А. С. МАКАРЕНКО

Марш 30 року

ФД-1

А. С. МАКАРЕНКО

ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА

А. С. МАКАРЕНКО

Марш 30 року

повість

ФД-1

повість

З історії комуни імені Ф. Е. Дзержинського

ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКА ШКОЛА»

КИЇВ — 1972

Р2-371
М15

У книжці вміщено художні твори А. С. Макаренка «Марш 30 року» і «ФД-1», що відображають життя і досвід комуни імені Ф. Е. Дзержинського з 1928 по 1933 рік.

Крім художніх творів, у ній публікуються статті А. С. Макаренка про комуну імені Ф. Е. Дзержинського, вміщено також коментарі і примітки.

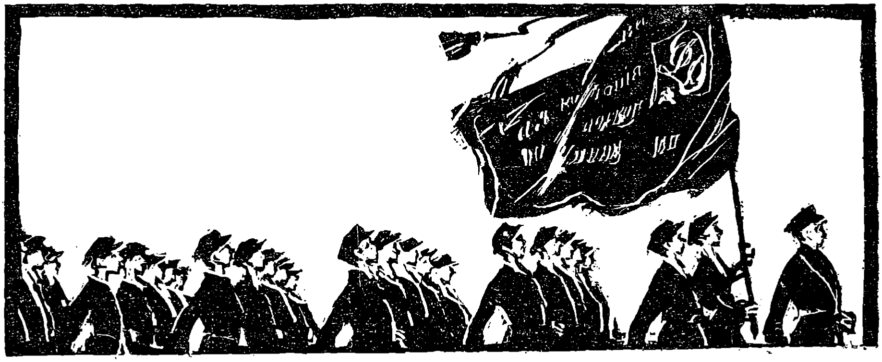
Повісті «Марш 30 року» і «ФД-1» написані на фактичному матеріалі комуни імені Ф. Е. Дзержинського. Однак, описуючи справжні події і характери живих людей, автор не обмежується відтворенням фактів. Він їх подає творчо, звертається до них для утвердження ідей радянської педагогіки.

Розрахована книжка на широке коло працівників народної освіти, батьків, педагогічну громадськість.

За основу вміщеного в даній книжці тексту взято видання творів А. С. Макаренка в семи томах Академії педагогічних наук РРФСР 1957 р.

Переклад з російського видання
Ю. М. Доленка.

6-4-1
232-72М

МАРШ 30 РОКУ

ПОВІСТЬ

ПАМ'ЯТНИК ФЕЛІКСУ ДЗЕРЖИНСЬКОМУ

ВСТУП

Харківська околиця. Узлісся, гарний темно-сірий будинок, квітники, фруктовий сад, майданчики для теніса, волейбола і крокета, чисте поле, запахи чебрецю, волошок, полину...

Тут міститься наймолодша дитяча комуна на Україні — комуна імені Фелікса Дзержинського, відкрита 29 грудня 1927 року. Сто п'ятдесят комунарів (сто двадцять хлопців і тридцять дівчат) живуть у чудовому будинку, спеціально для них спорудженому.

Багато товаришів закидали комунарам-дзержинцям «двірцеве життя» і навіть панство. Подумайте, живуть у такому розкішному будинку! Будинок з паркетними підлогами, з чудовою вбиральнею, з холодними і гарячими душами, з розмальованими стелями...

— Хіба це виховання? Звикнуть діти до такого будинку, і душів, і паркетів, а потім вийдуть у життя, де нічого цього нема, і будуть страждати. Треба виховувати відповідно до життєвої обстановки.

Говорили ще й так:

— Робочій людині все це непотрібно. Робітникові потрібно, що здоровіше і простіше, а ці витребеньки ні до чого.

Проте комунари не дуже прислухалися до цієї балаканини. Вони не мали сумніву в тому, що душ — річ хороша, та й паркет теж непогано.

У перші дні комунари тільки захоплювалися всім цим, але скоро виявилося, що паркет треба берегти, що з душем треба поводитися вміючи, що з розмальованих стель треба щодня стирати пил. Збереження цього будинку — пам'ятника Дзержинському, утримування його в чистоті стало справою всіх комунарів.

Наш будинок досить великий, незважаючи на те, що з фасаду він великим не здається. Це двоповерховий темно-сірий будинок без будь-яких архітектурних вигадок. Тільки сітка вивіски золотими буквами над фронтоном та два флагштоки над нею прикрашають будинок. У центрі — парадні двері. Від головного корпусу простягаються вглиб три крила, так що весь будинок має форму букви Ш. В перший рік існування нашої комуни інших будинків у нас не було, якщо не брати до уваги кількох старих дач, в яких сяк-так розмістився обслуговуючий персонал. Другого року комуна збудувала одноповерховий довгий флігель. Тепер тут — квартири працівників комуни і майстерні.

Ввійшовши в будинок і пройшовши невеликий вестибюль, ви спинитеся перед парадними сходами. Вони досить широкі, освітлені верхнім вікном на даху, стіни і стеля розмальовані.

Нижній поверх симетричний. Праворуч і ліворуч тягнеться світлий коридор. З кожного боку сходів розміщено по одній кімнаті управління, по одному класу і по одному залу. Лівий зал у нас називається «голосний» клуб. Там — сцена і кіноустановка. Правий зал — їдальня. Поряд з ним кухня. І в класах, і в залах великі вікна. В «голосному» клубі зібрана вся та розкіш — гардини, портрети, розмальовані стелі і т. д.,— згубний вплив якої нам закидали. В залі рояль і хороші віденські стільці, виготовлені в нашій майстерні. В їдальні п'ятнадцять столів, накритих клейонкою, біля кожного стола по десять віденських стільців. Портрети Леніна і Дзержинського. І більше нічого. Стіна-вікно відокремлює їдальню від кухні. В кухні — в білому ковпаку Карпо Пилипович.

У класах нема парт,— двомісні дубові столики і двомісні дубові легкі диванчики.

Піднімемося парадними сходами на другий поверх.

На першій площадці сходів, під портретом Дзержинського, є двоє дверей: одні з них ведуть у «тихий» клуб, другі — в спальню дівчат.

У цієї спальні є своя довга і бурхлива історія.

Вікна виходять на північ, підлога не паркетна, і, головне — кімната дуже велика. Наші діти проти великих спалень.

Першими тут оселилися хлопці одинадцятого загону, всі — малята і новенькі. Постійне відставання цього загону в усіх абсо-

лютно справах, неохайний, некомунарський вигляд Петьки Романова, Гришки Соколова, Мізяка, Котляра, Льоньки та інших «пацанів», вічні розмови на загальних зборах і в раді командирів про те, що одинадцятий загін треба підтягти, різні заходи аж до позбавлення малят права обирати командира — все це досить усім набридло. Літні виборчі збори 1929 р. призначили в одинадцятий загін командира з старших, комсомольця, але він скоро, не справившись із завданням, категорично заявив на зборах, що краще буде цілий рік чистити вбиральні, ніж командувати «цією братвою». Почалися бурхливі збори, одні за одними, на яких завідуючий крив комсомольців за те, що занедбали «пацанів», а комунар Олексієнко вимагав жорстких законів для них. Пацани теж виступали на зборах і доводили, що ніхто не винний, коли штани швидко рвуться, коли руки і шиї не відмиваються, коли постелі невідомо ким розкидаються, коли стріли попадають не в дерево, а у вікно, коли рушник чомусь буває не на своєму місці. Але кінець кінцем було прийнято тверде рішення: розформувати одинадцятий загін і розподілити малят між іншими десятьма загонами, які складалися з дорослiших хлопців. Раді командирів було доручено виконати це рішення. Цілий день продумали командири, і, як не крутили, все виходило, що доведеться дівчатам покинути свої чудові дві спальні нагорі і переселитися в одну, на місце одинадцятого загону. В раді командирів було вісім командирів, з них тільки двоє дівчат: командири п'ятого і шостого загонів. Дівчата протестували і єхидно говорили:

— Звичайно, нас тільки двоє, то ви можете що завгодно постановити.

Кінець кінцем запропонували дівчатам компенсацію, на яку вони погодилися. Купили дівчатам гардини, поставили посеред спальні великий хороший дубовий стіл і дюжину стільців, на підлогу поклали прядив'яну доріжку із зеленими кантами. Обіцяли ще дати їм трюмо, та цієї обіцянки не виконали з фінансових міркувань. Правда, дівчата і не наполягали.

Ось чому тепер у дівчат так добре обставлена спальня.

У «тихому» клубі альфрейні стелі і чудові меблі: чотири восьмигранні дубові столи, навколо яких стоять світлі віденські стільці. Дуже дбайливо обладнано кутки Леніна і Дзержинського. «Тихим» клуб називається тому, що в ньому не можна голосно розмовляти. Тут можна читати, грати в шахи, шашки, доміно та інші настільні ігри.

За клубом — кімната для книжок. У дзержинців до шести тисяч томів у бібліотеці.

На верхньому поверсі — спальні. Їх одинадцять, і майже всі вони однакові: на дванадцять-шістнадцять чоловік кожна. В широкому коридорі і в усіх спальнях — паркетні підлоги. Всі ліжка — на сітках і пофарбовані під слонову кістку. Кімнати всі дуже високі, багато повітря і сонця.

В тому самому будинку внизу — майстерні, про які ще багато доведеться говорити, а на другому поверсі — невеличка лікарня-амбулаторія і два-три ліжка на всякий випадок. Але комунари рідко хворіють, і ці ліжка стоять порожні. Тому наш лікпом займається більше лікарськими розмовами і спогадами про свою колишню медичну діяльність, коли він був підручним у якогось світила і затьмарював це світило завдяки своєму талантові та удачливості. Діти лікпомові не вірять і сміються.

ЯК МИ ПОЧАЛИ

Звичайно дитячі будинки, колонії, містечка розташовуються в старих монастирях або колишніх поміщицьких гніздах. За час революції багато з цих старих будинків обернулися в руїни. Перш ніж розміщувати в них дітей, доводилося відбудовувати зруйноване. Околишні теслярі та жерстяники, які робили ремонт, ходили по маєтках з своїм нехитрим інструментом, прикрашуючи будівлі свіжими сосновими латками і доморощеними пузатими грубками. По затишних колись кімнатах розміщувались об'єкти соціального виховання. Для них розставлялися хиткі дротяні ліжка, і на вбитих у стіни чотиридюймових цвяхах розвішувалися брудні рушники. Ті самі теслярі в чесному пориві втиснули в розхитаний паркет нові соснові інгредієнти, і під пильним оком санкомів заходили по паркету ганчірки, добре змочувані брудною водою. Ганочки, призначені для ніжних ніжок тургеневських жінок, і бильця, на які повинні були спиратися ніжні ручки, не могли витримати фізкультурних вправ неорганізованої молоді, і взимку їх уламки дослужували останню службу людству: з апетитом пожирав сухе дерево розпалений у печах вогонь. Зручні для розміщення ампірних диванчиків і різних пуфів невеликі кімнатки не відповідали новим вимогам. Численні перебірки і простінки були серйозним дефектом гуртожитків. Вони були часто такі старі, що з них випадали цвяхи, і домашні штукатури даремно додавали до їх товщини два-три вершки глини. Вони стояли до якогось часу, ці горбасті знемагаючі стіни. «Кліфтами», штанами, рукавами і плечима витиралася крейда, якою діти білили стіни. Обвалювалася глина. Наставав момент, коли виразно виявлявся дерев'яний скелет. Його часто використовували діти як паливо.

У монастирях — та сама історія і ті самі картини. Тільки стіни в монастирях набагато масивніші, тільки запахи в колишніх келіях набагато живучіші: з великим трудом витісняється нудотний запах ладану. Але перебірки і стіни тут руйнувалися швидше, ганочки незабаром замінювалися приставленою дошкою.

У монастирі дитячий будинок насамперед з великим захопленням пристосовував під клуб церкву. Десятисаженні висоти і храмові простори надзвичайно захоплювали наших педагогів, яким здавалося: ось у цих палацах завирує клубна робота, ось тут бу-

дуть розв'язані всі проблеми нового виховання. Перебудова цих церков коштувала дуже дорого, а результати були, просто кажучи, незадовільні. Влітку дітей не заженеш у напівтемний лункий і незатишний зал, а взимку нічим клубне повітря не відрізняється від свіжого зимового. Все тому, що коли перебудовували храм, то, виявляється, не зміркували: ніякими грубами і ніякими тоннами палива приміщення не обігрієш.

Напівпідвальна трапезна з стінами і підвіконнями завширшки в півтора сажні, з навислим склепінням, обставлена старими столами завдовжки в чверть кілометра, звичайно, оберталася в їдальню. Вона тричі на день сповнювалася галасливим і нетерплячим натовпом, і тому ніколи не знаходилося часу прибрати їдальню як слід. Запорошені вікна скоро ставали цілими державами павуків, абияк прикриті крейдою олійні спасителі, богородиці та чудотворці починали одним оком підглядати за дітьми, а потім доходили до такої сміливості, що і бороди їхні, і благословляючі персти безбоязно з'являлися навколо дитячого натовпу.

І в маєтках, і в монастирях дуже багато будівель — будинків, будиночків, флігелів, складів. Як подивиться, бувало, організатор на ці хороми і на ці коридори, то й себе не тямить. Але жадібні до приміщень педагоги прораховуються на цьому багатстві. Сотні дітей через місяць уже сидять на всіх підвіконнях. Виявляється, що розмістилися не зовсім зручно, що це треба перебудувати, а це побудувати заново, а це перенести. Ціле літо енергійний організатор торгується з теслярами й пічниками. На осінь розмістяться інакше. Але зимою в колонію приходить новий організатор, у якого нові смаки. Починається будування і перебудовування. Справді, все це багатство являє собою просторе поле для діяльності. І так без кінця-краю перебудовується колонія, але найголовнішого в ній завжди не стає: теплих убиралень нема, водопроводу нема, електрики нема, і каналізації нема, і нема ніякої органічної єдності і ніякої гармонії. Гра смаків протягом п'яти-десяти років так заплутує, що кінець кінцем — все, як і раніше, незручне і незатишне. Протягом цілого дня сотні дітей бродять з будинку в будинок, бо в одному будинку їдальня, в другому — школа, в третьому — майстерні, в четвертому — клуб, в п'ятому — спальні, а в шостому — управління, і ні в одному з цих будинків нема вішалки, а коли і є, то ніхто цю вішалку не охороняє. Нікому не хочеться залишитися без пальта, без картуза, і бродять діти по колонії, не роздягаючись протягом усього дня. Надвірні вбиральні незабаром стають непридатні для прямого свого призначення, і взимку використовують їх всі для того самого опалення. В нашвидку пристосованих умивальних завжди налито, набруднено,— не краще, ніж в убиральнях. Так, незважаючи на всі ремонти і перебудови, які забирають величезні кошти, весь цей старий мотлох все-таки поступово руйнується, обсипається і обвалюється, поки, нарешті, рятівна пожежа не знищить останні рештки старого світу і поки, значить, дитячий будинок не буде переведений в інше місце.

Наш будинок збудували чекісти України коштом відрахувань від своєї заробітної плати. Чекісти створили пам'ятник великому Дзержинському. Вони виявили ясність і чіткість у розумінні завдання, послідовність і рішучість у його виконанні.

В кінці грудня 1927 р. наш будинок був готовий і обладнаний. Було розставлено ліжка, в клубах повішено гардини, художники закінчили кутки. В бібліотеці на полицях стояло до трьох тисяч книжок, в їдальні і на кухні все було приготовлено, і сам Карпо Пилипович був на місці. Кладові були наповнені всім необхідним. І тільки коли все це було готове, в комуну приїхали перші комунари.

З цього приводу багато товаришів говорило: не за правилами зроблено, ні на що не схоже, педагогічною наукою і не пахне.

Ми й раніше не раз чули такі проповіді:

— Не треба дітям давати все в готовому вигляді. Не треба їм усе до кінця будувати і обладнувати. Нехай дитячий колектив власними руками зробить собі меблі, прикрасить свій будинок, взагалі нехай він стане на шлях самоорганізації, самообслуговування, самообладнання — тільки тоді у нас виховається справжня ініціативна людина-творець.

Як прекрасно звучать усі ці слова!

Але ж справа не тільки в словах.

Ми не проти самоорганізації і самообладнання, нехай ніхто не обвинуватить нас у педагогічному опортунізмі.

Виготовити, скажімо, меблі, столи, лави чи навіть стільці — це, звичайно, дуже добре. Але для цього треба вміти це виготовити.

Коли ти не вмієш зробити стіл, то ти його і не зробиш, а якщо зробиш, то поганий, і піде на це більше часу і більше коштів, ніж на купівлю стола в магазині. І ще: не зробить цього стола не тільки дитина, але й сам хитромудрий організатор, який придумав ось такий порядок самообладнання. При такому тяжкому способі самообладнання якраз ніяких виховних досягнень не буде. Навпаки, можна сказати з певністю, що найталановитіші діти через місяць зненавидять вас за те, що їх змусили спати на підлозі і обідати на підвіконні, що змусили їх робити те, чого вони не вміють робити.

Але довести ці прості речі не так уже й легко. Багатьом педагогам дуже приємно показати відвідувачам рукою на все навколо і сказати:

— Це діти самі зробили.

— Справді? Ах, яка краса! Справді, як цікаво!.. Як же ви цього добилися?

...І тоді викласти свої чудові прийоми:

— Дуже просто, знаєте... Коли діти сюди прибули, ми їм нічого не дали, ми їм сказали: зробіть собі все своїми силами!

Ми хотіли б таким педагогам порадити:

— Чому б вам самим на собі не випробувати всю принадність цього методу? Адже коли це взагалі корисно, то корисно буде і для вас: можливо, і у вас стане більше ініціативи і творчого досвіду.

Спробуйте разом з вашими захопленими відвідувачами оселитися в порожніх кімнатах і самообладнайтеся — зробіть собі столи і табуретки, зшийте одяг і т. п.

Дзержинці ввійшли в готовий і обладнаний будинок. Їм дано було все те, що потрібне для хлопчика і дівчинки: піклування, чистота, красиві речі, затишок — все те, чого вони давно були позбавлені і що повинні по праву мати всі діти. Ніхто не захотів робити над ними нерозумних, жорстоких і озлобляючих експериментів.

ПЕРШІ ДЗЕРЖИНЦІ

Ми вирішили, що не варто відразу впускати в будинок натовп з вулиці і потім дивитися, як руйнуватиметься гуртожиток. Перші загони дзержинців були організовані з дітей, які жили в колонії М. Горького. Це не значить, що ми вибрали з числа горьківців найкращих і найорганізованіших дітей і залишили колонію в руках новаків і соціально запущених. Загони перших дзержинців мали в собі сильних і слабих дітей і навіть дітей досить сумнівних в розумінні придатності їх для ролі організаторів нової справи. Але всі вони вже були зв'язані спільною горьківською спайкою.

Із складу горьківської колонії було вибрано для колонізації Нового Харкова шістдесят колоністів, у тому числі п'ятнадцять дівчат. Уже за три тижні до переїзду ці діти були виділені радою командирів горьківської колонії і взяли участь у підготовці свого переїзду. В майстернях горьківської колонії було виготовлено новий одяг, і 26 грудня всі шістдесят чоловік, нарядившись у нові костюми і попрощавшись з колоністами, сніжного зимового дня вирушили назустріч новому життю.

Ввійшли вони в новий будинок усі запушені снігом, пухнаті і товстенькі, якими не звикли у нас бачити безпритульних. Бобрикові пальта робили їх ще товщими.

Більшість перших дзержинців була віком чотирнадцять-п'ятнадцять років, але траплялися між ними і старі горьківці, представники перших полтавських поколінь цього чудового племені.

Тут були:

Віктор Крестовоздвиженський — майстер і працювати, і командувати, і веселитися, людина, віддана самій ідеї дитячої комуни, з винятковими здібностями організатора: прекрасною пам'яттю, здатністю схоплювати відразу безліч речей, звичкою до вольового напруження. До того ж Віктор був дуже щирою і благородною людиною. Єдиною його хибою, успадкованою від перших часів безпритульщини, було нехтування школи. Він завжди зневажливо ставився до прагнення багатьох вихованців попасти на робітфак і в глибині душі вважав робітфаківців «паничами».

Митя Чевелій — «корешок» Віктора — багато чим відрізнявся від нього, але був його постійним супутником на життєвому

шляху. Це був ідеальний горьківець, підтягнутий, стрункий і небалакучий. Дмитро був твердо переконаний в цінності і колонії, і комуни. Він бачив дуже багато дитячих будинків, брав навіть участь у реорганізації деяких розвалених колоній. Він був дуже гарний на вроду, але ніколи не козиряв цим і до дівчат ставився надзвичайно стримано.

І Вікторові, і Дмитрові було років по сімнадцять.

Третім треба назвати Кирила Крупова, теж «старика-полтавця». Кирило завжди був дуже здібним і тепер учиться в одному з вузів Харкова. Незмінно активний, він був у комсомольському осередку одним з найвидніших членів. Правда, на нього іноді нападав легковажний настрій. Він дуже любив зчинити раптом метушню. Його бажання розворушитися після роботи виявлялося в диких стрибках і шаленій біганині, причому йому далеко не завжди вдавалося уникнути зіткнення з речами і з людьми. Бували у нього хвилини, коли на нього «находило». Раптом він ставав забутливим і недисциплінованим. Потім йому доводилося оддуватися на загальних зборах нарівні з малятами. Але загалом це був хороший товариш і прекрасний комунар.

Павлуша Перцовський, улюбленець усіх комунарів, людина надзвичайно добра, але з твердими переконаннями. Такі люди, як він, сильні насамперед тим, що вміють від чого завгодно відмовитися і з чим завгодно примиритися, якщо це стосується матеріальних умов.

Ось Микола Веренін — це зовсім інша людина. Прийшов він до нас жадненьким і дуже нечистим на руку. Між словами «купити», «виміняти», «відняти», «украсти» він не бачив жодної якісної відмінності і обирав завжди той спосіб, який був найзручнішим. Життя в горьківському колективі, який був надзвичайно наполегливим і не боявся ніяких конфліктів, вплинуло на Вереніна тільки в тому розумінні, що змусило його бути значно обережнішим. Веренін був хлопець зовсім не дурний. Уже в колонії Горького він був у старшій групі і вважався одним з найосвіченіших комунарів. Він умів об'єднати кількох невитриманих товаришів, щоб разом з ними почати гру в карти, пролізти в кладовку, організувати спостереження за тим, що погано лежить і т. д. Новаків Веренін в перший же день брав під свою опіку і експлуатував їх, як тільки було можна. Використовував він і декого з хлопців старших, тих, що були дурніші. В числі таких був Охотников, якого хлопці назвали «надзвичайним йолопом». Однак політика Вереніна ще в колонії Горького почала зриватися. Його викинули з комсомолу і стали дивитися на нього, як на останню людину.

В самий день переїзду нових дзержинців з Куряжа до Нового Харкова Веренін був призначений супроводити віз з черевиками. І, звичайно, пара черевиків зникла невідомо куди. Веренін був не сам,— з ним був Соков, спокійний і стрункий хлопчик, який самим своїм виглядом викликáв до себе довір'я. Веренін указував на те, що з ними був конюх, і їм треба було відходити від підводи

в справах. У перший же день у комуні Дзержинського довелося розбирати таку брудну справу.

Своє життя в новому будинку ми почали з організації самоврядування.

Як тільки комунари роздяглися і нашвидку ознайомилися з будинком комуни, Крестовоздвиженський взявся за сигнальну сурму, передбачливо куплену напередодні. Вперше в нашому палаці залунали звуки старого сигналу, так усім добре знайомого, такого закличного і такого невблаганного: «Поспішай, поспішай, швидше!».

Жваві, радісні діти, захоплені і будинком, і новими своїми костюмами, збіглися в зал «голосного» клубу. Вітька, витираючи долонею мундштук сигналки, засміявся:

— Добре! Програв один раз — і всі на місці.

Справді, в колонії Горького, щоб зібрати загальні збори, та ще такі екстрені, довелося б з сурмою в руках обходити всі корпуси і закутки.

В «голосному» клубі на нових диванах київської роботи розсілися шістдесят нових комунарів.

На зборах ми зайнялися підрахунком: для слюсарної потрібно дві зміни, для столярної дві зміни, для швейної дві зміни,— ось уже шість загонів. Ще шевська майстерня,— теж виходить два загони, але відносно неї були сумніви.

— Тут такі майстерні і машини, що ніхто не захоче йти в шевську,— говорили хлопці.

Намітили іще один загін — господарський. За горьківським планом до цього загону входили ключники, завгоспи, комірники, секретар ради командирів і взагалі всі службові особи колонії або діти, які мали індивідуальну роботу.

Вирішили на зборах, що кожний комунар зараз же напише на клаптику паперу, в якій майстерні він бажає працювати, а рада командирів негайно збереться і розгляне всі ці записки. Раду командирів вибрали тут же на зборах і доручили їй розподілити по загонах командирів. Вибрали і секретаря ради — Митю Чевелія. Першими нашими командирами були: Крестовоздвиженський, Нарський, Соков, Перцовський, Шура Сторчак і Ніна Ледак.

Тільки рушили всі з «голосного» клубу, а Вітька вже засурмив «Збір командирів».

Комунари розійшлися по комуні, головним чином по майстернях, де їх чекали новенькі верстати — токарні, свердлильні, шепінги, фрезерні, довбальні.

А в кімнаті ради командирів Митя Чевелій оглянув усіх шістьох своїми чорними очима і сказав ламким баском:

— Раду командирів трудової комуни імені Дзержинського вважаю відкритою.

Михайло Нарський, який самим виглядом своїм суперечив усякому уявленню про урочистість, сказав, весело шепелявлячи:

— Хіба ж це рада командирів? Шість якихось чоловік! От, розумієш, навіть смішно! От у колонії хіба ж так?

Але Митя сердито обірвав його.

— Якщо тобі смішно, то вийди в коридор і посмійся.

Нарський зніяковіло схилив голову і сказав:

— Та я що ж? Я ж нічого... Так тільки...

Довго довелося просидіти за столом раді командирів, розподіляючи комунарів по загонах, беручи до уваги всі особисті властивості і бажання, зважаючи і на вимоги завідуючого виробництвом. Особливо важко було з шевською майстернею: ніхто не хотів присвятити своє життя шевській справі. Довелося незабаром майстерню закрити.

Взялися і до Вереніна. Недовго бузив Микола, повинився в гріху, і сказав йому Митька:

— Ото ж, щоб було в останній раз, бо не знаю, що тобі зроблю!

І дивно! — як священний заповіт прийняв Веренін слова Митьки: сьогоднішній випадок з Миколою справді був останнім.

ПЕРШИЙ ЗАГІН

У комуні тепер дванадцять загонів.

Первинним колективом на виробництві в комуні завжди був загін комунарів, а не клас або спальня.

За нашою системою, вся група комунарів, яка працює в тій чи іншій майстерні в одну із змін, становить загін.

Таким чином, у нас вийшло:

Перший загін — токарно-слюсарний цех першої зміни.

Другий загін — той самий цех другої зміни.

Третій загін — столяри першої зміни.

Четвертий загін — столяри другої зміни.

П'ятий загін — швейна майстерня першої зміни.

Шостий загін — швейна майстерня другої зміни.

Сьомий загін — ливарний цех першої зміни.

Восьмий загін — ливарний цех другої зміни.

Одинадцятий загін — нікелювальники першої зміни.

Дванадцятий загін — нікелювальники другої зміни.

Тільки десятий загін об'єднує в собі «шишельників» обох змін, бо розбивати їх було недоцільно,— надто маленькі вийшли б загони.

Дев'ятий загін — запасний: він посилає допомогу іншим загонам, коли хто-небудь захворіє або відряджається на роботу на сторону. Звичайно до дев'ятого загону входять ті комунари, які ще не визначили своїх симпатій у виробничому відношенні, або новенькі. Новеньким дають можливість придивитися і випробувати себе на роботі.

Деякі з загонів склалися вже в міцні колективи; інші, навпаки, ніяк не підберуть сталого складу. Тепер перші шість загонів складаються з дітей, які давно живуть у комуні.

По змінах комунари розподілялися залежно від того, до якої

шкільної групи належали вони. В комуні в останньому навчальному році було шість груп семирічки: одна третя, дві четвертих, дві п'ятих і одна шоста.

Найбільш заслужений і найкращий загін у комуні — це перший. За вісім місяців змагання між загонами три місяці переможцем був цей загін.

У першому загоні підібралися досвідчені хлопці, кращі наші металісти — старі комунари. З чотирнадцяти чоловік у загоні семеро вже проходили командирський стаж, деякі— по кілька разів. Багато хто займає тепер більш відповідальні пости — заступника завідуючого, членів санкомів (а в санком завжди вибирається найбільш підтягнутий і охайний комунар). Перший загін носить почесне звання комсомольського, бо він складається виключно з комсомольців.

Командує загоном Фомічов. Він обирається на командирський пост уже не перший раз.

Фомічов — веселий і недурний хлопець, безперечний кандидат на робітфак, здібний виробничник. Тільки недавно він разом з Вовчком перейшов на токарний верстат — і ось тепер уже Фомічов і Вовчок ідуть першими по токарному відділу і перегнали навіть найзаслуженішого нашого токаря Воленка. І Вовчок, і Воленко — обидва в першому загоні. У них трохи дивні стосунки. Вони з ряду причин не люблять один одного, але намагаються не показати цього в комуні. Воленко дуже заздрить успіхам Вовчка в токарному цеху, заздрить його винятковому становищу в комуні.

Вовчок — загальний улюбленець і загальновизнаний авторитет. Цей сімнадцятирічний хлопець уже давно в комсомолі, завжди він прихильний до всіх, завжди усміхається і в той самий час підтягнутий і по-комунарському чепурний. Він — старий командир оркестру і вміє тримати його в руках, незважаючи на те, що в оркестрі підібрався народ, який має велику вагу в комуні. Комунари захоплені музичними талантами Вовчка. Справді, він — неабиякий музикант. Він веде партію першого корнета, звільнений педагогічною радою від занять у нашій школі і щодня відвідує Музичний інститут, готується до серйозної роботи по класу духового оркестру. Комунари давно звикли до свого оркестру, проте вони завжди збираються послухати, як виводить Вовчок свої чудові трелі. За таку майстерність комунари можуть пробачити багато гріхів. Вовчок уміє керувати, не потураючи ніяким слабостям товаришів і не викликаючи до себе неприязного почуття. Ось чому, коли Вовчок командував загоном, загін так легко захопив комунарський прапор: тримав його три місяці і здав п'ятому загонові з боєм.

Тепер Вовчок підлягає Фомічову як командирові загону, але Фомічов грає на баритоні в оркестрі і підлягає Вовчку як командирові оркестру. І якщо Вовчок в загоні бездоганний, то не можна того ж сказати про Фомічова в оркестрі. Запізнитися на

репетицію, загубити мундштук, нотний зошит, іноді побузити під час гри — для Фомічова не рідкість. Наш капельмейстер Тимофій Вікторович раз навіть просив його піти з оркестру.

Вовчку не раз доводилося заклика́ти Фомічова до порядку, іноді навіть звертати на нього в рапорті увагу вищих органів комуни.

Але у Фомічова лагідна вдача. Він завжди добродушний, ніколи не ображається на Вовчка і вічно обіцяє йому, що «цього більше не буде». Важко йому пересилити свою легковажну і трохи пустотливу природу. Але він так само любить Вовчка, як і всі комунари, і скільки Вовчок не відмовлявся, Фомічов все ж домігся в раді командирів, щоб Вовчка призначили його помічником по загону.

Недавно перший загін повинен був поливати клумби перед будинком комуни. Командир не зумів організувати цієї справи як слід: не розподілив роботи між комунарами, не встиг узгодити її з іншими роботами загону, не взяв до уваги відпускних розрахунків по загону в день відпочинку, не одержав вчасно поливальниць, не налагодив брандспойтів і взагалі заплутав справу так, що хоч клич слідчого. Сталося все це не тому, що бракувало йому кмітливості, а просто через його недбальство і забутливість.

Вийшло цілковите безладдя. Комунари дуже образилися на свого командира.

Вовчок, з усмішкою спостерігаючи безладдя в роботі загону, говорить Фомічову:

— Чудак же ти! Як же ти призначаєш хлопця до брандспойта на шість годин вечора, коли він з п'яти днювальним у таборах.

Командир сердиться і кричить:

— Ви всі тільки розмовляєте, а я повинен кожного просити! Боярчук днювальний? Добре. А чому Скребнєв не міг взяти кишку? Ти їх захищаєш, а вони радіють.

Вовчок знову, спокійно:

— От чудак! Ну, як тобі не соромно? Хіба Скребнєв справиться з брандспойтом? Він його і не підніме. Ти подумай.

Фомічов у таких випадках саме подумати і не може. Він «париться» і кричить, хапає першого стрічного, вже й без того злого:

— Боярчук, іди на клумбу!

Хитрий і смішливий рудий Боярчук повертає до командира свою веснянкувату фізіономію і, пустотливо втупивши в нього очі, говорить єхидно:

— На клумбу йти? А ти ж сказав, щоб я бочки прикотив...

Усі починають сміятися.

Тоді, цілком запарившись, Фомічов наказує:

— Нічого довго розмовляти! Бери ти, Вовчок, брандспойт.

Вовчок заливається сміхом:

— От чудак, все я та я: і вчора я, і позавчора я! Чого ти все на мене?.. Ну, добре, що з тобою робити.

І до пізньої ночі возиться Вовчок з клумбою, наповнює бочки водою, розстеляє для просушування мокрий брандспойт і прибирає

у вестибюлі, через який доводиться протягувати кишку від домового крана.

Поряд з ним напружено працює сам командир, але роботою командує вже не він. Три-чотири комунари із загону, приведені до ладу веселим розумним Вовчком, діяльно носяться з поливальницями.

Складну і хитру політику веде Воленко. Це — хлопець серйозний, трохи розлючений, трохи недовірливий.

Він надзвичайно активний і цілком заслужено носить тепер звання чергового заступника. Але, займаючи і цей пост, стоячи найближче до управління в комуні,— він завжди схильний підозрівати всякі несправедливості, завжди готовий стати на захист того, хто здається йому пригнобленим. А тому що пригноблених у комуні нема, Воленко часто підтримує окремих бузотьорів і невдах. Підтримує він і Фомічова. Часто це приводить до конфліктів з Вовчком. З голубою пов'язкою чергового заступника Воленко неприступний, його рішення не підлягають обговоренню, і він цим користується в своїй мовчазній боротьбі з авторитетом Вовчка.

Одного разу Вовчок поставив питання про Фомічова перед загальними зборами.

Грав наш оркестр у місті в якомусь клубі. Почалася урочиста частина, весь оркестр в ямі, а Фомічов зник. Послали його шукати, знайшли в буфеті. Говорять:

— Іди.

А він:

— Що, мені вже й відпочити не можна?

— Та від чого ж ти будеш відпочивати? Адже ще й не грали.

— А дорога?

Довелося самому Вовчку йти кликати його. Повернувшись в оркестр, Фомічов заявив, що ніяк не може знайти мундштука, а мундштук був у кишені пальта. Так і грали урочисту частину тільки з одним баритоном, а в антракті навіть викликали чергового члена клубу, шукали мундштук. Комунари обурилися страшенно. Пригадали всі попередні провини Фомічова. Редько з четвертого загону прямо запропонував:

— Через нього тільки ганьбимо себе завжди. Викинути його з оркестру — от і все!

Фомічов похмуро стояв посеред залу і тільки огризався:

— Ну що ж, і викинь.

Вовчок знав, що викинути не можна, не скоро підготують нового баритоніста, але й він лякав:

— Та й доведеться.

І ось тут Воленко, коли дебати закінчилися, завдав свого удару:

— Зауваження в наказі!

Вовчок, мало не плачучи:

— Та що ти, Воленку, зауваження! Скільки вже зауважень було!

— А ти як вважаєш? — спитав Воленко з підкресленою серйозністю.

— Як вважаю?

Вовчок, усміхаючись, оглянувся і знову сердито показав на свого командира:

— Ось, дивіться; стоїть — як з гуски вода. Йому десяток нарядів вліпити треба, щоб пам'ятав.

Збори співчутливо загули. Але Воленко наполягав:

— Що ж тут такого? Забув, от і все. Не навмисно він зробив.

Голова зборів, нарешті, припинив цей поєдинок. Фомічову оголосили зауваження в наказі. Однак легше йому не стало. Коли загін прийшов у спальню, всі напали і на Фомічова, і на Воленка. Останній зняв уже голубу пов'язку, і, значить, з ним сперечатися було можна. Та він і сам, нарешті, зрозумів, що поставився до Фомічова надто милостиво.

Коли порівняти Фомічова, яким він був два роки тому, з теперішнім,— не можна не здивуватися такій зміні.

Він був надзвичайно ледачим, неакуратним, неуважним і грубим. Кілька разів загальні збори впадали у відчай: виходило так, що хоч виганяй Фомічова з комуни.

Цього Фомічова ми виховали і зробили з нього зразкового комунара. Тепер, якщо нагадати йому про минуле, він широко усміхнеться і скаже: «Адже й справді!» Тепер, хоч і немало ще вад у Фомічова, все ж недаром його на другий строк вибрали командиром кращого загону. Може він багато що забути і багато що переплутати, але нема кращого від нього в цеху: вміє він і з майстром поговорити про різні неполадки і всім комунарам з ним весело і цікаво. В комсомолі і різних комісіях він, якщо захоче і не забуде, всяку справу зробить сумлінно і дасть переконливий звіт. Нема такого питання в комуні, на яке б він не відгукнувся.

І ще ось що добре: він не ображається і кожному членові загону він приятель.

ПАЦАНИ

На другому полюсі комуни стоїть загін пацанів.

У цьому десятому загоні тепер зібрані не всі пацани. Років півтора тому вони мали повну автономію і становили досить сильну громаду. Їх було чоловік тридцять, займали вони окремі спальні і вибирали собі свого командира. Я вже розповідав, як вони втратили свою самостійність.

Власне кажучи, ніяких злочинів і тоді пацани не робили. В той час їх ще не пускали у виробничі майстерні, а давали їм можливість працювати в ізогуртку, в якому багато вони перепсували матеріалів та інструментів. В ізогуртку діла було дуже багато: моделі аеропланів, парова машина, випилювання, різні ігри, в тому числі відома «воєнна гра». Малята, раз у раз потребуючи «імпорту» таких матеріалів, як бамбук, гума та ін., провадили діяльні

зовнішні зносини. Бамбук вони діставали у комунарської спортивної організації і тому завжди нетерпляче чекали чергової лижної аварії, під час якої часто ламалися палиці. З гумою, потрібною для виготовлення аеропланних моторів, справа стояла далеко складніше. Для цього підтримувалися зносини з розміщеним недалеко від нас авіазаводом. Скудні партії гуми, які діставалися через знайомих робітників і комсомольців, слабо покривали потребу в цьому матеріалі. Одного разу пацани послали делегацію до самого начальника заводу і з того часу були забезпечені цією необхідною сировиною на сто процентів. Завдяки цьому ізогуртківська справа стала забирати у них дуже багато енергії, і її не вистачало для виконання нарядів по комуні. А без роботи в комуні ніколи ні один комунар не залишався. Особливо часто не справлялися вони з обов'язком відстоювати пости в сторожовому загоні. Головний пост цього тимчасового (тижневого) зведеного загону — у вестибюлі. Днювальний повинен дивитися, щоб до комуни не входили чужі, щоб усі витирали ноги, щоб пальта вішали на вішалки, а не кидали, як попало, на бар'єри вестибюля. Головне ж завдання днювального — перевіряти ордери в спальню. Вдень вхід до спальні не дозволяється без ордера чергового по комуні. В ордері пишеться, на скільки хвилин дозволяється комунарові ввійти до спальні і що можна із спальні винести Днювальний перевіряє ордер і стежить за тим, щоб вказівки чергового по комуні були виконані Інші комунари, стоячи на посту, вміли все це робити якось без метушні і скандалів. У пацанів же завжди виходило не зовсім добре. То прогавить днювальний якого-небудь порушника, задивившись на цікаве видовище у дворі або в будинку комуни, то, навпаки, виявить надмірну енергію: здасться йому, що надто довго хтось затримався в спальні, і він поспішає туди разом із своєю гвинтівкою,— виникає конфлікт, а в цей час уже черговий по комуні записує в рапорт, що днювального на посту не було. Особливо багато терпіли пацани тому, що в добі так мало годин. Ніколи не можна встигнути зробити всі справи, які передбачено планом, не кажучи вже про роботу понад план. Адже не тільки працювати в ізогуртку,— треба і в школі добре вчитися, і погратися, і в ліс піти, і викупатися, і зайти в раду командирів дізнатися про новини, і звести рахунки з яким-небудь противником, і поговорити, і днювальним побути, і вмитися, і почиститися. Хлопці не встигали всього зробити. Особливо терпіли ті процеси, які не могли безпосередньо зацікавити пацанів, наприклад, умивання, чищення черевиків та ін. До того ж у своїй діяльності пацани розвивали граничні темпи, причому більшість так званих механічних перешкод переборювали найпростішим способом: перелазили через огорожі, лазили у вікна, топтали квітники. Це, звичайно, позначалося і на їхньому одязі. Вигляд вони мали іноді обурливий з точки зору і чергового по комуні, і чергового члена санкому. В результаті всього цього — неминучий рапорт, і винного виводили на середину на загальних зборах. Комунари загалом ставилися до них

ласкаво, однак це не заважало вимагати порядку. Рада командирів завжди вважала, що винні в безладді самі наші командири. Кілька разів пропонували малятам хороших командирів, але загін гордо тримав прапор незалежності: «Нащо нам ваші командири? У нас і своїх хлопців вистачить». Кандидатів виборчих комісій вони відводили особливо старанно, і тому на виборчих зборах завжди їм удавалося проводити своїх кандидатів.

Усе це було давно.

Тепер десятий загін уже бере участь у виробництві. Він повинен дати за день тисячу чотириста «шишок».

Шишка — це зроблена з піску і води лялечка, яку під час формування вкладають у форму, щоб заповнити проектовану пустоту порожнистої речі. Під час виливання місце, зайняте шишкою, міддю не заповнюється. Для виготовлення шишок є спеціальні шаблони і форми: для наріжників, для маслянок, для трубочок і т. п. Загін Мізяка ділиться на дві бригади. Кожна бригада повинна виготовити за зміну сімсот шишок. Приблизною нормою на окремого комунара вважається сто шишок за чотиригодинний робочий день. Для шишки треба готовити ще й дротину, на кінцях якої вона підвішується всередині форми під час виливання. За кожну шишку комунар одержує копійку.

Багато з членів десятого загону тепер уже роблять по двісті шишок, і завдяки такій успішності у нас скоро передбачається скорочення десятого загону і переведення старших у серйозніші цехи. Мріють вони всі про токарний цех.

У десятому загоні багато чудових хлопців. Поки що розповімо тільки про «старого» нашого комунара Петьку Романова.

У Петьки є брат Олексій, старший від нього на півтора року і досвідченіший. Але Петька до старшого брата ставиться з деякою зарозумілістю. Олексій молодший від нього по комуні, і його ім'я частіше трапляється в рапортах, бо він людина надмірно енергійна і з власницькими нахилами.

Петьці тільки дванадцять років. Народився він на Кубані. Давно вже доля розкидала Петьчину рідню по світу. Після невеликого безпритульного стажу попав Петька в комуну. А через три місяці прислали з колектора і Олексія. Петька і Альошка — низькорослі підлітки, дуже схожі один на одного. Тільки Альошка веселіший і не такий кирпатий. Петька ж здебільшого серйозний.

Якось трапилася з цими представниками фамілії Романових з Кубані кумедна історія.

Того самого дня, коли привели Альошку з колектора, прийшли в комуну два хлопчики, обидва чорні від паровозного кіптю та вугілля, обидва «небриті і немиті», обидва років по тринадцять. Заявили вони, що працювали в Донбасі і тепер хочуть влаштуватися в дитячому будинку. Рада командирів, екстрено зібрана, поставилася до них доброзичливо. Комунари нагодували і переодягли їх в якийсь мотлох, назвали їх «шахтарями», але в комуну прийняти

відмовилися: шахтарі були неписьменні, а у нас першої групи не було. Вирішили відвести їх в колектор і просити прийняти для відправлення в яку-небудь колонію.

Шахтарі погодилися. Їм дозволили переночувати. Вони пішли з ради командирів і загралися десь з дітьми.

Другого дня я чомусь забув про них. Тільки надвечір згадав, що треба виконати постанову ради командирів. Викликав негайно Нарського, дав йому записку в колектор і сказав:

— Відведеш цих шахтарів у колектор. Ось тобі лист ради командирів, а ось гроші на проїзд.

Нарський, як завжди, з готовністю салютнув і, відповівши: «Є!», кинувся спішно виконувати доручення. Як завжди, через хвилину повернувся:

— А які це пацани?

— Та оті два, що вчора на раді командирів... Шахтарі.

— А, знаю! — зрадів Нарський.— Шахтарі! Знаю... А де вони?

— Там десь, в саду. Розшукай і достав у колектор, та дивись, щоб прийняли. Без того і не повертайся.

— Є! — повторив Нарський і зник.

Години через дві хтось з командирів побачив, що Петька сидить на парадних сходах і плаче.

— Що з тобою? Чого ти плачеш?

Петька відвернувся і перестав плакати, але розмовляти не хотів.

Комунари майже ніколи не плачуть, і всі навколо були певні, що з Петькою сталося щось серйозне.

— Розкажи, чого ти ревеш?

Петька піднявся із східця, зачепився рукою за поручні і, нарешті, сказав серйозно і рішуче:

— Відправте мене з комуни.

— Чому?

— Не хочу тут жити.

— Чому?

— Відправте мене до брата.

Всі здивувалися. Ніби ніякого такого брата, до якого можна було б відправити Петьку, у нього не було.

— До якого брата?

— До якого! До старшого...

— А де він живе?

— Я не знаю... Я не знаю, куди ви його відправили.

— Ми відправили?.. Що ти мелеш? Ти здоровий?

— Я ж бачив... Нарський Мишко повів. Я йому кажу: «Куди ти його ведеш?» — А він каже: «Не твоє діло!» І повів.

— Нарський повів до міста твого брата? Самого?

— Ні, ще якогось пацана.

Негайно я вияснив разючі подробиці. Нарський захопив і відвів до міста одного з шахтарів і нового Романова — Альошку. Другий шахтар і далі грався в саду і почував себе прекрасно.

Довелося негайно організувати другу експедицію, відправляти другого шахтаря і повертати Романова.

Дуже зрадів Петька, що справа набрала такого напряму. Коли експедиція повернулася, він довго оглядав свого знайденого вдруге брата, допоміг йому викупатися і переодягтися, почав знайомити з комуною. Він упросив раду командирів призначити Альошку до свого загону.

З того часу як Альошка і сам став справжнім комунаром, Петька перестав його підтримувати. Він криє брата на зборах під усмішки всього залу і записує в рапорт при всякій можливості.

Петька ходить по комуні завжди заклопотаний і зайнятий. Тільки одного він боїться — екскурсій та делегацій. Боїться з того часу, коли оскандалив комуну і всю піонерську організацію.

Приїхав якось до комуни один з членів високої партійної організації. Зустрів у коридорі Петьку, задер його гостроносу мордочку вгору і спитав:

— От так комунар! Ти письменний?

— Аякже! — сказав Петька.

— Може ти й політграмоту знаєш?

— Авжеж, знаю.

— А ти знаєш, хто такий Чемберлен?

— Знаю,— усміхнувся Петька.

— Ану, скажи!

— Голова Харківського виконкому.

Відвідувач усміхнувся:

— Що ти кажеш? Ти, брате, помиляєшся.

Петька задумався і раптом махнув рукою безнадійно, не бачачи можливості вийти з становища.

І втік у сад.

З того часу Петька, як тільки побачить екскурсію або делегацію, зараз же ховається в лісі.

РАНОК У КОМУНІ

Ніч. Усі в комуні сплять, тільки днювальний пильнує. У вестибюлі біля пам'ятних мармурових дощок стоїть невеликий дубовий диванчик. Це місце днювального.

В караулі бувають по черзі всі, без винятку, комунари. Кожний днювальний стоїть на караулі дві години. Рада командирів призначає на дві п'ятиденки розводящого, який звільняється від усіх робіт у комуні і повинен стежити за правильністю змін днювальних і за правильним виконанням ними своїх обов'язків. Розводящий є начальником караулу в комуні і ввечері здає рапорт про стан сторожового зведеного загону. Сторожовим загоном вважаються комунари, які чергують по караулу протягом дня.

Рідко в цьому рапорті відмічаються помилки днювальних. Ко-

мунари — народ дисциплінований, і в комуні, здається, не було випадку, щоб днювальний невчасно прийшов на пост або пішов з поста самовільно. От тільки з новенькими комунарами бувають іноді скандали. Засне на днювальстві хлопець, а вже тоді ні один комунар не відмовиться взяти і заховати гвинтівку.

Бідний страж прокидається і відразу розуміє, що біда непоправна. Доведеться йому весь ранок шукати гвинтівку, і добре, якщо удасться знайти того, хто забрав гвинтівку, і умовити його повернути. Здебільшого ж буває, що гвинтівка знаходиться вже після того, як звістка про ганебну поведінку днювального облетить усю комуну, і з усіх боків на сонливого стража посиплються запитання:

— А де ж твоя гвинтівка?

— Що ж це ти оскандалився?

Одного разу проїжджа педагогічна комісія жахнулася:

— Що це у вас за казарма? Навіщо ці вартові?

Якось нам удалося переконати педагогів, що без вартових нам жити ніяк не можна: і безладдя буде в спальнях, і бруд. Адже в комуну ходить багато сторонніх людей, які вважають, що коли вони принесуть у комуну якихось півкілограма пилу і грязі, то це дрібниця, про яку не варто говорити.

Комунари ж добре знають, що принесений на чоботях пил завтра треба змітати і щітками, і ганчірками, та й то, звичайно, всього не зметеш,— багато його попаде в легені.

Ці міркування трохи переконали педагогів. Але тоді виникло питання:

— А навіщо йому гвинтівка? Адже стріляти він не буде.

На це питання відповісти було вже важче. Справді, днювальний не буде стріляти, та й патронів у нього нема. Але комунари дуже дорожать цією гвинтівкою в руках днювального. Це символ його значення, це знак того, що йому довірено колективом дуже багато — охорону колективу. Комунар знає також, що його гвинтівка в руках — це прообраз майбутньої гвинтівки, яку йому треба буде взяти в руки для захисту своєї робітничої країни і своєї революції. І якщо тепер йому доводиться цієї гвинтівки доглядати і за неї відповідати, то це полегшить йому засвоєння майбутніх військових обов'язків.

До того ж гвинтівка в руках — це просто зручно і доцільно. Кожному, хто проходить,— і своєму, і сторонньому — зразу ясно, що перед ним днювальний, якому треба коритися без жодних суперечок.

Днювальний комунар має право сидіти, він повинен вставати тільки коли з'являється завідуючий комуною, черговий по комуні і командир сторожового загону. Таким чином ми перетворюємо днювальство в гімнастику уваги і пильності, загострюємо слух та око і привчаємо комунара до того мовчазного зосередження, яке необхідне вартовому.

Та сама педагогічна комісія обурювалася:

— Адже це неподобство! Стоїть хлопчик, мовчить і нічого не робить. Хоч книжку йому дайте, все-таки з користю проведе час. Адже так стояти страшенно нецікаво.

Присутній тут же представник ДПУ, людина військова і не отруєна педагогічними «теоріями», навіть зблід від здивування.

— Як ви кажете? Вартовому читати книжку?.. Та хіба це можна!

Одним словом, ми робимо цей педагогічний злочин, і наш днювальний стоїть з гвинтівкою.

Звичайно днювальні комунари дуже суворі В рапорті днювального відмічаються найдрібніші порушення санітарної і загальної дисципліни: «Баденко не зачинила за собою двері», «Котляр не витер ноги», «У Орлова пальто без вішалки».

Сторожовий загін має право всяке пальто без вішалки здати в кладову, і власникові пальта після цього доведеться клопотатися у секретаря ради командирів — одержувати ордер на видачу його пальта з кладової.

Петька Романов, який недавно був днювальним, записав у рапорт самого завідуючого виробництвом, всіма шанованого Соломона Борисовича Левенсона — за те, що на пропозицію витерти ноги Соломон Борисович відповів: «А навіщо? У мене ноги чисті». Довелося Соломону Борисовичу на загальних зборах комунарів просити пробачення і давати пояснення: «Заклопотаний дуже, багато доводиться бігати, іноді й забудеш».

Багато діла вдень нашому днювальному, але і вночі йому нудитися не доводиться. Вночі в будинку комуни не залишається ні одного дорослого, бо всі квартири співробітників в інших будинках, а чергування вихователів у комуні нема. Днювальний замикає двері, як тільки співробітники розійдуться, замикає кабінет завідуючого і перевіряє, чи всі вікна в будинку зачинив черговий загін. У вечірнього днювального картка, на якій він записує, кого треба будити раніше від інших. Ця картка передається наступним днювальним.

Найраніше треба будити старшу хазяйку. Ця посада покладається частіше на хлопців, але назва її зберігає за традицією жіночий рід. Ключ від кухні зберігається у старшої хазяйки, і з її приходом починається кухонне життя.

Після старшої хазяйки встає черговий по комуні або скорочено ЧК. Відрізняє його червона пов'язка. Всіх чергових по комуні дев'ять. Їх колегія обирається загальними зборами разом з радою командирів на три місяці, звичайно з старших комунарів. ЧК організує весь робочий день комуни. ЧК обходить комуну, підписує у старшої хазяйки ордери в кладову, перевіряє всі приміщення комуни і одержує у днювального ключ від кабінету завідуючого. Без чверті шість днювальний будить чергового сигналіста. Сигналістів теж дев'ять. Кожний ЧК має у себе постійного, прикріпленого до нього сурмача, з яким він спрацювався. Сурмачем у комуні бути — справа не проста. Сигналів дуже багато, всі вони більш-менш складні, тому майже всі сурмачі набираються з оркестру.

Рівно о шостій лунає по комуні сигнал. Це веселий дробовий мотив. До нього давно підібрали слова, як і до більшості сигналів:

Ночь прошла. Вставайте, братья!
Исчезают тень и лень,
Блещет день.
За мотор,
За станок и за топор!
Нам
Встать пора к трудам!

Комуна, що принишкла в передранковому сні, раптом сповнюється шумом.

Комунари негайно починають прибирання. Прибиральних загонів у комунарів нема, ми не маємо можливості відривати від виробництва зайву робочу силу. У нас знімаються з виробництва тільки ЧК, командир сторожового і старша хазяйка. Прибирають же всі комунари авральним способом. Налагодити це прибирання було справою далеко не легкою. Тільки в раді командирів п'ятого скликання порядок прибирання був вироблений остаточно. Щоранку треба прибрати всю комуну, тобто вимити підлоги там, де нема паркету, підмести, витерти пил на стінах і на речах, витерти вікна, поручні сходів, прибрати в убиральнях, вичистити мідні частини, поправити гардини і завіси. Це величезна робота, і її цілком вистачить на сто п'ятдесят чоловік комунарів.

Самий розподіл цієї роботи — розподілення всієї території комуни між прибиральниками і особливо розподіл знарядь прибирання — був у свій час найскладнішим завданням, яке вимагало винахідливості і чіткості. Тепер робота по прибиранню розподіляється радою командирів на черговому засіданні в дев'ятий день кожної декади, на декаду вперед. Наряд дається на загін. Робота по прибиранню в тому чи іншому пункті визначається кількістю очок, наприклад:

Прибрати вбиральню . . .	4 очка
Витерти пил у класі . . .	2 »
Підмести «голосний» клуб .	4 »
Витерти пил у «тихому» клубі	4 »
Витерти пил з поручнів сходів	3 »
Витерти пил у кабінеті . .	1 »
Підмести кабінет	1 »
і т. д.	

Загалом це становить сімдесят п'ять очок, тобто на кожних двох комунарів припадає одно очко. Відповідно до цього кожному загонові припадає певна кількість очок, наприклад: десятому загонові — чотири очка, бо в загоні вісім комунарів, першому загонові — сім очок, бо тут комунарів чотирнадцять. Секретар ради командирів заздалегідь заготовляє квиточки. На одному боці кви-

точка написано назву роботи, а на другому зазначено тільки кількість очок. Усі ці квиточки розкладаються на столі номерами догори, і кожний командир набирає собі стільки очок, скільки припадає на загін. Черга загонів для виймання квиточків увесь час пересувається. Якщо минулої декади починали з першого загону, то тепер починають з другого, а наступної починатимуть з третього. Кожному загонові надається право обмінятися своїм квитком з іншим загоном, якщо вони дійдуть згоди. Коли всі такі угоди між загонами закінчено, секретар ради командирів записує, що кому попалося, і все це оголошується в наказі ввечері від імені ради командирів. Копія наказу видається санітарній комісії. Кожний загін одержує на декаду знаряддя прибирання. Робота по прибиранню вважається не виконаною, якщо вона не здана командиром або його помічником черговому членові санітарної комісії. Для цього ЧЧСК обходить усі приміщення на запрошення загону, уважно перевіряє, як підметено підлогу, як витерто шибки, як зметено пил. Коли всі загони прибирання здали, черговий член санітарної комісії підходить до ЧК і рапортує йому:

— Прибирання здано.

Тільки після такого рапорту ЧК може дати розпорядження про дальший хід дня. Якщо ж цього рапорту нема, день затримується. Ми звикли в таких випадках не «паритися» і не хвилюватися.

Недавно третій загін дуже погано прибрав верхній коридор. Черговий член санітарної комісії відмовився прийняти прибирання. Третій загін був тієї думки, що прибирання зроблено добре, що пил на батареях — справа не істотна і що ЧЧСК просто присікується. Загін склав своє знаряддя виробництва і заявив, що прибирання він повторювати не буде.

ЧК спробував поговорити з загоном по совісті, але загін уперся, і його командир, білявий хлопець Агєєв Васька, сказав:

— Нісенітниця яка— пил на батареях! Це справа генерального прибирання. Дивись ти: засунув руку чорт його знає куди! Добре, що вона у нього, як соломинка. А у нас і руки ні у кого такої нема.

Черговий член санітарної, маленький в'юнкий Скребнєв, виблискує білими зубами.

— Дивіться, у них руки для прибирання не годяться! Скоро скажете — підлоги не будемо мити, нагнутися ніяк не можна, бачите, животи які нажили.

Швед, помічник командира, лагідний і статний, серйозно звертається до свого командира:

— Скажи, нехай приберуть хлопці. Можна послати на батареї Кольку, він просуне руку.

Агєєв — руки в кишені і киває на Скребнєва:

— Записуй в рапорт! А я запишу, що ти присікуєшся, як бюрократ.

Сидимо на дивані біля парадного входу, нас цікаво розглядає вмите окате ранкове сонце.

Підходить ЧК — маленький, рухливий і зовсім юний Сопін. Він — старий комунар і комсомолець. Він сам входить до третього загону і не раз навіть командував ним. Сопін сідає поряд зі мною і піднімає, жмурячись, обличчя до сонця.

— Ви знаєте, Антоне Семеновичу, запізнюємося вже на десять хвилин, а ці ледарі, третій загін, досі не зробили прибирання.

Я, не випускаючи з рота цигарки, так само спокійно кажу:

— Що ж ти робитимеш? Адже це твої корешки?

— Та от і не знаю, що робити. Розумієте, з командиром теж сваритися не хочеться.

Агєєв Васька регоче.

Налітає сердитий скуйовджений Фомічов і репетує:

— Чого ви затримуєте? Уже давно на перевірку...

Сопін незвично для нього твердо заявляє:

— Сигналу не дам, поки не скаже ЧЧСК. Моє діло маленьке.

Швед знову смикає за рукав Агєєва:

— Пошли кого-небудь, чорт з ними! Я б і сам пішов, та жду тут Ваньку, він обіцяв здати щітки.

Агєєв заперечливо хитає головою. Фомічов «париться на три атмосфери», як говорять хлопці, і кричить:

— Через вас, дивись, уже чверть години!

— Ну, добре,— говорить Агєєв.— Приберемо.

Через п'ять хвилин підходить до Сопіна Скребнєв і салютує:

— Прибирання здано.

Сопін киває чорною, як вугілля, головою гостроокому Пащенкові, і той прикладає сигналку до рота. Дзвенять в сяючому ранковому повітрі розкотисті бадьорі заклики: «Збирайтеся всі!».

Увечері цього дня ЧК відмічає в рапорті: «По чергуванню в комуні все благополучно. Вранці затримано сніданок на п'ятнадцять хвилин з вини третього загону».

Голова зборів дивиться на командира третього. Агєєв пробує посміхатися і неохоче вилізає на середину.

— Ну, що ти скажеш? — питає голова.

— Та що я скажу? — витягується командир.

З тону його і з того, як він тримається, почувається, що настрій у нього млявий, сказати йому нічого.

— Там ці батареї, то ніяк туди руку...

Він замовкає, бо в залі сміються. Всі дуже добре знають, що тут не в руках справа. Скільки разів уже ці самі батареї перевіряв санком!

— Більше ніхто в цьому питанні? — питає голова.

Всі вмовкають і ждуть, що скаже черговий заступник.

ЧЗ сьогодні найсуворіший. Це Сторчакова, секретар комсомольського осередку. Вона завжди серйозна і непривітна, і нічим її розжалобити не можна. Агєєв, мабуть, вранці забув, хто сьогодні ЧЗ, інакше він був би зговірливіший.

— Три години арешту,— відчеканює Сторчакова.

Агєєв тягне руку до потилиці.

— Сідай,— говорить голова.

Після зборів Агєєв підходить до мене.

— Ну що, вклепався? — питаю його.

— Я завтра відсиджу.

— Є.

Другого дня Агєєв сидить у мене в кабінеті. Читає книжку, заглядає через вікно в двір. Він заарештований.

— Що, нудно? — питаю я його.

— Нічого,— сміється він.— Ще година лишилася.

Проте такі оказії бувають надзвичайно рідко. Прибирання звичайно не викликає ускладнень у колективі, оскільки весь цей порядок в'ївся в наш побут. От хіба тільки новенькі наплутають. Минулого року ЧК так і не добився від новеньких, щоб вони прибрали у вестибюлі, і з обуренням відмітив у рапорті, що вестибюль не був прибраний. Виявилося потім, що хлопці слово «вестибюль» зрозуміли так, що їм доручено «мести бюст», і справді вилизали на славу бронзовий бюст Дзержинського в «голосному» клубі.

Коли прибирання закінчено, сурмач дає сигнал на перевірку. За цим сигналом бігом збираються комунари по спальнях, бо перевірка не жде, і невідомо, з якої спальні вона починається.

Перевірка це — ЧЗ, ЧК і ЧЧСК.

Коли вони входять, кожний командир командує:

— Загін, струнко!

Комунари витягуються кожний біля свого ліжка, і черговий по комуні вітає загін:

— Здрастуйте, товариші!

Йому відповідають салютом та привітанням, і починається сама перевірка. Кожний комунар повинен довести, що він одягся, як належить, що він прибрав постіль, що у нього чисто в ящику шафи і що він не забув почистити черевики і вимити шию та вуха. Зрозуміло, старших комунарів тільки жартома можна попросити:

— А повернись, лишень, синку!

Зате малят і новеньких під час перевірки справді повертають на всі боки, заглядають їм у вуха, піднімають ковдри й іноді навіть просять показати, як надіті панчохи і чи не брудні ноги.

Тепер у комуні дуже рідко бувають у рапортах несподіванки за даними перевірки. Тільки Котляра, одного з наймолодших членів десятого загону, доводиться часто виводити на середину. Загальні збори вже звикли до його страшенної неакуратності і майже втратили надію що-небудь з ним зробити. Часто лунають голоси:

— Та досить з ним возитися! Нехай командир виходить на середину. Чому не дивиться за пацаном?

Мізяк не дивиться? Мізяк з цим Котляром возиться більше, ніж будь-яка мати. Але що тут зробиш, коли сама постать незграбного Котляра просто не пристосована до одягу.

Досі Котляр не вміє зашнурувати черевики, а живе в комуні більше року. Штани на ньому завжди брудні і чомусь завжди

подерті, дарма що міняють йому одяг раз у раз. Котляр на середині байдуже слухає обурені промови і дивиться на голову широкими рачачими очима.

І голова, і ЧЗ махають на нього руками:

— Сідай уже, досить стояти.

Останньою перевіряють спальню дівчат. Там завжди ідеально прибрано. Тільки Сторчакова іноді скаже наймолодшій:

— Покажи, як шию вимила.

Перевірку закінчено. Всі сходять униз, і сурма грає: «Всі в їдальню!».

Сніданок.

У МАШИННОМУ ЦЕХУ

Після сніданку, о пів на восьму, програли «На роботу». Непарні загони йдуть у майстерні, парні — в школу.

В будинку комуни збираються вихователі-вчителі, до майстерень підходять робітники та інструктори. Через три хвилини нікого вже не видно в коридорах і в дворі. Тільки ЧК з червоною пов'язкою щось розраховує біля денного розкладу, повішеного в коридорі внизу.

Шум затихає лише на кілька хвилин. Скоро починається нова симфонія. Раніш за всіх закричить шипоріз у машинному цеху деревообробної майстерні. Він наповнює комуну лунким вітровим шумом, який чергується з одчайдушним вищанням дерева, що його пожирає машина. Кожний дубовий брусок починає з голосного зойку, потім раптом починає репетувати і, нарешті, востаннє несамовито скрикнувши, в стогоні завмирає. А ось на циркулярці дереву, видно, навіть помирати приємно. Циркулярка протягом цілого дня дзвенить веселим, торжествуючим дзвоном, акомпануючи гострому пустотливому крикові дерева. Фугувальний гуде кругло і по-старечому буркотливо.

В машинному цеху вранці працює вісім комунарів з третього загону. Між ними ходить, поправляє і перевіряє їх високий і худий інструктор Поліщук, який почав з безпритульності, а закінчив набуттям великої кваліфікації і вступом до партії. У нього з комунарами стосунки приятельські.

Тепер комуна робить велику справу: виготовляє меблі для нового Електротехнічного інституту в Харкові. Інститут відкривається восени цього року.

Багато комунарів збирається вступити на робітфак інституту.

Ми робимо сотні дубових столів, стільців, табуреток, креслярських столів та ін.— всього на п'ятдесят тисяч карбованців. Усе це треба закінчити до 15 серпня, і тому в деревообробній майстерні «запарка».

Машинний цех буквально завалений деревом, обрізками, деталями і напівфабрикатом, призначеним для здачі в складальний цех. Цілими штабелями лежать під стінами і біля машин ніжки,

царги, проніжки, планки та інша столярна благодать. Комунари вкриті дубовим пилом, у них страшні і смішні запорошені окуляри.

Найменший тут Топчій, приймак комуни. Якось восени, темної і мокрої ночі, його татусь, селянин з Шишківки, в стані недозволено веселому напоровся на вартового біля порохових погребів. На перший окрик відмахнувся п'яною рукою, на другий — висловився зневажливо, і зняв його вартовий.

Чорнявий і круглоголовий Топчій — малий здібний, наполегливий і розсудливий. Він з перших днів, незважаючи на свій зріст і вік, почав вимагати від ради командирів, щоб йому дали справжнє діло. Командири його осадили зневажливо:

— Молодий ще! Подивимося, що з тебе вийде.

Але вже через два місяці сказали командири:

— Е, Топчій хлопець хороший.

Дуже скоро призначили Топчія в третій загін і дали йому довбальний верстат. Тепер він, майже не відриваючись, робить на цьому верстаті шипові пази і отвори для скріплень.

Найтонша робота в машинному цеху припала на долю Шведа. Він — на стрічковій. Швед — великий політик і оратор. Як тільки він прибув у комуну з колектора, зараз же звернувся до ради командирів з писаною заявою. Він писав, що хоче працювати в комунарському активі і просить дати йому саме таку роботу. Ця заява обурила і схвилювала комунарів:

— Як це, в активі? Що це, рада командирів буде актив призначати? Подивимося, як він в майстернях працюватиме.

Разом з Шведом прийшов з колектора його друг Кац.

Важко пояснити, що могло зв'язувати Шведа і Каца. Швед розумний, начитаний, дуже розвинений. Він, мабуть, навіть занадто серйозний, тільки в його серйозності нема нічого напруженого і сухого. В його величезних чорних очах якийсь старий, недитячий сум. Він лагідний і вдумливий. Комунарський стиль чистоти і підтягнутості він засвоїв дуже швидко.

Зовсім інша річ — Кац. Тільки дуже погана сім'я могла виховати і виштовхнути в люди такого недисциплінованого, нікчемного хлопця. Працювати він не захотів. Він прямо заявив, що не збирається бути ні столяром, ні слюсарем і взагалі до діяльності цього роду він себе не готує. Соромно йому було залишатися в комуні без роботи, але в майстернях від нього не було ніякої користі. Зате він гаяв багато часу на підтримування якихось нез'ясованих зв'язків у місті: не було дня, щоб його хтось не викликав телефоном або щоб він не просився у відпустку в найтерміновіших справах. З відпустки він приходив завжди з запізненням, і ЧК зранку лаявся, що треба шукати заміну і когось пересувати з місця на місце. Внаслідок всього цього Кацу часто доводилося виходити на середину на загальних зборах. До різних рапортів і скарг на Каца скоро долучилися і його скарги на комунарів: той штовхнув, той присікувався, той щось сказав. Перевірка показувала, що ніхто не

винний. Каца почали ненавидіти. Не було дня, щоб в раді командирів або на зборах хто-небудь не заявляв: «Нам такі не потрібні». Комунарів доводила до люті зарозумілість Каца і його неакуратність: «Ледачий, брудний».

Швед дуже тяжко переживав невдачі свого товариша, тим більше, що до цих невдач приєдналися і його власні. Після його заяви про бажання вступити в актив з нього сміялися, і хоч він поводився добре і ніколи не попадав у рапорт, загальна оцінка Шведа була в комуні невисокою. Справа закінчилася несподіваним вибухом.

Тимофій Денисович, завідуючий нашою школою, подав у раду командирів заяву, в якій просив призначити Шведа його помічником. У нас помічники Тимофія Денисовича взимку звільняються від іншої роботи. На них лежить багато обов'язків: вести облік шкільної роботи і відвідування, відати підручниками, посібниками, наочним приладдям і музеєм школи. Фактично Швед, як і його попередники, повинен був стати керівником командирів шкільних груп. Це дуже почесна роль у комуні, вона вимагає знань і вміння делікатно поводитися з книжками, картами, банками, ретортами і т. д. В раді командирів неохоче пішли на призначення Шведа, пропонували інших кандидатів. Але проти старих кваліфікованих і досвідчених комунарів були заперечення з боку організаторів виробництва, які відмовлялися знімати з роботи справжніх майстрів. Молодшим хлопцям було б важко вести складну роботу з шкільними групами. Нарешті, наполягав на своєму Тимофій Денисович. Перед ним поступилися, хоч і неохоче.

— Нічого в комуні не зробив, походив по зведених загонах два тижні і вже в активі. Так не можна! Просто «латається», не хочеться працювати в майстерні, та і все тут.

Швед подав заяву. В ній він писав, що в комуні є антисемітизм, що хлопці переслідують його і Каца тільки тому, що вони — євреї. Я просив зазначити осіб і факти, але Швед сказав, що він боїться назвати прізвища. Я передав його заяву загальним зборам.

Збори були приголомшені і обурені. Справді, заява була явно безпідставна. В комуні багато євреїв, багато євреїв і серед робітників, є і євреї вихователі. Ніколи в комуні не було національного розбрату.

На зборах довго говорили про безпідставність заяви і висунули обвинувачення проти Шведа і Каца в явно причіпливому і нетовариському ставленні до комунарів. Вказували, звичайно, на погану роботу і неохайність Каца, на необережне прагнення Шведа в актив. Такі «радикали», як Редько, висловлювалися прямо:

— Досить займатися дурницею! Вони не можуть вказати факти, нічого тут і розглядати. Не подобається їм у комуні, бо тут працювати треба,— нехай ідуть, ніхто їх не тримає.

Більшість вимагала, щоб Швед назвав осіб, яких він обвинувачує в антисемітизмі, обурювалася його страхом.

— Що, у нас бандити чи що? Нехай хто-небудь спробує тут займатися цим ділом,— і ви побачите, чим це кінчиться? Ось у дев'ятсот двадцять восьмому році один такий нарвався з колектора, то що, довго з ним церемонилися? Відразу вилетів. А ви яке маєте право боятися? Значить, ви не справжні комунари, а якісь гості.

Комунари-євреї були також дуже вражені. Юдін, Каплуновський і інші накинулися на Шведа, обвинувачували його в тому, що він сіє розбрат серед комунарів, говорили, що до себе і до інших євреїв вони зустрічали тільки товариське ставлення. Висловлювалися на зборах у цьому питанні тільки старші комунари; малята принишкли і вичікували. А тим часом саме з їх боку раніше лунали голоси проти Каца.

Кінчилася справа тим, що вибрали комісію для докладнішого розслідування. Комісія нічого з заяви Шведа не підтвердила, і це дало підставу раді командирів на найближчому ж засіданні знову порушити питання про передчасність включення Шведа до комунарського активу.

Для мене було цілком очевидно, що в своєму житті Швед багато пережив образ на грунті національного розбрату, і у нього виробилося вже звичне чекання нових образ і переслідування. Через це, мабуть, він взяв на себе і захист Каца, який зустрічав неприязне до себе ставлення ще в колекторі. До хлопця, подібного до Каца, серед комунарів завжди склалося б певне ставлення, незалежно від того, до якої національності він належить.

Шведа зняли і призначили в столярну майстерню. «Нехай працює, тоді з нього справжній комунар вийде». Я не заперечував, бо справді це було корисно для Шведа.

Швед був надзвичайно пригнічений усією цією історією. Його дивувало і бентежило, що він так ненароком і несподівано став супроти всього колективу. Але в той самий час видно було, що він визнав правоту колективу.

Далі Швед дав докази і великої волі, і здорового розуму. Несподівано для всієї комуни, будучи днювальним, він заніс Каца у рапорт по сторожовому загону і на зборах напав на нього щиро і палко:

— З такими комунарами, звичайно, важко жити. Коли йому говорять — покажи ордер, а він відповідає: «Ти вже заївся?», то це не комунар, а шпана!

Збори досить холодно вислухали виправдовування Каца. Кацом перестали цікавитися і давно вже перестали протягувати його на зборах. Так завжди буває, коли в очах комунарів хто-небудь став безнадійним, коли його вже не вважають членом колективу.

Кац це теж зрозумів. Того ж вечора він прийшов до мене і просив відправити його до родичів у Київський округ. Рада командирів, якій я подав заяву Каца, на екстреному засіданні дала згоду на цей від'їзд.

Швед все-таки проводжав товариша до шосе.

З того часу на очах став рости Швед. Уже через місяць рада командирів погодилася на просьбу Васьки Агєєва призначити Шведа помічником командира третього загону. Майже в той самий час Швед пройшов до редколегії стінгазети і незабаром став її головою. Нарешті, його вибрали кандидатом в ЧК, і він тепер часто носить червону пов'язку, виконуючи найвідповідальнішу і найважчу роботу в комуні. В третьому загоні, одному з кращих загонів комунарів, Швед став загальним улюбленцем. Товариші пишаються його розвитком, його вмінням говорити, завжди висувають його в різні делегації. Він тепер почуває себе в колективі вільно і впевнено.

1 червня третій загін після довгої боротьби зайняв перше місце, головним чином завдяки роботі Шведа, на якого «старик» Агєєв Васька (який, між іншим, віком молодший від Шведа) поклав майже всі функції командування. Агєєв не приховував цього, і під час урочистої передачі прапора загонові-переможцеві прапор приймав не сам Агєєв, а Швед. Він цього вечора був підкреслено чепурно одягнений, такими ж підтягнутими прийшли і його асистенти. Їхні обличчя виявляли стримане торжество і готовність серйозно боротися за свою першість. Швед і тепер працює в машинному цеху столярної майстерні. Це для нього виявилося в усьому корисним. Навіть на способі висловлюватися це позначилося дуже позитивно. Швед залишив колишню манеру низати одна на одну книжні фрази і красуватися втомлювальними, нескінченними періодами: його мова набула жвавості і простоти.

В машинному цеху Швед знайшов і товаришів, і самого себе. Він діяльно готується у вуз і добре розуміє, що його виробнича робота займає визначне місце в цій підготовці.

СКЛАДАЛЬНИЙ

У складальному цеху не так шумно, як у машинному.

Тут з трудом пробираєшся між верстатами. Навколо навалені табуретки, стільці, частини столів, козла і різні деталі. І недивно: сам маленький Брацихін виробляє за свої чотири години двісті рамок для сидінь.

Тут зібрався народ кваліфікований. Майже всі хлопці вже другий-третій рік працюють у столярній. За цей час комунари випустили багато продукції: зробили для Харківської міської станції Південної залізниці дорогі, в тисячу карбованців, каси-кабінки, що являють собою цілі квартири для станційних касирів, з бар'єрами, ящиками, поличками, вікнами і шибками; в новому чудовому клубі спілки будівельників обставили дубовими меблями зал для глядачів, лекційний зал, вішалки, кабінети; величезному новому Палацу культури, збудованому спілкою хіміків у Костянтинівці, півроку постачали меблі: в цьому Палаці дві тисячі місць тільки в одному театральному залі; студентам-харків'янам відправили

в гуртожиток сотні тумбочок, табуреток і стільців. Працювали і для Інституту патології і гігієни праці, і для поліклінік, і для Харторгу.

І, зрозуміло, насамперед обладнали нові клуби для своїх шефів: клуб ДПУ УРСР імені Ілліча і клуб фельд'єгерського корпусу.

Спочатку, поки не вміли комунари працювати, було багато найманих робітників. Добратися в комуну важко, і квартир у комуні завжди не вистачало; попадалися нам робітники погані — літуни, рвачі і ледарі, що ніяк не могли втриматися на виробництві. Але вже торік комунари втратили терпіння і почали вимагати від завідуючого виробництвом зменшити постійний приплив чужих комуні людей. Скоро почався спір про запровадження поділу праці, про роботи по бригадах. Наші робітники, головним чином кустарі, звикли абияк, не поспішаючи, копатися біля свого верстата. В результаті і робота тяглася надзвичайно довго, і заробіток у них був поганий. Тоді вони починали «бузити» — розцінки, мовляв, нікуди не годяться. А коли їм запропонували запровадити поділ праці, то на перешкоді стали взаємне недовір'я і підозрілість. Скільки не билися з ними комунари на загальних зборах і на виробничих нарадах — нічого не допомагало. Нарешті комунари прийняли одчайдушне рішення. Звільнили всіх робітників, за винятком тих, хто зжився з комунарами, хто готовий був іти по шляху раціоналізації. Якраз у цей час треба було здати замовлення спілці будівельників у Москві. Щоб виконати замовлення в строк, загальні збори запровадили подвійний робочий день — по сім годин, перекинули в столярний цех усіх більш або менш вільних слюсарів і всіх пацанів. Їм доручили полірувати меблі. Разом з ними працювали і всі вихователі.

Тільки завдяки цій ударній роботі замовлення виконали в строк, і п'ятого червня ми сиділи вже у вагонах московського поїзда, одержавши напередодні від будівельників чотири тисячі карбованців.

Тепер у складальному цеху дуже мало дорослих робітників, та й ті — робітники найнижчої кваліфікації. Вони виконують найпростішу роботу: ніжки чистять. Основна робота в цеху ведеться виключно старими комунарськими кадрами третього і четвертого розрядів. Здебільшого це хлопці п'ятнадцяти-шістнадцяти років, є і чотирнадцятирічні.

Коло двох верстатів розмістилася півбригада з трьох комунарів: Зорін, Водолазький і Ширявський.

Зорін зовсім малий, і йому доручили перевіряти шипи за допомогою спеціального сусла. Він дуже спритно перекидає в своєму суслі і перевіряє лучковою пилою до ста шипів на день; деталі з перевіреними шипами він подає Водолазькому, який покриває шипи шоколадною рідиною клею і дерев'яним молотком збиває рамку майбутнього стільця.

Водолазький — високий білявий юнак. Йому шістнадцять років, але на вигляд він далеко старший. Водолазький давно відбув

і командирський строк і побував заступником завідуючого. Працює він з точністю машини. Він, майже не дивлячись, відкидає випадковий брак, крізь зуби лаючи машинний цех. У складальному цеху часто присікуються до машиністів і верстатників, обвинувачуючи їх у недбальстві.

— Дивіться, знов шипи зробили з паралельним похилом. Завжди у них там... замріється хтось і псує!

Ширявський, з усмішкою в розумних очах, приймає від Водолазького рамку і загвинчує її в прес, який стоїть перед ним на козлах. Прес стискає рамку з усіх боків. Ширявський ще постукає по ній молотком, і через чверть хвилини вона вже лежить у штабелі таких же рамок.

У цієї півбригади справа йде весело.

Поряд з нею працює Нікітін — найавторитетніша людина в комуні, носій і продовжувач старих традицій горьківської колонії. Нікітін тепер — «контроль комуни». Його участь в усіх перевірних і слідчих комісіях обов'язкова. На ньому ж лежить неприємний обов'язок виконувати всі постанови загальних зборів, які стосуються окремих комунарів: обмеження відпустки, позбавлення кіно, іноді наряд на додаткову роботу. Тому Нікітін завжди носиться з блокнотом.

Зараз Нікітін дуже незадоволений: щось заїло в машинному цеху, і складальникові бракує справжньої роботи. Нікітіну дали чистити планки для спинок — це така «буза», яку може робити простий чорнороб, а не шестирозрядник ветеран комуни Нікітін.

Сьогодні ввечері попаде від нього на виробничій нараді і Поліщукові, і головному столярному майстрові Попову, і комунарам-машиністам, і особливо Соломону Борисовичу.

Перше: чому досі не поставлено другу циркулярку?

Друге: чому досі не налагоджено маятникову пилу?

Третє: чому не полагоджено штурвал фрезера?

Четверте: чому затримується точіння стрічкових пил?

Головні удари на виробничих нарадах завжди приходяться по машинному цеху. Це не тому, що там погано працюють, а тому, що сили складачів у нас перевищують можливості машинного цеху. Ось чому і виникла потреба ставити додаткові верстати і збільшувати пропускну спроможність наявних.

Надворі розташувався Сопін з двома товаришами. Сопін взагалі не зносить кімнатного повітря, раніше від усіх він вибирається спати в сад. Він переконав Попова перенести туди ж верстати.

У Сопіна завжди цікаво і весело. Навіть розпилюючи косий шип, він умудряється про щось балакати і з чогось сміятися.

— А чому це у токарів сьогодні такі кислі фізіономії? Ти не знаєш, Старченку?

Старченко, прилизаний, акуратний юнак, оглядається на маленького Сопіна і продовжує рівномірно постукувати молотком по стамесці.

— А ти знаєш?

— Звичайно, знаю! Вони насобачилися на наріжниках, а сьогодні їм маслянки піднесли точити. Кравченко розігнався штук на шістдесят на день, а у нього не виходить.

Сопін знає все, що робиться в комуні. Це йому вдається завдяки якійсь дивній здатності проникати всюди, зовсім не користуючись ніякими шпигунськими способами, а виключно завдяки своїй надзвичайній товариськості і жвавості. На всяку подію в комуні він повинен відгукнутися.

Сопін прославився в комуні зимою цього року, коли в піку млявій редколегії «Дзержинця», яка ледве-ледве випускала два номери на місяць, він з невеликою компанією добровольців раптом бахнув по комуні щоденною «Шарошкою». «Шарошка» спочатку вийшла на невеликому картонному аркуші, але з кожним днем збільшувала і збільшувала розміри і нарешті стала простягатися довгою вузькою смугою по всій стіні коридору. Вона була вщерть набита статтями, замітками, вирізками з газет, єхидними запитаннями і смішними глузливими телеграмами.

Комуна заметушилася, як розворушений мурашник. Протягнуті в «Шарошці» комунари рішуче запротестували проти самовільно організованої громадської думки і вимагали, щоб «Шарошка» зняла підзаголовок: «Орган комунарів-дзержинців». Стара редколегія «Дзержинця» вказувала на окремі промахи газети і називала її «Брехушкою». Але Сопін з компанією не відступали і з кожним днем збільшували свою газету.

На загальних зборах редколегія «Дзержинця» ображено заявила, що вона припиняє видавати «Дзержинець», бо у неї немає матеріалу: все перехоплює Сопін. Бюро комсомолу ледве помирило дві редакції. Повноваження Сопіна були підтверджені загальними зборами, і тільки одним йому довелося поступитися: відмовитися від назви «Шарошка».

З того часу «Дзержинець» виходить у форматі «Шарошки», і хоч редколегія відмовилася від щоденного випуску, але раз на п'ятиденку газета змінюється.

До половини дванадцятої кипить робота в майстернях, шумлять верстати, вищить пила і стогне дерево. Замовлення нового Електротехнічного інституту з кожною годиною посувається вперед.

Комунари дуже цінять це замовлення не тільки тому, що воно дає заробіток і прибуток, а ще й тому, що ми зв'язалися з інститутом. До нас часто приїжджають в комуну організатори інституту, і багато комунарів уже вважає себе майбутніми студентами. Восени цього року тридцять три комунари готуються вступити на робітфак інституту.

КУДИ МИ ЙДЕМО?

У наших цехах є виробничі комісії, часто збираються виробничі наради, є штаб соціалістичного змагання, але всі рішення цих інститутів не можуть мати обов'язкової сили, якщо вони не за-

тверджені радою командирів. Виходить ніби негаразд: старші, досвідченіші, та ще підтримані участю дорослих,— уся ця справжня сила, зосереджена у виробничих органах, нібито поступається перед силою дванадцяти командирів, народу молодшого і менш досвідченого у виробництві. Але у нас дуже дорожать саме таким співвідношенням сил.

Рада командирів представляє всю комуну, а не один який-небудь цех, і їй часто доводиться виступати проти цехівщини і навіть цехового рвацтва. І те, що командири майже завжди «середняки» віком, дуже подобається більшості комуни, тому що в комуні вісімдесят процентів саме «середняків». Крім того, на засіданнях ради командирів можуть висловлюватися всі комунари, хоч у голосуванні бере участь тільки по одному чоловіку від загону. Звичайно буває, що, коли в раді командирів розглядається виробниче питання, командир присилає в раду найдосвідченішого спеціаліста по цеху, який і веде свою лінію на засіданні від імені загону, а командир у цей час тихенько сидить в кутку. Взагалі кажучи, в комуні виробилася дуже складна і хитра механіка внутрішніх відносин. Механіка і стиль наших відносин інстинктивно засвоюються кожним комунаром. Завдяки цьому нам удається уникати будь-якого розколу колективу, ворожнечі, незадоволення, заздрості і пліток. І вся мудрість цих відносин, в очах комунарів, концентрується в змінності складу ради командирів, в якій уже побувала половина комунарів і обов'язково побуває решта.

Виробничі наради і комісії перебувають під загальним керівництвом комсомолу. Виробництво, на якому працює сто п'ятдесят дітей, середній вік яких не перевищує п'ятнадцяти років,— являє собою дуже складний організм. Ми не можемо обмежитися одним яким-небудь виробництвом, бо в такому разі напевно не зможемо задовольнити різноманітних смаків і нахилів дітей, які потрапляють до нас. Коли хлопцеві, що живе в сім'ї, треба йти у фабзавуч, він може вибрати той, який йому більше до вподоби, або до якого у нього є певні схильності. Наш вихованець змушений вибирати собі вже в комуні роботу і спеціальність, можливо, на все життя. Наш обов'язок — дати йому якнайширший вибір. У той самий час ми змушені тримати у себе різні вікові групи дітей, в основному — від тринадцяти до сімнадцяти років.

У справі організації наших майстерень ми весь час були трохи обмежені. З самого початку комуна імені Дзержинського не була на бюджеті якої-небудь установи. Вона була збудована і обладнана товариством чекістів, але утримувати сто п'ятдесят дітей, тобто щомісяця вносити в комуну шість-сім тисяч карбованців, чекістам було надзвичайно важко, та й комунари б цього не захотіли. Передати ж комуну на бюджет державний або місцевий — означало б для чекістів відмовитися від керівної ролі в комуні і, будемо говорити прямо, піддати комуну всім випробуванням, які випадають на долю дитячих будинків.

Усе це привело до того, що і в Правлінні і в комуні виникло

прагнення до самооплатності. Треба признатися, що в перший момент ми не цілком ясно уявляли собі, в які форми це може вилитися, і було багато сумнівів у педагогічній цінності самого інституту самооплатності.

І все ж наше виробництво, у якого не було ні оборотного капіталу, ні кваліфікованої робочої сили, було організовано.

Перший рік приніс нам радості небагато. Ми обладнали кілька клубів, випустили чимало меблів, але не тільки не прийшли до самооплатності, а ще мали збитки. Все це сталося виключно через нашу половинчастість. Ми боялися відразу відштовхнутися від соцвихівських берегів і не наважувалися поставити вихованця в ті самі умови, в яких перебуває робітник, боялися викликати і використати особисту зацікавленість комунара, боялися строго стандартизованої механічної роботи, взагалі прилипли до «свідомості» і до «усвідомлення» і боялися від них відірватися.

Але невдачі змусили нас відмовитися від «педагогічних» передсудів і спалити кораблі.

На початку тридцятого року ми вклали у виробництво невеликий капітал і поставили кілька нових верстатів для стандартної роботи.

Виробництво мідної арматури, особливо наріжників для ліжок, було механізоване до кінця, був запроваджений цілковитий поділ праці, і комунарам почали виплачувати відрядну плату за тими самими розцінками, як і дорослим робітникам. Те ж саме було зроблено і в столярній майстерні. В перший же місяць ми побачили результати, яких і самі не сподівалися: у квітні майстерні дали тисячу карбованців прибутку. В наступні місяці прибуток цей став рости в надзвичайній прогресії: в травні — п'ять тисяч, в червні — одинадцять тисяч, в липні — дев'ятнадцять тисяч, в серпні — двадцять дві тисячі.

Коли взяти до уваги, що утримання комунарів коштувало на місяць тільки шість тисяч, то очевидною стане запаморочливість наших успіхів. При цьому треба врахувати ще одну надзвичайно важливу обставину. Кожний комунар вносить з свого місячного заробітку на поповнення видатків на утримання комуни вісімдесят процентів (але не більше тридцяти п'яти карбованців). Усього внесено комунарами в травні півтори тисячі, в червні — дві тисячі чотириста і в липні — чотири тисячі. Таким чином, з прибутків виробництва доводилося брати лише зовсім невелику суму, і ми мали навіть можливість вкладати великі суми в розширення нашого виробництва, в будівництво нових майстерень, ми змогли на ці гроші купувати нові машини.

Одним махом ми досягли повної самооплатності. І коли в кишенях у комунарів задзвеніли гроші, з'явилися нові потреби. Нашій педагогічній раді потрібне було напруження, щоб усі ці потреби заздалегідь урахувати, заздалегідь вжити заходів до того, щоб окремі нові явища в колективі не стали б у суперечність з інтересами всього колективу і інтересами нашого виховання.

Все обійшлося благополучно.

Більше того. Саме особиста матеріальна зацікавленість зробила цілком очевидною потребу спільних зусиль для поліпшення виробництва. Стара дисципліна і прекрасні відносини в колективі були якраз до речі і для нової справи, для організації роботи в такому напрямі, щоб комунар міг справді працювати, заробляти і був у цьому зацікавлений.

Уже на третьому місяці цей заробіток як сума одержаних комунаром карбованців перестав бути новиною для них, і виросли нові форми колективних прагнень: соцзмагання і ударництво.

Вся система нашої комуни і виробництва — виробничі комісії в кожному цеху, загальнокомунарський штаб соцзмагання, рада командирів, самі командири — все це зуміло органічно злитися в роботі. Всі фетиші соцвиху, після того як ми їх відкинули, ніякими привидами не тривожили нас. Ми про них забули на другий же день.

Ми зробилися справжнім заводом. Але ми і більше, ніж завод, бо ми тепер справді комуна: із заробітку комунарів ми організуємо споживання і побут у тих досконалих формах, які ми вже виробили раніше.

Таким чином, наш рішучий розрив з псевдонауковими і споживацькими ухилами дитячих будинків справді оздоровив і нашу виробничу роботу, і наше виховання.

Ми задоволені всім цим. Але методисти з соцвиху саме тепер вважають нас «митарями», які проміняли високі ідеї «новітньої педагогіки» на нікчемні креслярські столи для радянських вузів і наріжники для ліжок.

З другого боку, чути розмови про те, що наші майстерні не дадуть кваліфікованих робітників. Але це — мура, як кажуть наші комунари. Звичайно, наші виученики не зуміють зробити вручну дубового прекрасного різьбленого буфета, хитромудрого годинника з зозулею або з танцюючими фігурками. Але ж це нікому і не потрібно тепер. Нам тепер потрібні верстатники, складальники, ливарники, формувальники, нікелювальники. Саме їх і готує комуна. При цьому наші хлопці здобувають освіту і колективне виховання. Це є те, що називається новими кадрами.

Далі. За три роки перебування в комуні комунар стає кваліфікованим робітником у кількох галузях праці. Ось зараз Льонька Олексюк працює на шишках. Що й казати, кваліфікація невелика. Наступного року він перейде на машинне формування, а потім і на ручне. На третьому році він прекрасно вивчить нікелювальну справу — і піде в життя потрібною радянською трудовою людиною.

«Педагоги» нас критикують. Але до нас приїжджають робітники з канатного заводу і просять:

— Дайте нам ваших токарів. Нам такі токарі потрібні дозарізу!

Цієї оцінки нам досить для хорошого самопочуття.

ГОСПОДАРІ

Ніде не зібрано так багато справжніх комунарів, що пройшли всю нашу школу, бадьорих, веселих, працьовитих і удачливих, як у слюсарно-токарному цеху. Переважна більшість тут — комсомольці. Тут коло кожного верстата живе молода, впевнена в собі робоча думка.

І в столярній майстерні, і в інших майстернях та цехах є дисципліна, і піднесення, і вміння працювати, і бадьорість. Але тільки наші металісти зуміли в своїх цехах стати самостійними господарями виробництва, які задають тон навіть кваліфікованим робітникам.

У токарно-слюсарному цеху працюють майстер Левченко, його помічник і кілька кваліфікованих робітників токарів і слюсарів. Усе це непогані робітники і хороші люди. Комунари в цей цех прийшли недавно, бо тільки півроку тому поставили у нас токарні верстати.

Але в усьому, на кожному кроці, в кожному кубічному сантиметрі повітря почувається тут, що міцний, непохитно впевнений у собі колектив хлопців став на чолі цеху — без усяких постанов, без протоколів і майже без промов, виключно завдяки своїй свідомості і спайці.

В зміну працює тут чотирнадцять комунарів. Коло токарних верстатів стоять хлопці і обточують мідні деталі для ліжок або мідні маслянки для якихось верстатів. Перед кожним на станині лежить кілька комплектів ще не обточених деталей і кілька комплектів уже готових.

Робота спориться не у всіх однаково. У Вовчка і Фомічова, у Воленка, у Кравченка, у Грунського гірки готових мідних частин більші, ніж у інших, менш кваліфікованих. Невелика гірка у маленького Панова, який коло свого верстата стоїть на підставці.

На станинах дорослих робітників — частин далеко більше, і верстати тут обертаються швидше. Дорослих робітників чоловік сім.

Ось один з них відійшов від свого верстата, і, не відриваючись від роботи, всі комунари повернули голови до нього. Може, там нічого особливого і не сталося, може, і комунари нічого особливого не подумали, але їх цілком інстинктивна увага до всього, що відбувається в майстерні, змушує всю майстерню чуйно реагувати на найменше порушення звичного ритму загальної роботи.

Десь заїсть пас, десь почне теліпатися кінець трансмісії, у когось не вистачить різців, і той поспішить за ними в кузню, де-небудь почнеться суперечка між механіком і робітником,— ніхто не спинить роботи, ніхто з комунарів не скаже ні слова, але це зовсім не значить, що випадок «проїхав». Нічого не проїхало. Якщо всього цього не помітив командир, і сьогодні на загальних зборах комунарів буде благополучно в рапорті, то завтра на виробничій нараді або просто в кабінеті завідуючого комуною, або навіть у ко-

ридорі хто-небудь обов'язково постарається з'ясувати, в чому річ. І якщо один почне говорити про це, його негайно підтримає тринадцять, а то ще прийде допомога і з другої зміни.

Недавно на виробничій нараді один з робітників обвинувачував механіка в якихось неправильних розпорядженнях і, між іншим, сказав:

— Я, звичайно, йому не підкорився. Я працюю токарем двадцять вісім років, а він мені каже: «Спиний верстати, я забороняю вам працювати». Як він мені може забороняти, коли мені дозволив працювати сам завідуючий виробництвом!

І він все-таки мало не став на мене кричати, щоб я вийшов з майстерні.

Усі співчутливо хитали головами, всі погоджувалися з оратором.

Але встав комунар і сказав:

— А ми от цього не розуміємо. Вам наказав механік спинити верстати, а ви йому не підкорилися та ще й хвалитеся тут, говорите, що ви двадцять вісім років працювали. Де ви працювали двадцять вісім років? А ми вважаємо, що такого робітника, як ви, треба негайно звільнити.

Соломон Борисович, завідуючий виробництвом, людина стара, але спритна, замахав на комунара руками і злякано заблимав очима. Як це можна звільнити такого кваліфікованого робітника? Соломон Борисович навіть розстроївся.

— Як це ви говорите — звільнити? Це старий робітник, а ви ще молодий чоловік.

Комунари загули навколо. Це відбувалося в саду, на майданчику оркестру.

— Так що ж, що молоді?

Хтось піднявся:

— Молоді ми чи ні, а якщо з Островським ще таке повториться, то його треба звільнити, нехай він хоч тридцять вісім років працював.

Слово бере Редько і повільно, трохи заїкаючись, починає говорити:

— В цеху три начальники, а четвертий — сам Соломон Борисович. Розпорядження даються часто через голову механіка, кваліфіковані робітники «женуть», псують матеріал і приховують брак, трансмісії встановлені нашвидку, в цеху багато метушні і мало толку...

Збори не приймають ніякої ухвали і розходяться.

Ображений Островський іде в один бік, ображений механік — в другий, ображений Соломон Борисович — в третій.

Комунари не ображаються: вони знають свою силу і впевнені, що буде так, як вони захочуть.

Через день рада командирів призначає свого бракувальника, той починає відкидати неправильно обточені, грубо оброблені деталі і вже нікому не спадає на думку протестувати проти його бракування.

В тій самій раді командирів недвозначно вимагають від Соломона Борисовича, щоб у найближчі дні був поставлений на фундамент шліфувальний верстат. Соломон Борисович обіцяє поставити його протягом трьох днів. Вася, секретар ради, записує в протокол цю обіцянку і говорить з усмішкою:

— Записано: через три дні.

А після ради в приватній розмові погрожують Соломону Борисовичу:

— Дивіться, Соломоне Борисовичу, ваша квартира недалеко — влаштуємо демонстрацію проти ваших вікон, оркестр у нас свій. Якось сядете чай пити, а тут — що таке? Дивитеся у вікно, а навколо червоні прапори і плакати: «Геть розхлябаність! Хай живе дисципліна!»

Соломон Борисович відбувається жартом:

— Ну, ви вікна бити не будете? Вікна ж ваші, комунарські.

Васька заходиться сміхом за своїм столом.

— Вікна, звичайно, не можна, то ми склянки поб'ємо. Міліції близько нема, не забувайте.

Сміється Соломон Борисович

— Слово честі, хороші ви хлопці, тільки даремно хвилюєтеся, все буде гаразд.

— Подивимося! — говорять комунари.

І вони дивляться. І під їх поглядами щулиться кожний шкурник, рвач, розтяпа. Соломону Борисовичу це в'їдливе хазяйське око допомагає виявити всі хиби виробництва.

Всі певні, що перший і другий загони наведуть дисципліну в токарному цеху.

Недавно на загальних зборах рудий Боярчук, здаючи рапорт за командира першого загону, повідомив:

— У цеху півгодини не було різців.

Соломон Борисович під час обговорення рапорту заявив категорично:

— Це неправда. Різці були. Просто полінувалися піти до комірника одержати.

Комунари добре знають, що де завгодно може бути неправда, тільки не в рапорті. Рапорт пишеться пером, і ні один командир не напише в рапорті неправди.

Комунари засміялися.

— А коли правда, тоді що?

— Що хочете,— сказав Соломон Борисович.

Встав командир першого, Фомічов.

— Мені за неправильний рапорт було б не менше трьох нарядів.

— Нехай мені буде три наряди,— випалив сердито Соломон Борисович.

— Добре,— сказав Фомічов.

Тут же вибрали комісію. Другого дня вона доповіла:

— Різців справді не було.

На зборах знявся сміх:

— А де ж Соломон Борисович?

Оглянулися, а Соломона Борисовича і сліду нема.

Другого дня прийшов до мене Соломон Борисович і сказав:

— Ну що ж, я їм зроблю душ у саду. Це варто трьох нарядів.

Васька, секретар ради командирів, подумав і сказав:

— Мабуть, що й варто.

КОПІЙКИ І ХЛОПЧИКИ

У нікелювальному цеху працюють два загони: одинадцятий — до обіду і дванадцятий — після обіду. В кожному по десять чоловік. Командирами тут старі комунари — Кримський і Жмудський, але більшість членів цих загонів — новаки. Проте ці новаки вже справляються з своїм становищем господарів на виробництві. Недавно вони навіть здобули велику перемогу над Соломоном Борисовичем.

Нікелювальна майстерня поділяється на два відділи: в одному стоять шліфувальні, полірувальні верстати і так звані щітки. На всіх цих приладах мідні частини, які вийшли з токарного цеху, готуються до нікелювання: шліфуються і поліруються. У другому відділі вони опускаються в нікелювальні ванни, але й перед ваннами проходять дуже складну процедуру промивань і очищень і бензином, і вапном, і ще якоюсь речовиною. Одним словом, у нікелювальному цеху дуже багато окремих процесів, і загальний успіх роботи залежить від злагодженості і узгодженості.

Чомусь Соломон Борисович тримав тут двох майстрів: один завідував шліфувальним відділом, другий — нікелювальним у власному розумінні цього слова. Майстри ці надзвичайно конкурували один з одним, підставляли один одному ніжку, розводили плітки і втягували в цю дурну боротьбу і робітників, яких там чоловіка чотири, і хлопців.

Взагалі нікелювальний цех у нас один з найбільш невдалих: завжди в цьому цеху що-небудь ламається, спиняється. І Соломон Борисович, і майстер, і члени виробничої наради, і інші комунари на кожне засідання ради командирів приходять з взаємними претензіями. Починається розмова в дуже коректних виразах, але закінчується бурхливо. Розчервоніються фізіономії, розмахаються руки, голоси підвищаться на півоктави. Голос секретаря ради командирів, якого називають частіше СРК, переходить у фальцет, але даремні всі спроби скільки-небудь охолодити Соломона Борисовича. Соломон Борисович гарячиться страшенно.

— Що ви мені розказуєте? Кому ви розказуєте? Я працюю на виробництві дев'ятнадцять років, а мені такий, розумієте, малюк говорить, що тут число обертів неправильне. Та хіба я можу так працювати? Я вимагаю, щоб з боку комунарів було до мене інше ставлення.

Тут Соломон Борисович сам доходить до такого числа обертів, що вже не помічає, як починає розказувати своєму сусідові, політкерівникові комуни товаришу Варварову, про якісь ще обурливіші прояви неповаги до його виробничого досвіду. Варваров, молодий і кучерявий, щось у нього запитує. Соломон Борисович совається на стільці і риється в глибочезних кишенях свого піджака-халата, очевидно розшукуючи документальний доказ.

СРК пищить:

— Соломоне Борисовичу, а, Соломоне Борисовичу! Соломоне Борисовичу, говоріть усій раді. Чого ви шепочетесь?..

Соломон Борисович озирається на сердитого Ваську і розпливається в усмішці:

— Ну, ось бачите?

Але, незважаючи на всі ці сутички, Соломон Борисович любить дітей і часто несподівано захоплюється наполегливістю колективу.

Це захоплення він виявляє на кожному кроці, але й на кожному кроці він з цим колективом свариться і зчиняє конфлікти. Комунари платять йому таким самим складним букетом. З одного боку, вони бачать його енергію і знання, але в той же час вони не схильні сліпо підкорятися його авторитетові і прекрасно розуміють негативні риси його як організатора: буває, що Соломон Борисович поженеться за дешевиною, любить зробити що-небудь, якнебудь, аби тільки трималося, за копійку часто не тільки посперечається, а й розхвилюється.

Комунари вміють зібрати найдокладніші відомості про яку-небудь деталь у майстрів і несподівано приголомшують своєю ерудицією Соломона Борисовича.

— От у Києві на виробництвах скрізь платять по півкопійки за таку-то деталь, а я вам даю три чверті.

— Е, і хитрий же ви, Соломоне Борисовичу! Та у Києві платять же тільки за формування, а є ще й чорнороби...

Соломон Борисович наливається кров'ю, розмахує руками й сердиться:

— Звідки ви все це знаєте? Я дев'ятнадцять років працюю на виробництві, а він буде мені говорити про чорнороба!

Коли було порушено питання про непотрібність двох майстрів у нікелювальному, Соломон Борисович спочатку спробував образитися, потім став закликати до милосердя і нарешті зміркував, що пропозиція виробничої комісії залишити одного майстра на два відділи — пропозиція розумна... Змушений він був погодитися і з іншою пропозицією виробничої комісії: платити комунарам за роботу на ванні не одну з чвертю копійку від комплекту, а дві копійки. Але на раді командирів Соломон Борисович раптом став на диби:

— Стривайте, як же так? — Соломон Борисович навіть спотів.— Ви говорите, прибавити три чверті копійки з першого червня, а зараз п'ятнадцяте. Я ж не можу звільнити другого майстра з першого червня, а можу тільки з п'ятнадцятого, значить і ваша

прибавка,— він повернувся до членів виробничої комісії,— може бути тільки з п'ятнадцятого.

Голова виробничої комісії — командир дванадцятого Жмудський, підтримуваний солідним урчанням половини всього свого загону, який розмістився прямо на підлозі,— мабуть, на знак того, що вони не мають права голосу на раді командирів,— витяг здивовану смугляву фізіономію.

— Та причому ж тут майстер?

Маленький гостроносий СРК Васька навіть ліг на стіл, потягшись усім тілом до розстроєного Соломона Борисовича:

— Та зрозумійте ж, Соломоне Борисовичу! Майстер відноситься до раціоналізації, а то зовсім інша справа — розцінки.

— Що ви мені, молодий чоловіче, розказуєте? Кому ви це говорите?..

Повний, круглий, червоний і клекочучий, загорнутий у широченний і довжелезний, покрою епохи останніх Романових, піджак, кишені якого завжди дзвенять ключами, метрами, викрутками, шайбами і т. п.,—Соломон Борисович схоплюється з стільця і раптом накидається на мене, хоч я зовсім ні в чому не винний. Я мирно підраховую в цей час, скільки метрів сатину треба купити на парадні трусики для комунарів, беручи до уваги, що дівчатам трусиків не треба, що у кладовій є сто одинадцять метрів і що...

— Ви, Антоне Семеновичу, розпустили ваших хлопців. Вони тепер уже думають, що це не я інженер, а вони інженери. Вони будуть мені читати лекції про раціоналізацію... Я піду в Правління, я рішуче протестую!

Соломон Борисович бризкає слиною і страшенно махає руками.

— Адже ж вони праві, Соломоне Борисовичу.

— Як праві? Як праві? Як праві? Я повинен десь брати гроші на нікелювання? І майстрові платити, і три чверті копійки...

— Та причому ж тут майстер? — питає Жмудський.

— Як причому? Як причому? Ви чуєте, що вони питають? Причому майстер? А майстрові платити треба за два тижні? По-вашому, так можна виконувати промфінплан?

— А яке нам діло, що ви тримали майстра, який не потрібен? Ви і ще б тримали, коли б ми не придумали, а тепер ви хочете, щоб за наш рахунок...

Соломон Борисович починає почувати, що Жмудський не такий уже далекий від істини, і перестає крутити руками, розгублено вдивляється в обличчя Жмудського:

— Як ви говорите?

Жмудський збентежений несподіваним замішанням противника. Він навіть встає з свого стільця і заїкається:

— Майстер же, це був збиток. Ми вам порадили...

— Нам премію треба видати! — перебиває Жмудського хтось із командирів позаду Соломона Борисовича.

Соломон Борисович різким рухом повертається на сто вісімдесят градусів і... посміхається. На нього дивляться лукаві очі

Скребнєва, якому він дуже симпатизує. Соломон Борисович знаходить вихід:

— Майстер, кажете, збиток? У Соломона Борисовича ніколи не буває збитку.

— Як це не буває? Адже був зайвий майстер,— лунає з усіх боків.

— Е, ні, товариші!

Соломон Борисович витягає з кишені хустку, яка здається безконечною, бо до кінця ніколи не витягується, потім знову сідає на свій стілець і забуває, що мав намір витерти трудовий піт на інженерському чолі. Хустка зникає в кишені, і Соломон Борисович уже сяє і по-батьківському, по-старечому ласкаво і любовно говорить принишклим комунарам:

— Двох майстрів треба було мати, поки ви вчилися працювати. Ось тепер ви вивчилися, і двох майстрів не треба, потрібен тільки один. Коли б ви не запропонували, я його і сам би зняв. Поки ви вчилися, звичайно, треба було переплачувати на майстрах, тому і розцінки були нижчі. Ви працювали не самостійно, а з майстром.

— Е-е-е, Соломоне Борисовичу!.. Ні... Це що ж...

— Ач, хитрий який!

— Дивіться! Вчилися... А коли ми навчилися? Сьогодні? Сьогодні? Так?

На Соломона Борисовича один за одним сиплються запитання, але відчувається все ж, що він завдав геніального удару.

Коли галас трохи стихає, срібний дискант Скребнєва раптом дзвенить, як дзвіночок голови:

— Це ви зараз придумали? Правда ж?

Вся рада заливається реготом. Соломон Борисович знову наливається кров'ю і з гідністю встає з місця:

— Ні, товариші, я так не можу працювати...

Знову Соломон Борисович починає кричати:

— Кінець! Досить! Хто я тут такий? Інженер? Чи я буду у цих хлопчаків учитися керувати виробництвом?..

Комунари загалом не ображаються навіть на «хлопчаків». Вони усміхаються, впевнено чекаючи моєї відповіді. І я усміхаюся.

— Але ж як не погодитися? Адже тут справа не в копійці, Соломоне Борисовичу. Не можна пред'являти комунарам таку логіку, не можна так зв'язувати ці два пункти.

Соломон Борисович знову виступає з гідністю, складає папери в портфель і говорить:

— Добре. Значить справа ця переноситься в Правління.

— В Правління? — СРК витріщає очі.

— Так, в Правління,— ображено погрожує Соломон Борисович.

— Подивимося, що Правління скаже, це цікаво. От дивись ти, в Правління! — дивується СРК.

Соломон Борисович вилітає з кабінету, і ще видно в дверях його піджак, а Васька вже віщає:

— Дальше питання — заява Звягіна про прийом до комуни.

З КНИГИ ПРО КУЛЬТУРНУ РЕВОЛЮЦІЮ

Поки шумлять майстерні, в головному будинку комуни тихо. Тільки під час перерв з класу висипають діти і поспішають хто до спальні, хто в кабінет, хто в гурток. Багато хто просто прогулюється біля парадного ходу по викладеному пісковиком тротуару.

Шкільна зміна своїм костюмом дуже відрізняється від робочої. В той час як слюсарі, токарі і особливо ковалі та формувальники з замазаними фізіономіями красуються блискучими від олії запорошеними спецівками, старими картузами і скуйовдженим волоссям, на хлопцях з шкільної зміни добре припасовані юнгштурмівки, портупеї, новенькі гамаші і начищені черевики, голови приведені в ідеальний порядок, і навіть така всесоюзна нетіпаха, як Тетерятченко, принаймні до третього уроку ходить причесаним.

Закінчивши роботу, перша робоча зміна повинна переодягтися і вимитися до обіду. Друга одягає робочі костюми тільки після обіду. Ввечері, після п'ятої години, всі повинні бути в чистих костюмах.

Добитися цього вдалося далеко не відразу. Багато комунарів вважало, що зовнішній вигляд істинного пролетаря повинен бути якнайнепривабливішим. Рада командирів і санітарні комісії довгий час безрезультатно боролися з цим поглядом.

— Двадцять раз на день переодягатися! — говорили комунари.— Звичайно, тоді нічого не зробиш. Тільки і знаєш, що розв'язуєш та зав'язуєш черевики!

Довелося запроваджувати суворі правила.

Вдалось нарешті добитися, щоб, ідучи до школи, хлопці переодягалися. Але вже надвечір кожний ходив, як хотів.

Проте досить скоро настали зміни. Коли для клубів та їдалень наша майстерня виготовила нові чудові меблі, які замінили тоненькі київські диванчики, стало для всіх очевидним, що ці меблі ми зробимо непридатними за найкоротший час. Наша санкомісія дуже легко провела на одних загальних зборах заборону входити в клуби і в їдальню в робочому одязі. Енергійні ЧЧСК стали наполегливо виконувати постанову загальних зборів.

— Фомічов, вийди з їдальні.

— Чого я буду виходити?

— Ти в спецівці.

— Не вийду.

ЧЧСК береться за блокнот. Фомічов знає, що закінчиться рапортом і виходом на середину на загальних зборах, але йому хочеться показати, що він не боїться цього.

— Пиши в рапорт,— говорить він.— Я однаково не вийду.

Тут приходить на допомогу більш рішучий черговий по комуні:

— Не роздавати першому загонові, поки Фомічов не переодягнеться.

Цей хід відразу викликає вигіднішу для санкому перестановку сил. Перший загін відходить на тилові позиції.

— Чому через одного Фомічова ми повинні сидіти за порожнім столом?

— Я не буду сперечатися з кожним комунаром,— наполягає ЧК.— Що ви, маленькі?

З ЧК нічого не зробиш, без його ордера обіду з кухні загонові не видадуть. І члени першого загону нападають уже на Фомічова:

— Завжди через тебе клопіт!

Фомічов іде переодягатися.

На загальне здивування, число таких конфліктів серед комунарів було дуже незначним. Зате довелося немало повозитися з робітниками.

У дверях нашого «голосного» клубу — черговий загін. Один з чергових ввічливо заявляє:

— Товаришу, треба переодягтися.

Робітник приймає всі захисні пози та забарвлення і навіть радий нагоді повеличатися:

— Як це переодягтися? Що ж тут — для панів у вас чи для робітників?

Відповідь напрочуд виразна:

— Ідіть переодягніться і тоді приходьте на кіносеанс,— говорить черговий.

— А коли мені немає в що переодягтися?

Розпорядник припиняє суперечку і викликає командира.

Командир — людина бувала, що багато бачила, у нього непогана пам'ять. Він заявляє бузотерові:

— У вас на чистий костюм грошей нема? А на горілку у вас є?

— На яку горілку?

— Не знаєте на яку? На ту, яку вчора випили з Петром Ухіним.

Біля відвідувача вже два-три добровольці з найближчих резервів, найласкавіше торкаються його ліктів, а перед його носом з'являється гвинтівка мовчазно-офіційного днювального.

Проте останнім часом таких сутичок у нас майже не буває. Ми забули про ці суперечки, нікому не спадає тепер на думку сперечатися з комунаром, прикрашеним якою-небудь пов'язкою. Для всіх стало законом, що не можна в залі сидіти в шапці, і коли хтонебудь забуде її зняти, з усіх боків лунають вигуки:

— Хто це там у шапці?

Розмови у днювального звичайно виникають лише з сторонньою публікою.

Недавно якийсь відвідувач увійшов в приміщення з цигаркою. В будинку курити заборонено. Відвідувачеві запропонували кинути

цигарку. Він шпурнув її кудись у куток вестибюля під вішалку. Днювальний вимагав:

— Підніміть.

Відвідувач ображений страшенно. Він не хоче підняти недокурок.

— Ні, підніміть!

В голосі днювального з'являються нотки тривоги: а що як повернеться і піде, не піднявши недокурка?

Дуже цікаво, що такі тривожні нотки надзвичайно швидко уловлюються всією комуною. Цей дитячий колектив перев'язаний якимись найтоншими нервами. Найменше порушення найдрібніших інтересів колективу відчувається як вимогливо-закличний пожежний сигнал.

Не встигли оглянутися і відвідувач, і днювальний, як кілька чоловік оточили місце скандалу.

Малята, якщо вони самі, не оглядаються по боках,— вони певні, що через кілька секунд прибуде солідне підкріплення. Тому атака пацанів навальна:

— Як це не піднімете?

Порушник закону щось відповідає. В цей час десь в кінці коридору вже гримить важка артилерія — Вовченко або Фомічов, або Долинний, або Водолазький:

— Що там таке?

Відвідувач поспішає підняти недокурок і розгублено шукає, куди б його кинути.

— Правильно! А то ніякого порятунку від різних панів не буде.

— Які ж тут пани?

— А ось такі! Вам кажуть підніміть, значить підніміть. Без лакеїв треба обходитися.

Щодо п'яних комунари непохитні. Для них не існує різниці між людиною п'яною і навіть трохи напідпитку, від якої тільки тхне горілкою. Відносно спирту нюх комунарського контролю такий загострений, що найменший запах приховати від них неможливо. Якщо виникла така підозра, відвідувача виставляють з комуни, хоч би навіть він і поводився дуже розумно і помірковано. Тут уже нічого не можна зробити.

Комунари — дуже суворий народ. Я сам, завідуючий комуною, іноді здивовано ловлю себе на думці: «Чи добре я витер ноги? Чи не дістану я зараз зауваження від днювального, цього самого Петьки, якого я пробираю майже кожної п'ятиденки за те, що у нього не полагоджені штани?».

В комуні живе до півсотні службовців та робітників, і ніколи у нас не буває пиятства, сварок, бійок. Коли недавно з Києва до нас прибула ціла група робітників, колишніх кустарів, на третій же день до них прийшов загін легкої кавалерії нашого комсомолу і ввічливо попросив:

— Віддайте нам карти. Ви граєте на гроші.

Ви не застраховані від того, що у ваші двері ввічливо постукають Роза Красна або Скребнєв і спитають:

— Дозвольте санкомові комунарів подивитись, наскільки у вас чисто в квартирі.

Можна, звичайно, і не дозволити, можна сказати — яке, мовляв, вам діло, що у мене в кімнаті бруд!

— Коли ще буде такий бруд, ми вас викличемо на загальні збори.

І якщо вам спаде на думку, що ви зможете, не прийшовши на загальні збори, після цього на другий день далі жити в комуні, ви незабаром переконаєтеся, що це була непростима помилка.

Наші службовці мимоволі підкоряються цьому міцному, переконаному, впевненому в собі дитячому колективові. Для них небайдуже ставлення до них комуни, а багатьом просто подобаються ці ввічливі і наполегливі діти. Завдяки цьому все загалом проходить благополучно. Не тільки ніхто не протестуватиме проти вторгнення санкому в квартиру, але всі заздалегідь подбають, щоб скрізь було чисто, щоб не довелося червоніти перед контролерами.

Моя мати — стара робітниця, яка провела все життя в праці і в турботах,— радісно зустрічає молодих носіїв нової культури і, люб'язно показуючи їм свої комірчини і куточки, наповнені бабусиним мотлохом, навіть запрошує їх:

— Ні, чому ж, подивіться, подивіться... Може, чого мої старі очі не побачили, то ваші молоді знайдуть.

«ДЕЛЕГАЦІЇ»

Нерідко у нас бувають екскурсії з міста. Але найбільше буває іноземних делегацій. Тому в комуні всіх відвідувачів називають «делегаціями».

Узимку делегацій менше, влітку ж майже не буває дня, щоб до комуни хто-небудь не приїхав. Це пояснюється не тільки популярністю комуни. Багато значить і те, що комуна — єдиний дитячий заклад, розміщений в межах міста.

Відвідувачі завжди попереджають комуну телефоном за день, за два. Спочатку ми розглядали кожне таке попередження як сигнал до спеціальних готувань. Іноді було треба вистроювати комуну з оркестром і прапором. Це — в дні пам'ятних для комуни подій. До таких ми відносимо відвідування комуни членами Комінтерну і КІМу.

Але бувало й так, що урочисті зустрічі лягали на нас своєрідним тягарем. Поки автомобілі з делегацією кружляють по горах і лісах, шукаючи зносної дороги до комуни (а дорогу до комуни відшукати не так легко), комунари повинні нудитися, чекаючи. Мало того: перед цим треба кинути роботу в майстернях, переодягтися, треба збирати оркестр і виносити прапор, а винесення

прапора за комунарськими традиціями є досить складною церемонією. Дуже багато делегацій наполягає на скликанні загальних зборів комунарів.

Зрозуміло, що такі урочисті збори, якщо вони скликаються щодня, стають для комунарів обтяжливими. Тому вже давно ми стали на шлях рішучої боротьби з різними церемоніями, і тепер, незважаючи на найнаполегливіші вимоги, ми рішуче в них відмовляємо. Ми вже тому не можемо дозволяти собі розкіш зайвих парадів, що від цього терпить наше виробництво.

Тепер гостей при вході в комуну зустрічає черговий, привітно запрошує їх у кабінет, коли їх небагато, або в «голосний» клуб, коли гостей більше трьох-чотирьох десятків. Дальша доля делегації залежить уже від того, з кого вона складається. Іноземців звичайно супроводить завідуючий; його обов'язком є і прийом великих робітничих екскурсій. Менші ж компанії припадають на секретаря ради командирів або чергового заступника. З часом у комуні утворилася невелика група спеціальних гідів, які знають, що цікавить гостей, що показувати, і тримають у голові всю потрібну статистику. Комунари в майстернях тепер не відриваються від верстатів, коли приходить делегація.

В їдальні, якщо гості попадають до нас під час обіду, ще живе звичай усім вставати і салютувати, коли входять гості. Але в цей звичай внесено невелику поправку. Комунари вітають гостей так, коли той, хто водить гостей по комуні, входячи в їдальню, скаже:

— Товариші, у нас гості.

Більшість делегацій радує нас, роблячи наше життя різноманітним і значною мірою допомагаючи підтримувати зв'язок з зовнішнім світом. Особливо привітно зустрічаємо харківських робітників, які відвідують нас великими компаніями, чоловік по сто і більше. Були в комуні і негритянські та китайські делегації. Гаряче прийняли комунари делегата Німецького союзу фронтовиків. Його захоплено вшановували на урочистих зборах і вибрали навіть почесним комунаром, зарахувавши до восьмого загону.

Іноземні делегації, які складаються з випещених і прекрасно одягнутих багатих англійців або американців, викликають до себе теж великий інтерес, але це вже інтерес особливий.

Комунари сміються:

— Хлопці, живі буржуї в комуні!

Навколо «живих буржуїв» завжди збирається юрба пацанів, які, очевидно, зовсім не можуть уявити собі, що ці представники вимираючого підвиду людей ще мають можливість вільно рухатися по земній корі і ніхто їх не ловить і не відправляє в заповідники. Малята розглядають цих туристів з таким виглядом, ніби й справді сподіваються побачити вискалені щелепи, хижі рухи, забруднені кров'ю робітників руки, роздуті животи. І вираз облич у деяких пацанів такий, ніби взагалі бути поряд з такими гостями, навіть і в нашій країні, не зовсім безпечно.

Буржуї з пацанами розмовляють ласкаво і навіть захоплюються деякими фізіономіями. Треба визнати, що пани оглядають комуну дуже уважно і на кожному кроці запитують:

— Так це і є безпритульні?

Умиті, причесані і дуже інтелігентні комунари, зовсім запаморочлива ввічливість їх, уміння комунарів поводитися з гідністю, чистота в будинку, діловий тон у майстернях суперечать уявленням буржуазного світу не тільки про наших безпритульних, але й взагалі про все наше життя. Звідси і те недовір'я, з яким ставляться буржуї до комуни.

Ми, правда, не відмовляємося від задоволення приголомшити їх. Комунари з гвинтівками у вестибюлі навмисно задирають якнайвище голови. На запитання:— Невже все це безпритульні? — ми відповідаємо через перекладача: — Ні, це не безпритульні,— це господарі тут. Усе це належить їм: і спальні, і майстерні, і матеріали.

Перекладач, усміхаючись, щось розтлумачує буржуям. Ті занадто ввічливо кивають головами, але все ж не можуть приховати невеликого збентеження, тим більше, що комунари найпривітливіше і найєхидніше посміюються.

Ще більше бентежаться буржуї, коли комунари садовлять їх у кружок в залі і починають задавати дуже недипломатичні запитання:

— Чи працюють у вас діти на фабриках і заводах?

— Скільки годин на день?

— Скільки вони одержують?

— Чи допомагає їм держава?

— Чи є у вас сироти, і куди вони діваються?

— Чи допомагає держава цим сиротам попасти у вуз?

Після цих запитань буржуї стають і значно ввічливіші, і значно сухіші. Вони змушені відповідати досить нечленороздільно.

— Так, звичайно, у нас є притулки... Притулки, розумієте? Там теж майстерні, тільки, звичайно, там діти вчаться ремесла і «привчаються не красти»...

Робітничі делегації Заходу ніколи не запитують: «Невже все це безпритульні?», ніколи не стає їх тон сухим або надмірно ввічливим. Вони в захваті від нашої комуни і від наших дітей, вони в захваті і від того, що до них так тепло ставляться ці діти, від того, що дітям так добре живеться в комуні. Вони щиро, часто хвилюючись, розповідають дітям, як тяжко живеться на Заході, яка тяжка там дитяча праця, яка тяжка дитяча сирітська доля. Комунари слухають їх, затамувавши подих.

Гості давно вже сидять в автомобілях, але ще тривають розпитування, рукостискання і жарти. Шофери нетерпляче оглядаються, завідуючий виробництвом хвилюється, що перервали роботу, але всім легко і весело. Нарешті автомобілі рушають. У передового на підніжці струнка постать комунара, який повинен показати найпрямішу дорогу через ліс.

Екскурсії радянських робітників у комуні поводяться по-хазяйському. Жінки зазирають під ковдри, мацають подушки, оглядають кухонний посуд. Чоловіки в майстернях перевіряють з циркулем у руках напівфабрикат і запитують, чому погано працює вентиляція. Комунари в розмові з ними вживають найбільш спеціальних термінів. Тільки й чути: шків, супорт, трансмісія.

Причепливість гостей нікого не ображає. Ми визнаємо, що подушки справді треба б трохи ще набити, що з вентиляцією цією в нікелювальній негаразд, що шків теліпається. Ці наші гості зовсім по-приятельському танцюють гопака в нашому саду під музику оркестрантів, що посміхаються. Батьки танцюють, чому ж не посміхатися! І вже справді стає весело, коли на підтримку добродушній неповороткій товстусі з Нархарчу вилітає наш спритний і красивий Льонька Нігалєв і починає закручувати навколо неї хитрі і запаморочливі антраша, що худий вусатий робітник, який сидить на лаві серед інших гостей, збиває картуз на потилицю і кричить:

— Ах, ти ж, сссучий син! Це наш!..

Ідуть робітники з комуни пішки, їх проводжають балакучі, жваві комунари. Прощаються на межі біля лісу.

«НАВКОЛИШНЄ НАСЕЛЕННЯ»

На загальні збори комунарів майже щоразу приходять хлопці і дівчата села Шишківки.

З Шишківкою комуна почала встановлювати зв'язок давно. Спочатку з цього нічого доброго не вийшло. Перші наші культуртрегери — комсомольці Охотников, Веренін, Нарський — поверталися з села в нічний час, не тільки нічого не зробивши, але трохи напідпитку, бо Шишківка славилася своїм самогоном і любила угощати дорогих гостей. Кінчилися ці перші походи ганебно: загальні збори заборонили Охотникову відвідувати Шишківку.

Але незабаром до комуни почали приходити дівчата з села. Наш політрук від задоволення тільки руки потирав. Дівчата відвідували всі комсомольські збори, поступово прилучаючись до життя нашої організації. Велика незручність, правда, полягала в тому, що дівчат треба було після зборів проводити додому.

Дуже скоро виявилося, по-перше, що Крупов страшенно закохався в якусь Катю і захотів навіть з нею одружитися, по-друге, що в ту саму Катю закохався і Митька, по-третє, що Катя не порвала з старим побутом, хоч і вступила до комсомолу. Вона, як і раніше, торгувала самогоном, так само, як і її мати. Хлопці явно підпали під її вплив. Комсомольці були винні і «по-перше», і «по-друге», і «по-третє». Все було висвітлено нашими пацанами на сторінках стінної газети, і після двох-трьох бурхливих засідань з цим було покінчено. Але після такої історії хлопці чомусь дуже охололи до Шишківки.

В цей самий час комуна зробила кілька культурних походів в дальше село Шевченки, головним чином маючи на меті антирелігійну пропаганду. Перший наш виступ був у пасхальну ніч. Незважаючи на оркестр, ми зібрали мало народу. Була виключно молодь, але й та, коли задзвонили до утрені, визнала за краще не сваритися з стариками і пішла до церкви, смакуючи наперед приємну обжерливість другого дня. Проте в Шевченках був уже невеликий актив, і наші комсомольці зуміли з ним зв'язатися і поступово просунутися вперед на антирелігійному фронті. На другий рік ми вже були знайомі з половиною села і змогли влаштувати в пасхальну ніч справжнє торжество з концертом, фейєрверком, кінопостановкою. Тепер уже багато хто вирішив розговлятися не після утрені, а після нашої вистави. Це було немалим кроком вперед.

Але Шевченки — Шевченками, а Шишківка все ж не давала спокою нашим політичним організаціям. Підійшли до Шишківки з другого боку, і дуже хитро підійшли.

Наш клубник Перський давно говорив про те, що треба залучити до нашого драматичного гуртка артистів з Шишківки. В раді командирів довго заперечували проти цього плану, вказуючи на те, що Шишківка ніколи артистичними силами не славилася, що шишківці принесуть до комуни горілку і будуть споювати хлопців. Найбільше командири турбувалися, що нові артисти будуть плювати в будинку, кидати недокурки і обтирати стіни. З допомогою комсомолу Перський свого все-таки добився. Вечорами в комуні почали з'являтися нові особи. Їх було чоловік десять, артистичні таланти вони, правда, мали невеликі, але були надзвичайно старанні і слухняні. Порівняно з нашими акторами, які не мали ніколи часу прочитати роль, шишківці були просто золотом. Перський організував щось на зразок театральної школи,— в усякому разі щовечора шишківці з десятком комунарів вправлялися в головному залі в дикції, ритмі, позі та інших театральних премудростях.

Робота ця була своєчасною і в іншому відношенні. У комунарів завжди була неприязнь до театральної роботи, вони вважали, що підготовка до спектаклю забирає дуже багато сил, а виходить завжди досить слабо, що з усякого погляду кіно в тисячу раз краще від театру, і, нарешті, в нашому залі можна помістити, крім комунарів та службовців, не більше двадцяти чоловік, отже, грати ні для кого.

Перський поставив кілька п'єс, між іншим навіть «Рейки гудуть» і «Республіка на колесах».

Для комунарів дивитися ці п'єси було справжньою насолодою. Дійсно, шишківці хоч і були на сцені досить неповороткі і комічні, але зате вони прекрасно знали ролі, і суфлер завжди відставав від артистів.

Головне було зроблено: комунари близько і по-діловому познайомилися з селянською молоддю. Незабаром знайшлися й інші

спільні справи у нас і у шишківців: комсомол відкрив у Шишківці школу ліквідації неписьменності і гурток молоді, звідки черпав поповнення наш комсомол. Шишківці не обмежилися участю в драматичному гуртку. Вони близько підійшли до життя комуни і стали постійними відвідувачами наших загальних зборів. Правда, вони не могли звільнитися від надмірної поваги не стільки до наших комунарів, скільки до суворості і чіткості нашого життя, і комунари завжди дивилися на них трохи поблажливо.

Взаємовідносини з селами зміцнювалися. Після перших випусків школи лікнепу навколо комуни згуртувалася ціла група справді нової молоді. Наші комсомольці дали селу бібліотеку. Велике значення мали наші лекції перед кожним сеансом кіно — про зовнішню і внутрішню політику, про партійні з'їзди, про п'ятирічку. Про п'ятирічку ми прочитали близько двох десятків лекцій, дуже докладно спиняючись на окремих галузях господарства.

У нас встановився тісний зв'язок з робітничими організаціями. Найближче ми стали до клубу металістів, особливо до робітників ВЕКу. Металісти кілька разів бували в комуні, ми завжди з особливою урочистістю і піднесенням вирушали до них у клуб.

Наші екскурсії на завод були справжнім святом для комунарів. Незабаром робітники заводу перезнайомилися і подружилися з усіма. Ця дружба особливо зміцніла після того, як шість товаришів з комуни пішли працювати на ВЕК. З цього часу комунари стали розглядати ВЕК як «свій» завод. Коли веківці що-небудь організують, вони обов'язково запрошують і комуну. Якщо на заводі що-небудь трапиться, про це в комуні не припиняються розмови.

Коли ж засвітився Тракторобуд, коли нам було доручено виготовлення дверей для Тракторобуду з зобов'язанням випускати щодня сто штук,— нашому захопленню не було кінця.

КАБІНЕТ

«Кабінет» у комуні імені Дзержинського — місце, про яке треба поговорити серйозно, бо ця невелика кімната має в комуні величезне значення.

В кабінеті стоять два столи — завідуючого, тобто мій, і секретаря ради командирів, три шафи — моя, секретаря ради командирів і редколегії стінної газети, кілька дубових стільців та два диванчики. Є друкарська машинка.

Кабінет ніколи не буває порожнім,— в ньому завжди люди, і завжди шумно. Поки наше виробництво ще не розгорнулося, і було багато вільних комунарів, в кабінет призначався спеціальний черговий. Його обов'язком було тримати кабінет в чистоті, виконувати обов'язки кур'єра і, найголовніше, час від часу звільняти кабінет від зайвої публіки. Тепер спеціальних чергових для кабі-

нету виділити не можна, і тому випроваджувати з кабінету зайву публіку нікому.

Звідки набирається в кабінет зайва публіка? Справа в тому, що в нашому колективі існує стара традиція — всі комунарські справи вирішувати не на квартирі у завідуючого, як це прийнято в соцвихівській практиці, а тільки в кабінеті. І жодної справи, яка б вона не була, не робити секретно. У цілковитій згоді з цією традицією кожний комунар має право в будь-який час зайти в кабінет, сісти на вільний стілець і слухати все, що йому припаде на долю. Комунар, зрозуміло, не пропустить нагоди зайти в кабінет. Він завжди знайде яку-небудь справу, часто найдрібнішу: попросити відпустку, доповісти, що повернувся з відпустки, попросити паперу або конверт, спитати, чи нема для нього листів, щось звірити у СРК, нарешті принести кимсь забуту в саду тюбетейку або пояс. Під такими пристойними приводами, а іноді і без усяких приводів комунар затримується в кабінеті. Але, звичайно, комунарові тихенько сидіти на стільці навіть і фізично неможливо. Він починає з ким-небудь, таким самим випадковим гостем, неголосну розмову в кутку. До них приєднується третій, і розмова розгоряється.

Крім того, до кабінету весь час заходять і особи діловитіші: щохвилини забігає черговий по комуні з різними запитаннями, ордерами, «запарками» і непорозуміннями. Голова столової комісії лається по телефону з сусідом-радгоспом: ранкове молоко було прокисле, і голова кричить що є сили:

— Що у нас коні — казенні? Відвезіть!.. Давайте тепер ваших коней...

Іноді біля стола збирається цілий консиліум: дівчата хочуть зшити собі спідниці «модерн» і демонструють покрій. Я з сумнівом дивлюся на вузьку вигнуту спідничку і кажу:

— Мені здається, мало підходить для комунарки.

Інструктор швейної майстерні, маленька худенька добра Олександра Яківна винувато поглядає на дівчат, а дівчата поступатися і не збираються.

— Чому не підходить? Це вам все хлопчиська наговорили?

Присутні тут же хлопчиська піднімають рукавичку:

— Тоді й хлопці почнуть модничати. От нашиємо собі дудочки...

— Хіба ми модничаємо? Яка ж тут особлива мода?

— Ви їх балуєте, Антоне Семеновичу,— говорять хлопчиська.— Скільки вже у них платтів?

— Скільки ж у нас платтів? Ну, лічи...

— Ну, ось, дивись,— починає відкладати пальці «хлопчисько».— Парусове — раз?

— Е, парусове! Та це ж парадне... Дивись ти який!

— Парадне, не парадне, а — раз?

— Ну, раз.

— Далі: синє сукняне — два?

— Що ти! Дивись, та це ж парадне зимове. Що ж, ми в ньому ходимо? Одягаємо двічі на рік.

— Все одно, хоч і десять раз на рік. Два?

— Ну, два.

— Далі: сіреньке от, яке таке, знаєш...

— Ну, знаємо... це ж спецівка.

— Спецівка там, чи що, а — три?

— Ну, три.

— Потім з квіточками різними — чотири.

— А що ж ми будемо в школу одягати, спецівку, чи що?

— Все одно — чотири. Потім синє, рябе, смугасте, картате і ось те, що спідниця в складку, а кофточка...

— Що ви все вигадуєте? Хіба це в усіх такі плаття? У однієї таке, у іншої таке.

— Розказуйте, таке та таке! От нехай про це рада командирів поговорить, а то для комунарів і комунарок одна одежна комісія, а там дівчата,— що хочуть, те й роблять.

Дівчата побоюються ради командирів — народ там завжди дуже суворий. Але й у дівчат є чим допекти хлопчаків.

— Дивись ти, які франти! Скільки у них костюмів! Парусовий — раз.

— Та що ти, парусовий! Це ж літній парадний.

— Все одно — раз?

— Ну, раз.

— Сукняний синій — два.

— Ну, ще будеш лічити! Скільки ж ми його разів одягаємо на рік? Хіба що сьомого листопада.

— Все одно — два?

— Ну, два.

— Чорний — три. Юнгштурм — чотири.

Хлопці починають сердитися.

— Та ти що? А що ж нам у спецівках ходити до школи?..

Суперечки ці — справжні дитячі суперечки. За ними завжди приховується несміливе почуття симпатії, яке боїться найбільше на світі, щоб його ніхто не виявив.

Спробуй та сама дівчинка з'явитися в клубі в надто поношеному платті,— з усіх боків підніметься крик:

— Що це наші дівчата ходять, як безпритульні! Що їм ліньки пошити собі нове плаття?

Іноді біля стола завідуючого виникають справи складніші. Винувато розводить руками інструктор ливарного цеху:

— Вчора не було струму, це правильно.

— А сьогодні?

— А сьогодні цей ледар Топчій не привіз нафти з міста.

— Яке нам діло до вашого Топчія! Ви відповідаєте за те, що лиття починається о восьмій годині, коли виходять на роботу комунари.

Інструктор не може зняти з себе відповідальності. Комунари лежачого не б'ють,— тільки хіба хтось вставить:

— Менше б у карти грав у себе в гуртожитку.

Особливий інтерес викликають приїжджі замовники. Який-небудь техкерівник розкладає на столі креслення і торгується з Соломоном Борисовичем, а з-за їх плечей просувають носи комунари і нюхають, чим тут пахне.

Взагалі багато цікавого буває в кабінеті, і зайти в цю кімнату завжди корисно.

В робочі години в кабінеті майже нікого нема, хіба затримається хворий або черговий зайде в якійсь справі.

Але як тільки засурмили «На обід» або «Кінчай роботу», то раз у раз відчиняються двері, і чия-небудь голова просувається в кабінет, щоб з'ясувати, чи є рація зайти, чи можна проходити мимо. Коли я зайнятий паперами, хлопці скупчуються в кабінеті потроху і починають розташовуватися зовсім по-домашньому. Мабуть, мій зайнятий вигляд імпонує їм надзвичайно. Піднімаю голову. Вони не тільки розсілися на всіх стільцях, але вже і в шахи йде партія на столі СРК, а поряд — хто читає газети, хто риється в якихось обрізках стінних газет, хто жваво розмовляє в кутку. В кабінеті стає шумно. Іноді я починаю сердитися:

— Ну, чого ви тут зібралися? Що це вам — клуб? Я у вас не граю на верстатах у шахи?

Комунари швидко зникають і кидають незакінчену партію, але на мене ніколи не ображаються.

Їх можна випроводити і далеко легшим способом:

— Ану, товариші, вилітайте!

— Вилітаємо, Антоне Семеновичу!

Але рівно через п'ятнадцять хвилин я відриваюся від роботи і бачу: інші вже набилися в кабінет, знову шахи, знову — читання, знову — суперечки...

Бувають дні, коли я забуваю про те, що вони мені заважають. За десять років моєї роботи я так звик до цього, як звикають люди, що довго живуть біля моря, до постійного шуму хвилі. І пізно ввечері, коли я залишаюся в кабінеті сам, в незвичайно мовчазній обстановці робота у мене не спориться. Я навмисно йду в спальню або в табір і відпочиваю в останніх плесках дитячого гомону.

Але іноді від перевтоми стаєш нервовішим; тоді я доходжу навіть до скарг загальним зборам:

— Це ж нікуди не годиться! Ніби у мене в кабінеті нема роботи. Кожний заходить, коли йому спаде на думку, без усякого діла, розмовляє з товаришем, перебирає мої папери на столі, сідає за машинку.

Всі обурені такою поведінкою комунарів і насідають на СРК:

— А ти куди дивишся? Що, ти не знаєш, що треба робити?

Два-три дні в кабінеті незвична тиша. Але вже на третій день з'являється перша ластівка. Озираюсь,— під самою моєю рукою сидить маленький жвавий Скребнєв і читає мою доповідь Прав-

лінню про необхідність придбати хороший кабінет навчального приладдя. Його лікоть лежить на папці, яку мені треба взяти.

— Товаришу, потрудіться підняти лікоть, мені потрібна ця папка,— говорю я, усміхаючись.

Він винувато червоніє і швидко відсмикує лікоть:

— Пробачте.

Я беру папку, а він сідає в кріслі зручніше, закидає ногу на ногу і віддається читанню важливої доповіді. В двері просувається чийсь ніс. Його господар, звичайно, відразу здогадується, що епосі недоторканності кабінету прийшов кінець. Він репетує щосили:

— Антоне Семеновичу! Ви знаєте, що сьогодні трапилося в радгоспі?

Тому що я зайнятий, він починає розповідати останні новини Скребнєву і ще двом-трьом комунарам, які вже проникли в кабінет.

При всій безцеремонності щодо мого кабінету комунари просто не можуть стерпіти, коли так само безцеремонно в кабінет заходять новенькі. Тоді з усіх боків чути крик:

— Чого ти тут вештаєшся? Тебе просили сюди?

Новенький в паніці зникає, а комунари говорять мені:

— Ох, цей же Тумаков і нахабний! Дивіться, він уже тут, як дома.

Всі підтримують:

— Це правильно. Сьогодні йому кажу: «Чого стіни підпираєш?» А він: «А тобі яке діло!»

— В їдальні розлив суп, я кажу йому: «Це тобі не дома. Акуратніше»,— так він питає: «А ти що — лягавий?».

Хлопці регочуться.

Але через місяць, коли всі розкусять новенького до кінця, привчать не підпирати стіни, не розливати суп і остаточно, раз назавжди забути про те, що є на світі «лягаві»,— його присутність у кабінеті нікого не здивує.

Комунари, очевидно, вважають кабінет своїм центром, вважають, що кожний справжній комунар має право бути присутнім у ньому, але що для цього все-таки треба стати справжнім комунаром.

Коли в нашу кабінетну юрбу входить стороння людина з явно діловими намірами, їй ввічливо дають дорогу, ще ввічливіше пропонують стілець, якимсь особливим способом зменшують юрбу в кабінеті на три чверті нормальної і тихенько слухають, якщо цікаво. А нецікаво, всі гуртом «вилітають» у коридор.

РАДА КОМАНДИРІВ

В кабінеті збирається і рада командирів. Чергові засідання ради бувають на дев'ятий день декади, о пів на шосту, після першої вечері. Звичайно про цю раду оголошується в наказі, і комунари заздалегідь подають секретареві ради заяви: про переведення з за-

гону в загін, про дозвіл курити, про неправильні розцінки, про відпустку, про видачу дозволу на лікування зубів та ін.

Далеко частіше рада командирів збирається в терміновому порядку. Бувають такі питання в житті комуни, розв'язання яких не можна відкладати на десять днів.

Зібрати раду командирів дуже легко, треба тільки сказати черговому по комуні:

— Будь ласка, накажи сурмити «Збір командирів».

Через чверть хвилини лунає короткий сигнал. Я не пам'ятаю випадку, щоб між сигналом і відкриттям засідання минуло більше трьох хвилин.

Ми намагаємося склика́ти раду командирів у неробочий час, щоб не дратувати Соломона Борисовича. Та й хлопці не люблять відриватися від роботи.

За сигналом в кабінет набивається народу видимо-невидимо. Командири приводять з собою впливових членів загону, колишніх командирів і старших комсомольців, щоб потім не довелося «оддуватися» в загоні. Приходять і всі любителі комунарської громадськості, а таких у комуні більшість.

У нас давно звикли на командира дивитися як на уповноваженого загону, і тому ніхто не чіпляється, якщо замість командира прийшов який-небудь інший комунар із загону.

Засідання починається швидкою перекличкою:

— Перший.

— Є.

— Другий.

— Є.

— Третій.

— Є...

І так далі.

— Оголошую засідання ради командирів відкритим,— заявляє СРК.— У нас така екстрена справа. Прийшло запрошення окружного відділу МОДРу провести з ними екскурсію в чугуївський табір. Умови пропонують такі...

Починається найдокладніший розгляд усіх умов, запропонованих МОДРом. Комунари — всі члени МОДРу і всі пишаються своїми модрівськими книжками, але це не заважає їм з хазяйською недовірливістю обговорювати кожну деталь пропозиції.

Смуглявий Похожай — добродушний і розумний командир дев'ятого загону новеньких, уже комсомолець і загальний улюбленець, хоч йому ще й п'ятнадцяти не стукнуло — блискає очима і басить:

— Знаємо, чого це вони до нас з запрошенням. Напевно, у них оркестру нема. От вони й просять: давайте ваших сімдесят комунарів. А моя пропозиція така: що нам ділити комуну? Коли їхати, то всім їхати, а не їхати — то нікому не їхати.

На підлозі під вішалкою сидить Льонька Олексюк з десятого

загону, політбіженець з Галичини, наймолодший і найсміпливіший комунар. Його командир Мізяк довго думає щось з приводу пропозиції Похожая, а Льонька вже зметикував:

— Ач, хитрі які! Сімдесят чоловік... А коли й ми хочемо їхати?

Льонька — людина досвідчена і знає, що коли дійде справа до вибору, то йому скажуть: «Встигнеш ще, посидь у комуні, заснеш там уночі...»

Командир третього Васька Агєєв про щось шепочеться з неодмінним своїм супутником Шведом, і я чую уривки розмови:

— Ну, то що?

— В копійку влетить, якщо всі...

Бере слово Вовчок, помічник командира першого. Вовчка Фомічов майже завжди посилає в раду у важких випадках.

— Та що тут говорити? Звичайно, всім їхати...

Васька, секретар, звертається до мене:

— А як у нас з грошима?

— Слабо,— кажу я.

Васька жвавішає.

— Ну, то що ж тут говорити! Значить, пропозиція буде така, як тут висловлювалися: їде сто п'ятдесят комунарів, проїзд за «їх» рахунок, і щоб був обід у Чугуєві. Голосую...

В таких випадках рішення буває одноголосним.

Але іноді розпалюються пристрасті, в дебатах беруть участь і гості і навіть уся юрба тих, що не встигли зайняти стільців або сісти на підлозі. Тоді Васька «париться» і кричить.

— А ти чого голосуєш? Ти командир?

— Наш командир у місті, я — за нього.

— Ти за нього, а чому голосує Колька?

— А це він за компанію.

— Голосують тільки командири! — розривається секретар, і Льонька Олексюк опускає руку. Він завжди голосує, хоч його руку давно вже звикли не помічати під вішалкою.

Особливо часто поділяються голоси в тих випадках, коли зачіпаються смаки. Недавно вирішували, що купувати на літо — картузи чи тюбетейки. Молодший народ стояв за тюбетейки, старші обстоювали картузи; вийшло порівну. В такому випадку дає перевагу голос голови. І Васька починає величатися: довго думає, морщить лоб і відмахується від незадоволених комсомольців, яким тюбетейка чомусь здається несимпатичною.

— Та ну-бо вирішуй, чого там морщишся? Все одно ніхто носити не буде.

Васька зараз же в «запарку», підтримувану більшістю зборів:

— Як це не будеш? А якщо постановлять? Ти мені такі розмови не заводь, а то в бюро доведеться з тобою розмовляти!

Васька і сам комсомолець і член бюро, але йому тільки п'ятнадцять років, тому йому до вподоби тюбетейка. Тепер же, після погрози не підкоритися постанові, він рішуче переходить на бік золотої шапочки і піднімає руку:

— За тюбетейку!

Буває часто, що й мені доводиться лишатися в меншості. В таких випадках я звичайно підкоряюся раді командирів, і тоді діти торжествують і «задаються»:

— Ваша не бере!

Але буває й так, що я не можу поступитися перед більшістю ради. У мене тоді лишається один шлях — апелювати до загальних зборів комунарів. На загальних зборах мене звичайно підтримують усі старші комунари, колишні командири і майже завжди— комсомольці, здатні тонше розбиратися в питанні.

Внаслідок такої кон'юнктури командири дуже не люблять, коли я погрожую перенести питання на загальні збори, і незадоволено бурчать:

— Ну, звичайно, на загальних зборах за вас потягнуть. А ви тут повинні вирішувати, а не на загальних зборах. Їм що, підняти руку!

Минулого року стояло питання про літню екскурсію. Рада командирів обстоювала Крим, я пропонував Москву. В раді про Москву і чути не хотіли:

— В Криму і покупатися, і відпочити...

— У нас мало грошей для Криму, а в Москву дешевше,— відповів я.

— Ми і в Криму проживемо дешево.

— В Москві більше побачимо, багато чого навчимося, побачимо столицю.

— А Харків не столиця хіба?

Я все ж не помирився з радою і переніс питання на загальні збори. Всі командири агітували проти мене, яскравими фарбами малювали принади Криму і відмахувалися від моєї поправки: «В цьому році — до Москви, а в наступному — в Крим».

На загальних зборах рішення їхати до Москви було ухвалено більшістю трьох голосів, і це дало підставу в раді командирів порушити питання про перегляд. При новому голосуванні в раді я лишився вже не в такій ганебній самотності, а на нових загальних зборах мені вдалося зібрати більше двох третин голосів завдяки одностайній підтримці комсомолу. Тільки тоді опозиція заспокоїлася.

Такі випадки пояснюються тим, що в командирах ходять не обов'язково найавторитетніші комунари. Командир командує загоном три місяці і на другий строк обирається дуже рідко. З одного боку, це дуже добре, бо майже всі комунари таким чином проходять через командні пости, а з другого боку, виходить, що командири дуже обмежені впливом старших комунарів. Останні, особливо комсомольці, вміють коритися своїм командирам у поточних справах, під час роботи, в строю, але зате незалежно поводяться в громадському житті і особливо на загальних зборах. Тут комунари взагалі не схильні розбирати, хто командир, а хто ні.

Виняткове значення має в комуні осередок комсомолу, який об'єднує більше шістдесяти комунарів. Він ніколи не втручається в пряму роботу ради командирів, але дуже впливає на громадську думку в комуні і через свою фракцію завжди має можливість дістати яку завгодно більшість у раді. Тому в питаннях, які мають принципове значення, раді командирів часто доводиться тільки оформляти те, що вже розглянуто і накреслено в різних комісіях, секторах, бюро осередку і, нарешті, на загальних зборах комсомолу.

Але зате в повсякденній роботі комуни, в усіх різноманітних і важливих дрібницях виробництва рада командирів завжди була на висоті становища, незважаючи на свій змінний склад. Тут велике значення мають традиція і досвід старших поколінь, які вже пішли з комуни. Ось ми зараз збираємося їхати, і в раді командирів усі добре знають, що треба подумати і про казани, і про відра, і про ящики для сміття, про правила поведінки у вагонах, про характер роботи столової комісії, про санітарне спорядження походу. В усіх цих справах діти не менш досвідчені, ніж я, і швидше від мене орієнтуються. Через це тільки ми могли о п'ятій годині вечора закінчити роботу в майстернях, а о шостій виступити в московський похід.

З особливостей роботи ради треба вказати на одну, найважливішу: незважаючи на всі незгоди в раді командирів, раз постанову ухвалено і оголошено в наказі, нікому не може спасти на думку її не виконати, в тому числі і мені. Може статися, що я або старші комсомольці будемо різними шляхами добиватися скасування її, але ми зовсім не уявляємо собі навіть розмов про те, що вона може бути не виконана.

На початку цього літа одна з постанов ради пройшла незначною більшістю і причому всупереч загальному настроєві. Справа стосувалася охорони таборів. Узимку сторожовий загін звільнявся від роботи в майстернях — інакше не можна було: комунари вчилися в школі, а з школи ми ніколи дітей не знімали. Але коли настали канікули, рада командирів порушила питання про охорону таборів у порядку додаткового навантаження. Більшість в раді набралася дуже незначна — один чи два голоси. Вся комуна була незадоволена. Ще б: треба вставати вночі і ставати на днювальство на дві години, і це доводиться робити раз на п'ятиденку. Але іншого виходу не було.

Два дні ми не наважувалися оголосити постанову в наказі, я навіть побоювався: а що як не виконають?

Нарешті, наважилися з Ваською: чого там дивитися! Оголосили в наказі давно відоме всім рішення.

І ні одного голосу не пролунало проти, ні одна людина не запізнилася на днювальство і не проспала. Питання було вичерпане. І ми цьому не здивувалися. Васька, підписуючи наказ, недаром говорив:

— Кінець! Підписали!

НАШІ ШЕФИ

Правління, в яке Соломон Борисович погрожував перенести питання про копійку, має величезне значення в житті комуни. В Правлінні — чотири товариші. За дивним збігом прізвища всіх членів Правління починаються на одну букву Н. Члени Правління — чекісти. Вони зовсім не переобтяжені педагогічною ерудицією і, мабуть, ніколи не чули про «домінанту». Але вони створили нашу комуну і блискуче керують нею.

Всі члени Правління — люди дуже зайняті. Вони можуть нам приділяти лише трохи часу вечорами або у вихідний день, та й то дуже рідко. Незважаючи на це, ні одна деталь нашого життя не проходить повз них, вони завжди сповнені ініціативи.

Н. приїжджає в комуну без портфеля і в дверях весело здоровається з комунарами. Комунари, зайняті своїми справами, пробігають повз нього і нашвидку салютують. Вони не почувають перед Н. ні страху, ні збентеження. Н. іде в кухню і в їдальню. Старша хазяйка розпливається в усмішці і запитує:

— Може з'їсте чогось?

— Потім, потім...

Н. обходить спальні. Його супроводить чомусь вільний від роботи комунар, який випадково причепився. З сьомої спальні Н. виносить кривий дрючок і з докірливим виглядом спирається на нього, поки Сопін, прикрашений червоною пов'язкою ЧК, віддає рапорт:

— В комуні все благополучно, комунарів сто п'ятдесят один.

— Все благополучно? А це для чого в спальні?

— Мабуть, для чогось треба,— ухильно відповідає Сопін.

— Треба!.. Для чого це може придатися? Собак ганяти?

— Чому для собак? Мабуть, для чогось потрібно пацанові,— може, яке-небудь дерево особливе.

Сопін придивляється до дрючка, стараючись знайти в ньому справді щось особливе.

— Дерево...— говорить Н.— Ви це обговоріть у санкомі, чому в спальнях різні палки.

— Звичайно, якщо прискіпуватися... А у вас в кімнаті нічого не буває? От палку знайшли...

— Та чудак ти! Навіщо я в кімнату принесу палку, таку криву?

— Вам не потрібна, а пацанові, може, потрібна для чого... Більше ніяких зауважень нема?

Сопін залишає Н. Через хвилину вдирається в кабінет з цією самою палкою в руках і сердито говорить Васьці СРК:

— І звідки, розумієш, понатягають різної погані! Під час перевірки, розумієш, нічого не було, а тепер палок різних...

Васька суворо дивиться на палку.

— Що? Мабуть, Н. приїхав?

Але Н. вже входить в кабінет у супроводі якогось пацана, рука його лежить у пацана на потилиці, і пацан щось лепече, задираючи догори голову.

Васька ставить палку в куток і салютує.

— Ви знову його балуєте? Ти чого без діла?

— У мене пас лопнув, зашивають,— шепоче пацан і зараз же виходить.

Н. сідає за стіл СРК.

— Ну, як у вас справи?

— Справи погані,— говорить Васька.— Дуба нема, в цехах тісно, холодно, верстати старі, паси рвуться, вважай, щохвилини: все дрантя.

— Стривай, стривай, це ми знаємо...

— Ну, а так усе гаразд.

— Ось, почекай трошки, поправимося, збудуємо нові цехи, все буде. Ну, ходім у цех.

До сигналу «Кінчай роботу!» вони повертаються в кабінет. З ними приходять інші комунари і Соломон Борисович. Соломон Борисович незадоволений:

— А гроші де? А фонди?

Ми не відкриваємо засідання. Без голови і протоколу ми протягом півгодини розв'язуємо питання про те, де дістати лісу, як отеплити цех, яку спецівку видати Льоньці.

Мимохідь Н. говорить:

— Завтра в клубі цікавий концерт. Пришліть тридцять комунарів.

Нарешті підійшли й до питання про копійку в нікелювальному. Про неї доповідає Васька і Соломон Борисович з діаметрально протилежними висновками. Н. регоче і киває Соломону Борисовичу:

— Доведеться платити.

— Вам добре говорити! — скипає гнівом почервонілий Соломон Борисович, але йому не дають закінчити комунари. Вони теж регочуть і смикають Соломона Борисовича за поли піджака:

— Годі! Тепер уже годі!..

Приблизно раз на місяць комуна буває в клубі ДПУ. Комунари розсипаються по залах клубу, займають перші ряди в залі для глядачів, товпляться біля стойок буфету, угощаються чаєм. Розмовляють із знайомими, домовляються про якісь справи — спортивні, літературні, комсомольські, сміються і жартують. Чекісти створили нашу комуну, вони знають в обличчя багатьох комунарів, для них комуна Дзержинського — живе діло, яке створене їх колективом і неухильно розвивається завдяки їх піклуванню.

Скільки наговорено про зв'язок дитячого будинку з виробництвом і з навколишнім населенням! Створено цілу методику з цього питання. А виявляється, треба просто зробити дитячий будинок органічною частиною суспільства, яке створило його і за нього відповідальне. Тільки в такому разі створюється той необхідний фонд, без якого радянське виховання неможливе.

Наші шефи — люди, зайняті надмірно, зайняті цілу добу. Але все-таки вони знаходять час подумати про комунарів, і вони вміють усе робити, не виставляючи напоказ своєї заслуги. Це природ-

но: наша комуна — їх комуна, і піклування про неї — піклування про близьку і дорогу справу, яка тим дорожча, чим більше на неї покладено сил.

Комунари-дзержинці мають усі підстави зустрічати своє начальство просто і без напруження, бо це приїжджають свої люди, близькі.

І так само просто і природно виходить, що товариш Н. уночі, після цілого дня напруженої роботи, виїжджає на вокзал зустрічати комуну, яка повертається з Москви, і дбайливо запитує:

— Ніхто не загубився? Всі здорові?

СПРАВИ КОМСОМОЛЬСЬКІ

Комсомольців у комуні шістдесят п'ять. Усі вони дуже молоді, найстаршому сімнадцять років. Наші комунари — погані промовці. Комунарське життя впорядковане і логічне. На загальних комунарських зборах завжди все так ясно і всі такі одностайні, що промовця, який розговорився, негайно спиняють і голова, і всі збори: «Досить, знаємо!». Найбільше доводиться говорити дітям на виробничих нарадах, але там таке вузьке і в той самий час чітке коло питань, що розмова набирає форми швидкої бесіди. Ораторським здібностям комунарів ніде розгорнутися.

Треба сказати і ще одну правду: комунарам часто буває надзвичайно тяжко вислухувати заїжджих доповідачів, які можуть протягом години розповідати про те, що всім давно відомо. Невисоко цінится в комуні і той кустарний пафос, яким уміє покрасуватися дехто з приїжджих «промовців».

Але все ж комунари завжди боляче переживали ці ніякові хвилини, коли у відповідь на яке-небудь барвисте і повне «ізмів» привітання ніхто в комуні не міг відповісти. З приходом Шведа це хворе місце в нашому колективі було немовби заліковане. Комсомольці прямо призначили Шведа завжди відповідати і вітати в усіх відповідних випадках.

А таких випадків буває багато в комуні: відвідування урочистих зборів у різних клубах, проведення в самій комуні різних кампаній і т. д. Швед уміє сміливо вийти на трибуну і почати говорити, ні разу не збиваючись. Комунари захоплено дивляться на самовпевненого трибуна Шведа, такого ласкавого і лагідного в нашому комунарському побуті. Але іноді Швед уже занадто розійдеться, і тоді його апломб викликає заперечення в комуні:

— Що це таке: «Я сподіваюсь, що ДПУ виконає свій обов'язок»?

Несподівано в комуні виявився і другий промовець, чотирнадцятилітній Васька Камардінов. За своєю посадою СРК йому часто доводиться брати слово і виголошувати промови.

Васька ніколи не вживає книжних виразів, завжди вміє знайти живі і прості слова і підкріпити їх збентеженим жестом та

збентеженою усмішкою. Він ніколи не міг би вимовити такі відповідальні слова, на які з легким серцем наважується Швед:

— Перевибори нашого самоврядування, товариші, відбуваються в дуже складній обстановці: з одного боку, буржуазія робить останні зусилля, щоб справитися з світовою кризою і втягти нас у війну, з другого боку — Радянський Союз будує свою п'ятирічку вже не за п'ять років, а за чотири роки.

Крім цих двох присяжних промовців, є, правда, в комуні й інші, які наважуються навіть при сторонніх брати слово і намагаються щось висловити. Але наші доморощені доповідачі спочатку дуже ніяковіють і лише поступово оволодівають завданням більш-менш задовільно викласти нашою російсько-українською мовою (результат переходу з російської школи в українську і навпаки) суть справи.

Але зовсім інша річ на загальних зборах, в раді командирів, на виробничих нарадах, де комунар не почуває себе зобов'язаним відзначитися ораторським мистецтвом, завжди комунари знайдуть там яскраві і потрібні економні слова, досить при цьому дотепні, гарячі і переконливі. Застрільниками в таких виступах завжди бувають комсомольці.

У комсомольського осередку комунарів роботи дуже багато. Керівництво ходом змагання і ударництва лежить на плечах нашого комсомолу.

Наш дорослий склад, на жаль, не завжди задовільний у багатьох відношеннях. Наприклад, один з робітників, який тільки що почав працювати на виробництві, вночі пиячив у Шишківці, а вранці виявилося, що у інших робітників пропали речі, що в цеху не вистачає двох нових рубанків. В обідню перерву легка кавалерія кинулася на Шишківку і ліквідувала цілий самогонний завод, а ввечері бюро до дванадцятої ночі домовлялося з місцевкомом про звільнення робітника.

В таких випадках місцевком обов'язково проводить лінію милосердя і прощення, а комсомольці криють:

— Який він там робітник?.. Хіба це робітник? Звільнити — і все!

— Не можна ж, товариші, так суворо,— говорить один з вихователів — членів місцевкому.

— Чому не можна так суворо? — дивується Сторчакова.

— Ну, все-таки в перший раз.

— Як це — в перший раз? Що ж, по-вашому, кожний по разу може вкрасти і пропити?

На виробничих нарадах і в комісіях — а їх у комуні шість — для комсомольців найважча повсякденна робота. Тут цілими вечорами доводиться битися над тонкощами сортування матеріалів для окремих частин стола, що їх випускає деревообробна майстерня, неправильністю проводки до нікелювальної ванни, новими пристроями у токарних затискачів, капризами рейсмусного верстата,

розходженнями відділів токарного цеху, дефектами вентиляції в ливарній...

Мені їх стає іноді шкода. На вулиці золотий радісний вечір, хтось сміється і хтось катається на велосипеді, а в «тихому» клубі наморщили лоби п'ять комсомольців і вислухують досить плутані пояснення майстра, якому слід було б просто покаятись і визнати, що вчора проспав і тому в цеху півгодини не було роботи. В таких випадках я натискаю і вимагаю скорочення роботи комісій. Раз на дві п'ятиденки бувають загальні комсомольські збори. На збори приходять звичайно всі комунари, навіть Льонька Олексюк заздалегідь займає місце за переднім столом.

Найважча справа для нашого комсомолу, важча від усіх виробничих тонкощів,— справа піонерська. Не налагоджується у нас з піонерами. Поки не працювали малята на виробництві, ще йшли у них справи. Тепер вони загордилися і вважають, що в піонерах їм робити нема чого.

Комсомольці і дорікають їм, і переконують їх, і прикріплюють до них все нових працівників, але піонери незмінно ухиляються від піонерської роботи. Зате майже щотижня вони подають у комсомол заяви про прийом. Справді, як пацанові працювати в піонерах, якщо кваліфікацією він перегнав свого командира, якщо в школі він перегнав багатьох комсомольців, якщо в політіграх він іде попереду, якщо газет він читає більше? Можна вступати в комсомол з чотирнадцяти років...

У піонерській організації тільки одному Льоньці Олексюкові місце, але й Льонька із задоволенням відвідує комсомольські збори і раду командирів.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ

Після другої вечері в комуні настає час, коли вся денна програма вважається закінченою, всі обов'язки виконаними. Але подекуди ще б'ється пульс денного напруження.

В їдальні ще вечеряють: чергові, роздавальники, запізнілі.

Біля парадного входу гомонять старші, чекаючи загальних зборів. Тут же збираються й інструктори, і робітники, любителі наших загальних зборів. Утворюються групи навколо найбільш веселих і балакучих товаришів. Якщо сьогодні була репетиція оркестру, то найвеселіше тим, хто товпиться навколо Тимофія Вікторовича, нашого капельмейстера. Йому шістдесят років, але разом з тим він найбільш здорова, енергійна і громадська людина в комуні, ніколи не стомлюється ні від роботи, ні від юрби. Він має величезний авторитет не тільки серед музикантів, а абсолютно у всіх комунарів. Тимофій Вікторович — людина повна, у нього підстрижені вуса і ніс картоплею. Він був і на японській, і імперіалістичній, і на громадянській війні, побував мало не в усіх частинах світу. Ця розумна і життєрадісна людина любить розповісти про свої пригоди і спостереження.

В кабінеті яблуку ніде впасти. Командири готують рапорти і передають черговому по комуні для стверджувальної візи. Любителів кабінету в цей момент зібралося найбільше. Та й важко не зайти до кабінету, коли тут і Соломон Борисович з останніми виробничими новинами і планами, захопленнями і кривдами, тут і наш клубник, оригінал і фантазер Перський, завжди зайнятий якимсь винаходом, підозріло схожим на перпетуум-мобіле; біля Перського неодмінний штаб, який складається з найбільш недисциплінованих, найбільш пустотливих, енергійних і здібних комунарів,— Ряполова, Сучкевича, Боярчука, Швидкова.

В цей час тільки й можна випросити у мене грошей на які-небудь прилади для ізогуртка, у Соломона Борисовича — дикт і цвяхи, у СРК — паперу і гумок. На дивані або на підлозі поспішно закінчують шахматну партію наші маестро. Серед них — фізкультурник Карабанов, старий мій товариш по горьківській колонії, який колись разом зі мною закладав камінь по каменю фундамент горьківської будівлі, до того — безпритульний і бандит, а тепер — один з найвпливовіших дзержинців, як і раніше, наполегливий і вогненний, наш чемпіон у шахах. Тут же і який-небудь гість, що заночував, найчастіше з учителів. Він не може збагнути, яким чином у цьому... шумі вирішуються справи, пишуться папери, видаються гроші, робляться розрахунки і затверджуються акти.

У вестибюлі в цей час, раз у раз позираючи на циферблат нашого головного годинника, стоїть черговий сигналіст.

Рівно о пів на дев'яту сигналіст поправляє сорочку та пояс і сурмить відразу два сигнали — стара наша традиція — «Збір командирів» і «Загальні збори». Як і всі інші сигнали, цей грається чотири рази: у вестибюлі, на парадному ганку і біля двох рогів будинку. Коли до мене долітають останні звуки, я залишаю свій пост і виходжу з спустілого кабінету. В кінці коридору при вході в «голосний» клуб я бачу комунарів, які збігаються за сигналом.

В «голосному» клубі поважно сидять комунари, а впоперек залу струнко витягнулися в дві шеренги командири. Проти них, біля самої сцени,— черговий по комуні з червоною пов'язкою. Коли галас поволі стихає, лунає голос чергового:

— До рапортів встати!

Починається церемонія рапортів. Кожний командир підходить до ЧК, тримаючи в руках рапорт. Командир витягується в салюті сьогоднішньому старшому, за ним витягується і весь зал: комунари салютують командирові і в його особі всьому загонові. В залі цілковита тиша, і всі ясно чують рапорт:

— В сьомому загоні все благополучно.

— В дев'ятому загоні все благополучно. Захворів Васильєв.

— В десятому загоні все благополучно. В цеху було три робочі години простою.

— В п'ятому загоні все благополучно. Під час роботи посварилися Лазарєва і Пономаренко.

— В одинадцятому загоні все благополучно. В командировці Богданов.

Після командирів віддають рапорти черговий член санітарної комісії, старша хазяйка і командир сторожового загону. У ЧЧСК звичайні зауваження: за столом четвертого загону було брудно, Романов не чистив уранці зуби. У старшої хазяйки теж звичайне: Тетерятченко розбив чашку. А у командира сторожового: Семенов не витер ноги, дівчата не причиняють двері, Уткіна була в спальні без ордера.

Черговий по комуні у відповідь на рапорт говорить:

— Є.

Рапорти закінчено, всі сідають на стільці, а на місці ЧК з'являється черговий голова, призначений вчорашнім наказом, і секретар.

— Оголошую загальні збори комунарів відкритими.

Голова заглядає в купу рапортів з особливими зауваженнями, спеціально відкладених ЧК.

— Тетерятченко!

Хирлявий Тетерятченко виходить на середину залу. На блискучій паркетній підлозі під головним ліхтарем він стає в позу «струнко».

— В рапорті старшої хазяйки відмічено, що ти розбив чашку,— говорить голова.

Найпоширеніша відповідь комунарів на таке обвинувачення:

— Я її не розбив. Вона стояла, а я підійшов до неї і хотів узяти в руки, а вона розпалася.

Комунари завжди пам'ятають, що ще торік я запропонував їм відповідати так:

— Я подивився на чашку, а вона розпалася.

Чашок у нас уже не вистачає. Багатьом у їдальні доводиться чекати, поки звільняться чашки. Я навмисно не купую поповнення, і всі діти здогадуються чому: бийте, значить, подивимось, чим це скінчиться. Незручність від недостачі чашок величезна, але всі знають, що мене краще не чіпати, бо я скажу: «Чашки було поповнено три місяці тому. Грошей на нове поповнення нема». Тому ніхто і не згадує про поповнення.

Вовчок просить слова:

— Я думаю, що з чашками як-небудь треба щось зробити. Щодня б'ють. Або не давати таким, як Тетерятченко,— він де не повернеться, то зіпсує що-небудь. Треба давати прочухана таким роззявам.

Збори схильні послухатися цієї поради, але у кожного на совісті є чашка або тарілка, тому дебати не розгортаються.

Я вношу пропозицію: доведеться купити алюмінієві, ці не битимуться. В залі починають сердитися. З місця говорять:

— Ну, алюмінієві!

Голова суворо говорить Тетерятченкові:

— Сідай. Та дивись, іншим разом обережніше повертайся коло посуду.

Тетерятченко, задоволений, що легко відбувся, салютує голові і йде на своє місце.

Голова знову заглядає в рапорт.

— Лазарєва і Пономаренко.

На середині дві невеликі дівчинки, однак вони вміють уже кокетливо маніритися і демонструють відразу і збентежену сором'язливість, і зневагу до зборів. Вони — новенькі, їх тільки недавно прислала до нас комісія в справах неповнолітніх. Жили вони ще зовсім недавно в якійсь наросвітівській колонії і своєю «поведінкою» і рішучим небажанням підкоритися авторитетові педагогів заслужили звільнення з колонії.

Пономаренко — старша, у неї вицвіле пряме волосся, чубок майже закриває очі. Вона задирає голову і весь час крутиться.

З кінців залу кілька голосів кричать:

— Стань струнко! Що ти танцюєш?

Пономаренко вихляє ногою і бурчить:

— А вам неоднаково?

На сцені, де завжди засідають найактивніші пацани, хтось не витримує і, не діставши слова, починає відразу промову:

— Доки це триватиме? Вони навіть на зборах поводитися не вміють.

Голова суворо спиняє палкого промовця:

— А ти чого кричиш? Тобі давали слово?

— Ну, то дай слово.

— Говори.

З стільця встає невеликий кучерявий Гершанович і починає говорити, жестикулюючи правою рукою над головами товаришів, які сидять попереду:

— Я думаю, що з Пономаренко нема чого морочитися. Скільки вже разів вона давала слово, а однаково щодня на середині, та ще вийде і ламається, ніби панночка якась. Треба відправити її, звідки прийшла.

Пономаренко, окинувши Гершановича сердитим поглядом, навмисно різко говорить:

— Ну, і відправляйте! Що ж, подумаєш, потрібно дуже!

В залі здіймається обурений галас. З усіх боків чути:

— А що ж, на твій чубок дивитися будемо?

— Так, звичайно, відправити її в комісію!

— Пацанів скільки в колекторі жде вакансії в комуні, так тих не беремо. Не бачили її кривляння!

— Нехай їде у Вовчанськ і там кривляється, скільки хоче!

Голова ледве наводить порядок у залі:

— Ось спитаємо, що її командир скаже. Вєхова, що сьогодні трапилося?

Вєхова, рум'яна дівчина років шістнадцяти, акуратненька і привітна, як завжди схиливши голову трохи набік, встає з стільця.

— Та сьогодні вони зранку в майстерні все сперечалися за якусь котушку. Їх кілька разів і я спиняла, і Олександра Яківна,

і всі дівчата. Перестануть, а потім знову починають. А сьогодні після обіду, як тільки прийшли на роботу, вони вчепилися одна одній у волосся і таке підняли, що довелося чергового по комуні викликати.

В залі регіт. Сам голова сміється. З-під екрана хтось з малят старається всіх перекричати:

— Їх треба обстригти, обстригти треба, тоді ні за що буде хапатися!

Слово бере Редько:

— Я думаю, що тут усі дівчата самі винні...

У дівчат:

— О, придумав, уже ми винні!

— Так, винні! Як це можна не справитися з ними? Нехай у нас в цеху спробують битися! А коли у вас нема сили їх примирити, так тримайте завжди під рукою відро з водою або вогнегасник повісьте.

Вибух сміху такий заразливий, що й самі обвинувачувані сміються. Редько сердиться:

— Ось дивіться, вони ще сміються!

Голова відмахується від Редька рукою і дає слово Воленкові.

Воленко завжди намагається стати на бік «скривджених і ображених»...

— Чого всі так напали на дівчат? Чим вони винні? Тільки недавно прибули, ніякої культури не нюхали. Треба було їм роз'яснити.

З кутка дівчат обурюються:

— Мало їм роз'яснювали! І ми скільки разів, і тут на загальних зборах, і вихователі скільки вже з ними розмовляли та умовляли, і в комсомол їх викликáли, та й сам Воленко брався.

— Треба все-таки і далі продовжувати, поки вони не стануть культурніші, а то вони ще зовсім, як дикуни.

Пономаренко швидко повертається до Воленка:

— Сам ти дикун! Потрібні кому твої розмови!

В залі знову сміх.

— Сідай, Воленко, поки цілий.

Слово дістає Сопін. Він сьогодні серйозний:

— Досить уже з ними морочитися! Я вважаю, що розмовляли досить. Треба з ними якнайсуворіше. Треба заборонити їм працювати в майстерні — ось що, раз вони там собі зачіски тільки псують. Не пускати їх в майстерню, нехай прибирають.

— Правильно! — кричать з усіх боків.

Голова бачить, що питання з'ясовано.

— Можна голосувати? — питає він чергового заступника.

Накласти стягнення має право і сам ЧЗ одноособово, якщо провина не являє собою нічого надзвичайного, але завжди вважається корисним передати каральні повноваження загальним зборам. Для голосування покарання все-таки потрібна згода ЧЗ.

— Не заперечую.

Пропозиція Сопіна приймається одноголосно. Пономаренко і Лазарєва рушають до своїх місць, але голова спиняє:

— А салют?

Вони нехотя салютують.

Другого дня вони прибирають у саду і в коридорах, але вже надвечір приходить до мене Вєхова і говорить:

— Там Пономаренко і Лазарєва просять, щоб їх простили. Говорять, що ніколи так не робитимуть.

— Та я ж не можу, адже загальні збори ухвалили.

— І я їм говорила, а вони все-таки просять.

— Ну, от сьогодні на зборах поговоримо.

Вєхова йде, а через п'ять хвилин в кабінет потихеньку просуваються Пономаренко і Лазарєва і, побачивши, що в кабінеті нікого нема, шепочуть:

— Якщо ви нас не можете простити, то не треба на загальні збори ставити питання.

— Чому?

— А ну їх! Ці хлопці знову сміятимуться.

— Ну, а справді, хіба не смішно, що ви в майстерні битися починаєте, як півні? Що ж робити! Загальним зборам важко не підкоритися. Я раджу вам все-таки сьогодні помиритися із зборами.

Вони мовчки йдуть.

На зборах я говорю після з'ясування всіх чергових питань:

— Вчора ми досить суворо покарали двох дівчат. Сьогодні вони добре працювали на прибиранні і просили мене і командира шостого, щоб з них покарання зняли. Більше битися вони, звичайно, не будуть.

— Ну що ж, можна й амністувати,— спокійно басить Похожай, командир дев'ятого.

Вовчок плескає по плечу Пономаренко, яка сидить поряд з ним, і говорить:

— Така гарна дівчина, тільки б на басу грати, а вона — в зачіску.

В залі усміхаються.

Голова мирно запитує:

— То що ж, може, і справді на цей раз?..

Редько з усміхненим, завжди задоволеним обличчям повертається на всі боки:

— Воно і не слід би прощати, та так уже, для хорошого вечора...

— Заперечень нема?

— Нема! — кричить увесь зал.

Голова повертається в той бік, де сховалися за спинами товаришів винуватниці торжества:

— Ну, дивіться, збори вас прощають. Ну, а якщо ще такі бійки будуть...

— Гаразд,— говорить Пономаренко.

Редько серйозно поправляє:

— Не гаразд, а є.

— Ну, є.

В залі сміх.

Майже кожні загальні збори починаються з виклику бенефіціантів на середину. Але здебільшого їх буває дуже небагато і до того з дрібними провинами. А буває не раз, що командири тільки швидко чеканять салюти:

— Все благополучно.

— Все благополучно.

— Все благополучно...

Я накладаю покарання дуже рідко. Найчастіше — за рапортами чергових заступників. Останні досить суворі, але можливості у них обмежені: «два наряди», «без кіносеансу», «без відпустки». Ті, що попали в «наряд», записуються контролем комуни в його блокнот і на вимогу чергового по комуні посилаються на додаткові роботи: їм доводиться прибирати в день відпочинку будинок, вирушати в командировку до міста, підмітати в саду.

Найлегше викручуються призначені «без кіно». Коли має початися кіносеанс і всі комунари зібралися вже в залі і вислухують черговий короткий політогляд, залишені без кіно крутяться коло дверей та вікон коридору і вдають, ніби вони цікавляться вечірнім пейзажем. Це впливає на мене або на того заступника, який їх покарав.

— Ти чого тут крутишся? — питає черговий.

— Ми без кіно.

— Ну, то й ідіть спати.

На цю пропозицію похмуро відмовчуються.

Я кричу в двері залу:

— Нікітін, цих пусти, нехай востаннє подивляться картину, однаково завтра знову попадуться!

— А може, і не попадемося!

Після розгляду рапортів кожний комунар може порушити на зборах будь-яке питання: про їжу, про одяг, про виробництво, про роботу гуртків, про розподіл занять, та хіба мало про що. Головним штовхачем тут буває завжди комсомол.

СТАТЕВА ПРОБЛЕМА

Наші відвідувачі, особливо педагоги, часто запитують, як стоїть у нас справа з статевою проблемою.

Що можна відповісти такому педагогові? Справді, відомо, що в дитячих будинках було багато випадків, коли створювалася нездорова обстановка.

У нас, як у будь-якій здоровій сім'ї, живуть разом дівчата і хлопці, і це не викликає ніяких ускладнень. Всяке здорове дитяче товариство може прекрасно розвиватися в цих умовах.

Якщо ж це не так, значить, це товариство дітей не досить здорове, тобто не спаяне в одну сім'ю, не зайняте, не має перспективи, не розвивається, не дисципліноване, обгодоване або недогодоване, а на чолі його стоять люди, яких діти не поважають.

Взаємини між дівчатами і хлопцями у нас надзвичайно товариські.

Дівчата-комунарки на вигляд далеко підібраніші і акуратніші від хлопців, але ніколи не виділяються в окреме товариство. Років три тому ми ще помічали, що дівчата трохи соромляться хлопців, намагаються триматися від них окремо. З другого боку, і хлопці намагалися показати, що для них дівчата зовсім не потрібні, що можна було б і без них обійтися, що взагалі «дівчата тут зайві». Бували і випадки прояву трохи грубуватої, але все ж виняткової уваги до деяких дівчат, що принесли з собою трохи невинної кокетливості. Але далі цього справа не пішла.

Рада командирів, на мою вимогу, позбавила загони дівчат права мати окремі столи в їдальні. Це було зроблено під тим приводом, що у багатьох загонах хлопці не вміють акуратно їсти. Щоб навчити їх акуратності, залучили на допомогу командирові по дві-три дівчини. Дівчата спочатку соромилися і манірилися, але потім справа пішла, як по маслу. Хоч у загонах і називали дівчат «хазяйками», насправді ніяких господарських функцій дівчатам доручено не було. Але цей захід наблизив дівчат до хлопців, наблизив у дуже добрій обстановці і формі колектив до колективу. З того часу всяка відчуженість між дівчатами і хлопцями зникла.

Все це аж ніяк не означає, що в комуні зовсім непомітно відмітних особливостей спільного виховання. Не підлягає сумніву, що багатьом хлопцям і дівчатам уже доводиться переживати пробудження якихось особливих симпатій. Але нам, педагогам, турбуватися зовсім не доводиться, хоч ми прекрасно розуміємо, що варто ослабити зв'язуючі скріпи колективу, хоч би в найменшій мірі, і у нас відразу виросте статева проблема, взаємний статевий потяг буде усвідомлений окремими парами, виникне бажання близьких відносин і т. д. Треба сказати, що підкорення дітей законам колективу — акт, аж ніяк не несвідомий.

Ні для кого з комунарів не таємниця — суть статевих відносин. Але зате для всіх є абсолютно незаперечним наш закон — закон нашої комуни: в нашій комуні не може бути ніяких статевих відносин. Цей закон випливає з ясного уявлення про інтереси комуни, з уявлення про інтереси окремої особи, з думок про добру славу комуни, і виявляється цей закон у відчуванні відповідальності перед загальними зборами, у відчуванні настільки реальному, що сама думка про можливість відповідати в цьому питанні перед зборами — найстрашніша від усякого іншого лиха.

Найсуворішими охоронцями цього закону є пацани. Громадська думка, яка формується серед цього народу, така вимоглива і виразна, що навіть гадки про будь-яку суперечку бути не може.

Років два тому хтось з пацанів на загальних зборах порушив питання:

— А чому після сигналу «Спати» Іванов гуляє в саду з Ніколаєвою?

Іванов, червоний, як журавлина, вийшов на середину і пояснив зборам, що ці пацани лізуть без ніяких підстав, що Ніколаєва попросила його пояснити задачу. Але його перебили єхидними зауваженнями:

— Мабуть, важка задача, довго щось об'яснявся. Я вже ждав-ждав, заснув, прокинувся, а вони все об'ясняються... Залицятися тут починають...

Хтось із старших намагався змінити настрій зборів:

— Справді, у нас не можна поговорити з дівчиною, зараз же починають...

Але пацани крили немилосердно:

— Киньте там — поговорити! Мало вам розмовляти вдень? Скільки хочеш розмовляй, ніхто за тобою не ходить і не слухає і навіть уваги ніхто не звертає. А якщо вже в сад вибралися розмовляти, значить тут секрети. Моя думка така: заборонити всякі такі прогулянки парочками після сигналу «Спати» — і все!

Голова проголосував. Пропозиція була прийнята одноголосно, бо ні у кого рука не могла піднятися проти.

Іванов після цього довго оддувався,— було соромно, що так серйозно посадили пацани на загальних зборах. А з них багато не спитаєш.

Минулого року прислали нову вихованку в комуну, вісімнадцятирічну Шуткіну.

Шуткіна розв'язна, гарна на вроду. З перших днів вона показала себе. Коли вона в неділю повернулася з відпустки, на загальних зборах звідкись з-під екрана спитали:

— А нехай Шуткіна скаже, куди вона ходить у відпустку, чому вона гуляє з кавалерами і чому у неї були губи нафарбовані?

Бувала Шуткіна — в контратаку:

— А ти бачив? Ти багато розумієш — нафарбовані!

— А що ж тут не розуміти? Я сам у художньому гуртку... А чому з кавалером?

— А що ж, не можна з людиною зустрітися?

Я спинив хлопців: не можна, справді, так чіплятися.

Наступної неділі Шуткіна знову пішла у відпустку. Годині о дев'ятій вечора мене покликали до телефону. Жіночий голос передав, що говорить подруга Шуткіної, що Шуткіна не може повернутися в комуну, бо у неї температура, вона залишиться ночувати у подруги.

Я відрядив до міста двох хлопців, доручивши їм найняти візника, привезти Шуткіну в комуну, показати лікареві і покласти в лікарню.

Хлопці повернулися розстроєні: Шуткіної дома не застали, а квартирна хазяйка сказала, що обидві подруги пішли гуляти.

Ще через тиждень Шуткіну викликали на середину і сказали:

— Знову з піжонами ходиш?

— З якими піжонами? Що ви все вигадуєте!

Їй перелічили, з якими. Виявляється поінформованість у хлопців була вичерпна.

Пацани висловлювалися прямо:

— Якщо ти жоната, то переходь на виробництво, хоч і в комуні. А чого ти в комунарки прийшла, та ще всіх обманюєш, хвору з себе вдаєш!

Шуткіна послухалася поради і другого дня попросила мене послати її на виробництво.

Проте в комуні вміють оцінити справжнє кохання.

Навесні двадцять дев'ятого року зачепили пацани на зборах Крупова — чого залицяється до Орлової. Крупов, кандидат на робітфак, дуже почервонів і пробурчав:

— Та нічого такого нема... Ну, добре, більше не буде.

Але кохання, як відомо, не жарт. Знову Крупов з Орлової очей не зводить, а як тільки вечір, так і сідають на лавочці в саду і вже нікого не бояться.

На зборах — знову:

— Що ж це таке? То говорив, що більше такого не буде, а потім знову те саме...

Хтось із зборів — голосно:

— Та вони закохані! Всі знають, нічого не поробиш!

Я припинив дебати, сказавши, що поговорю з ними потім. У Крупова я прямо спитав:

— Закохані?

Крупов опустив голову і руками розвів.

— Так, щось подібне...

На наступних зборах я доповів:

— Справді закохані, нічого не поробиш.

— Женити треба,— сказав хтось.

Нічого ніби й не вирішували, але вже після цього ніхто не приставав до парочки,— навпаки, всі співчутливо на них поглядали і через місяць послали Крупова на робітфак, Орлова вийшла на фабрику. Найняли для молодих квартиру, призначили придане; спеціальна комісія цією справою займалася: стіл, стільці, ліжка, білизна, трохи грошей.

Цієї весни прийшла в комуну Орлова, принесла показати свого первістка. Нова людина возилася в мереживних пелюшках, і Петька Романов, уважно розглядівши її, сказав:

— О, який буржуй!.. Мереживо!

КЛУБНА РОБОТА

Як годиться в пристойному дитячому будинку, ми організували гуртки: драматичний, літературний, художній і т. д.

В дитячих будинках уся клубна робота зосереджується звичайно в драматичному гуртку. Але регулярні кіносеанси в комуні позбавили драматичну роботу абсолютно всіх стимулів. Як видовище

кіно для дітей і цікавіше, і простіше. На постановку п'єси скільки-небудь цінної доводиться витрачати стільки сил, що в очах дітей це нічим не виправдовується. Правда, самі учасники дістають певне задоволення, але для всіх інших дітей драматична гра товаришів становить мало цікавого, до того ж репертуарна криза погіршує становище. У нас є п'єси або для дорослих, або для дітей; для юнацтва, власне кажучи, нічого нема. Те, що є,— зовсім не заслуговує ні розучування, ні витрати грошей.

Робота літературних гуртків у нас, як часто буває, схожа була на якийсь повторний курс того, що вивчалося в школі, і увінчувалася, як то нерідко трапляється, одним літературним судом і виданням одного номера журналу.

В художньому гуртку писання натюрмортів і малювання глечиків у різних положеннях було далеко менш цікавим, ніж робота на уроках малювання та креслення в школі, де діти з захопленням малювали або креслили деталі машини, шків, шестерню, станину.

Одним словом, клубна робота не клеїлася.

Запросили ми в комуну нашого Перського — людину, віддану клубній роботі і великого майстра цих справ.

Це дуже висока і дуже худа людина. З першого ж погляду на нього стає ясно, що нічого, крім роботи, Перський не знає, і власна персона для нього найменш цікава. Перський добре малює, пише вірші, вміє поводитися з усіма існуючими інструментами, знає правила всіх спортивних і неспортивних ігор, знайомий з будовою всіх машин. Дивує ерудиція його в усіх абсолютно галузях знання. Але ніколи Перський не виставляє напоказ своїх знань, завжди вони у нього виявляються немовби випадково, тому ні у кого він не викликає роздратування і нікому не набридає. І, нарешті, головне достоїнство Перського — він справжня дитина: під час найбільш нескладної гри він може загратися, забувши про дружину, про дітей, про самого себе; він може хвилюватися і розмахувати руками, через дрібниці засперечавшись з Петькою Романовим.

Теорія клубної роботи у Перського була найпростіша:

— Ніякої клубної роботи,— говорить він.— Живуть от комунари, сто п'ятдесят чоловік або скільки там, і ти живи з ними, ось тобі і вся клубна робота.

Ми йому говоримо:

— Ну, це все парадокси! Мало чого — живуть. Адже ось у них школа, ось майстерні, ось побут, і ми все-таки бачимо, що це — ні те, ні друге, ні третє, а щось особливе: клубна робота. Тут є і відмітні ознаки. Тут обов'язковими є елементи творчості, самоорганізації і т. д.

— Ну, ви ось, педагоги, зв'яжете людині руки і ноги і дивитеся на неї; чого це у неї активності нема? А от у клубній роботі її треба розв'язати. Просто живе собі людина, і більше нічого.

Ми доводимо йому, що він сам педагог, раз він дає дітям і теми, і плани, і методи. Але Перський завжди заперечує це з обуренням:

— Теж усе вигадали, шкраби нещасні! Я тільки доросла людина і більше бачив, от і вся різниця. А діти, хоч і молодші від мене, та у них без мене вистачає і тем, і планів, і методів.

Коли Перський починав свою роботу, ніякого плану, здавалося, у нього справді не було. Сьогодні він збирається ловити рибу в озері за два кілометри, і разом з ним збирається два десятки хлопців; завтра, дивишся, Перський уже майструє з різного деревного мотлоху якісь поплавки, щоб їздити ними по тому ж озеру, і навколо цієї витівки розгортається діяльність цілих загонів. Хтось з дітей сказав, що вночі в лісі бачив вовка,— і організується ціла експедиція шукати хижака, заготовляється провізія, випрошуються гвинтівки та мисливські рушниці. Ціла рота вирушає шукати вовка, бродять дві доби і повертаються голодні і задоволені, хоч вовка ніякого й не бачили. Не встигнеш оглянутися — нова епідемія: вся комуна будує і креслить перпетуум-мобіле. Навіть старі майстри-інструктори носяться з найнеймовірнішими проектами, пристають до Перського, потім до мене і до завідуючого виробництвом. Перський серйозно розглядає кожний проект і доводить:

— Ось у цьому місці, мабуть, спиниться. А шкода, розумієте! Коли б не ця дрібничка, він би крутився.

Очманілий від розумового напруження і, здається, навіть безсонних ночей, багатосімейний слюсар Чеченко чеше потилицю і щось довго міркує.

Я кажу Перському:

— Нащо ти людям голову морочиш? Адже знаєш же, що нічого не вийде.

— Нехай поморочаться. Це не шкодить. Це ви, шкраби, звикли все готовеньке зазубрювати.

Але потім несподівано додає:

— А що як хтось придумає... От буде історія!

— Як це придумає? Що з тобою?

— Та все, знаєш, може бути. А що як учені чогось не додивилися...

Однієї ночі на задньому дворі загорілися якісь вогнища. Нічний сторож протестує, завгосп скаржиться, жителі хвилюються, а, виявляється, справа проста: Перський розповідав казки. Коли про ці казки почули в соцвисі, почалося мало не ціле слідство: в явній небезпеці була ідеологія, яку нібито досі надійно охороняло пильне око соцвиху. Перському довелося виправдуватися. Це тільки назва така «казки», а справді це імпровізація, щось подібне до науково-фантастичного оповідання, наприклад, про майбутню війну або про значення радіоактивності. Заспокоїлися в соцвисі, але надалі Перському заборонили розповідати казки.

Тиснув на Перського і я. При всій моїй повазі до його талантів я все-таки не міг терпіти відсутності обліку. Останнє приводило до того, що частина дітей у вільні години була покинута сама на себе, і ніякими способами не можна було встановити, що

вони роблять. Від Перського я рішуче зажадав плану і обліку. Це було корисним і для справи, і для самого Перського. З того часу він сам дістав у нас грунтовне виховання, і тепер уже наша клубна робота являє собою дуже розгалужену систему, яка має точний календарний план. Проте Перському все це було неважко організувати. Його постійна винахідливість, величезна активність головних кадрів його послідовників-комунарів перетворили план і облік у цілу симфонію різних робіт і вигадок. Гурткова робота завдяки цим вигадкам стала у нас жвавою і веселою справою. Навіть драматичний гурток зажив новим життям. Перський рішуче повстав проти розучування готових п'єс,— тільки імпровізацію він визнавав театральним мистецтвом.

Свої постановки Перський готував у глибокій таємниці з групою дітей чоловік з двадцять. Несподівано на всіх дверях і вікнах з'являються афіші, які запрошують комунарів на спектакль. П'єса йде в різних кінцях залу: білогвардійці, партизани, непмани і чесні радянські робітники вилізають буквально з усіх щілин і потрапляють у надзвичайно складне, часто безвихідне становище, так що і глядачі змушені бувають допомагати їм. Закінчується все це на загальне щастя за допомогою несподіваного трюку або дотепної вигадки одного з персонажів. У цих спектаклях бувало багато помилок і нісенітниць, але це робило виставу тільки веселішою і цікавішою. Та сама особа в постановці іменується то генералом, то полковником, родинні зв'язки часто заплутуються до краю, але зате після спектаклю ніхто не почуває втоми, і по всій комуні чути регіт і жваві суперечки.

Найбойовішим органом Перського непомітно став так званий ізогурток. В комуні визнали його юридичні права тільки після того, як він зажадав у ради командирів окрему кімнату. До того часу він знаходив собі місце в якому-небудь закутку головного будинку.

В ізогуртку роблять все, що завгодно, для чого завгодно і з чого завгодно. В останній час гурток придбав свої інструменти; з самого ж початку він перебивався тим, що його членам удавалося притягти з майстерень. Матеріал і в останній час, незважаючи на те, що відпускаються ізогурткові і гроші, і перевізні засоби, добувається контрабандним способом, бо матеріалу треба багато і до того найрізноманітнішого: дикт, сталь, листове залізо, мідь, гума, матерія, дуб, гвіздки, клей, пух, вата. Один час захоплювалися будуванням моделей аероплана. Після того як було поставлено рекорд і аероплан Ряполова пролетів сімдесят метрів, на моделях залишилося небагато народу. Частина зайнялася випилюванням, дехто спинився на моделях парової машини та двигунах внутрішнього згоряння. Особливо багато сил було покладено на винайдення і вироблення воєнної гри. Тепер ця гра має кілька варіантів і являє собою дуже важливу справу. Для нормальної гри потрібні тепер кілька сот червоних і синіх металевих піхотинців, дві-три сотні кавалеристів на гарних конях, легка артилерія, важка артилерія, десятків три броньовиків, санітарних ав-

томобілів, кілька аеропланів, велика кількість кулеметів, прилади для задушливих газів та димових завіс, зенітні гармати і багато іншого. Гра проводиться на підлозі великого залу: на всьому просторі його розставляються ліси, проводяться річки і перекидаються мости, будуються міста і прокладаються окопи. З кожного боку беруть участь величезні сили, бо під кожним піхотинцем треба розуміти цілу військову частину. Комунари, які беруть участь у грі, дістають високі призначення: один командує кавалерійською дивізією, другий — артилерійським полком і т. д. Противник знищується не умовно, а за допомогою гармат, кулеметів і броньовиків. Правила гри точно повторюють закони воєнних дій, перемога можлива тільки при вмілому поєднанні тактичних, стратегічних і механічних засобів. Обходи флангів, прориви, розвідка — все взято до уваги. Хлопці іноді затримуються за грою на підлозі залу допізна, і доводиться силоміць припиняти побоїще і вимагати від судді негайно вирішити, хто переміг.

Рідним братом ізогуртка є ребусник. Що таке ребусник — важко навіть визначити. В усякому разі це організація, що налічує в деякі періоди до ста комунарів. Коли починається ребусник, кожний комунар має право запропонувати для нього будь-яку задачу, але неодмінно оригінальну. Художньо оформлений ребусник вивішується на загальному листку, призначається число очок, яке належить за кожне розв'язання. Це число очок ділиться між усіма тими, хто розв'язав задачу, і таке саме число залічується авторові її. Задачі можна давати найрізноманітніші — від простої арифметичної до складної виробничої. Даються і жартівливі задачі. Таких задач на ребусному листку з'являється більше двохсот. Ребусник закінчується після трьох сигналів, а сигнали бувають приблизно такі.

Перший: десь у комуні буде сховано останню задачу; хто її знайде — дістає стільки-то очок, а хто розв'яже — стільки-то.

Другий: в кишені у Соломона Борисовича опиниться цікава, але зовсім зайва річ.

Третій: в один з днів о четвертій годині Перський перебуватиме на північний захід від комуни на віддалі семи з половиною кілометрів і чекатиме товариша, який його знайде і зможе йому по секрету сказати, назва якої ріки має дванадцять букв, починається на Г і закінчується на р (Гвадалквівір).

Після третього сигналу ребусник знімається, і далі ні задачі, ні розв'язання не приймаються. Редколегія ребусника підраховує заслуги авторів і тих, хто розв'язував задачі. Але це ще не все. Найбільша кількість очок не дає ще права на першість. Мало вміти розв'язувати задачі. Треба бути і фізично розвиненою людиною. Додатково влаштовується змагання з різних видів спорту, які вимагають спритності і меткості. Нарешті настає день, коли в головному залі влаштовується спеціальне засідання, грає оркестр, і під звуки тушу переможці одержують премії: ножики,

книжки, інструменти, записні книжки, приладдя для малювання, альбоми.

Наскільки ці ребусники захоплюють усю комуну — можна судити з того, що редколегії доводиться переглядати близько десяти тисяч розв'язань.

Гурткова робота, зосереджена взимку в різних гуртках, на кожному кроці стикається з фізкультурою. Сам Перський і його помічники всі симпатії віддають фізкультурі. Тому завзяті літератори, есперантисти, артисти і художники взимку починають скаржитися, що їм не дають працювати. Головний вид спорту в комуні — лижі. Місцевість навколо нас дуже зручна для лижного бігу, а лижі дістали ми дуже просто. Було у нас пар двадцять. Правління товариства «Динамо» запросило нас на якесь лижне торжество і забезпечило лижами. Комунари на цьому торжестві показали себе дисциплінованими хлопцями, в усякому разі ні один не відстав. У розпалі різних змагань була дана команда комуні вишикуватися, щоб їхати додому. Комунари всі поїхали на лижах. «Динамо», правда, скоро зажадало повернення лиж, але вони залишилися в комуні. На лижах комунари йдуть дуже далеко від комуни і повертаються тільки до зборів.

Біля парадного входу ковзанка. Але з ковзанами комунарам важче, бо пара ковзанів припадає на трьох комунарів.

Увесь квітень возяться комунари з різними майданчиками: волейбольним, футбольним, гандбольним, крокетним. Найбільше відбирає часу і енергії майданчик для горльоту. Вже в лютому купують хлопці пряжу і плетуть сітки, щоб не дуже обтяжувати наш небагатий бюджет. З початку травня встановлюється горльотний майданчик.

Горльот — це наша гра, яку ми вважаємо найцікавішою і найпотрібнішою пролетаріатові грою. Вона схожа на теніс, але відрізняється від нього тим, що це гра колективна: вісім на вісім. Ракетки — не дорогі тенісні, а зроблені з дикту. Правила горльоту вироблені в комуні протягом ряду років, і ми всі певні, що гра розвиває спритність, уміння колективно діяти, кмітливість, ініціативу.

Горльотних команд у нас шістнадцять.

ПОХОДИ

У великі революційні свята комуна виступає в похід до міста. Головні походи — сьомого листопада і Першого травня. Під час з'їздів і зльотів, в дні взаємних привітань і змичок, в дні відвідування клубу ДПУ, в дні динамівських спортивних свят за сигналом «Загальний збір» вважається ліквідованою робоча організація комуни і набирає сили військова. Вже нема в комуні загонів, а є п'ять взводів на чолі з взводними командирами, призначеними радою командирів. Одним з цих взводів є оркестр.

Стройовий статут комуни давно вироблений і закріплений, як і годиться для військового статуту. Тому зібратися в похід, вишикуватися і виступити комуна в разі потреби може протягом трьох хвилин. Здебільшого напередодні віддається наказ:

Зараз же після вечері за сигналом «Збір» комуні вишикуватися в звичайному порядку коло парадного фасаду, маючи на правому флангу оркестр і прапорову бригаду. Форма одягу парадна».

Парадна форма одягу, це значить — сині сукняні блузи й чорні брюки. Блузи заправлені в брюки, а брюки — в гамаші, на талії блискучий чорний вузенький поясок, на голові темно-синя сукняна кепка, або «чепа», як кажуть комунари. До комірця блузи пристібується білий широкий комірець. У такому костюмі комунари мають вигляд випещених англійських дітей.

Особливо любимо ми в комуні день Першого травня.

Перше травня комунари починають ждати з листопада, як тільки відсвяткують Жовтень.

Уже в лютому пропонує СРК на загальних зборах обрати першотравневу комісію. Всі приємно здивовані:

— Як, уже першотравневу?

СРК серйозно доводить, що часу залишилося мало, і комісія обирається без заперечень. До комісії входять найстаріші дзержинці. Тепер їм щоразу дається жартівливий наказ:

— Дивіться, щоб було з проміжками!

Це повелося з того часу, як у двадцять восьмому році першотравнева комісія запропонувала на затвердження зборів план харчування комуни в дні першотравневих свят. Виходило, що дістають їжу комунари разів п'ять на день, і все речі найсмачніші й найбагатші: свинину, яйця, какао, пироги, і комісія ще додавала на кожний день: «У проміжках — яблука, цукерки, пряники, тістечка».

Тоді дуже сміялися на зборах і почали далі називати таке багатство терміном «з проміжками».

Від «проміжків», між іншим, тоді відмовилися: вже надто виходило дорого!

Першотравневій комісії і без «проміжків» клопоту багато. Треба переглянути, купити і заготовити комунарський одяг, щоб потім ні про що було турбуватися. Звичайно до весняного свята робиться ревізія всього гардероба комунарів, і припадає це на долю першотравневої комісії. Треба приготувати меню і запастися продуктами на кілька днів, поки комунари будуть у місті. Треба організувати доставку цих продуктів до міста, зберігання й роздачу. Забезпечити комуну відповідним приміщенням, накреслити план відвідувань театрів, кіно і змичок. Нарешті, необхідно комуну упорядкувати в маршовому відношенні, тобто привчити новеньких до строю. Треба не забути найменших деталей, щоб у травневі дні ні за чим не треба було бігати.

Комісія виділяє з свого складу кілька підкомісій — одежну, столову, парадну, культурну, господарську, кооптує до свого скла-

ду комунарів, одержує і витрачає гроші і час від часу доповідає зборам про хід своїх робіт. Перед самим виходом до міста подається на затвердження зборів так званий комендантський загін, чоловік дванадцять на чолі з командиром. На обов'язку цього загону лежить прибирання приміщення, де стоятиме комуна. Ніхто не повинен мати ні найменшого приводу обвинуватити комуну в неохайності. Комендантський загін захоплює з собою кілька відер для сміття, мітел, віників, ганчірок. У поході він прибирає і є санітарною міліцією. Компенсується його додаткове навантаження тільки можливою подякою в наказі, якщо все буде в загоні гаразд.

Робота першотравневої комісії, незважаючи на те, що забирає багато часу у комунарів, зовсім не змінює перебігу робочих днів комуни. Вже упаковано більшу частину обозу, вже загони встигли одержати все, що вони беруть у похід, вже в місті все приготовлено. Вже двадцять дев'яте число, а комуна працює повним ходом, ніби ніякої особливої підготовки не відбувається.

В місті комуна проводить три дні. Третього комуна повинна бути вже на роботі.

Снідають тридцятого ще в комуні. Після сніданку настає година, під час якої все має бути приведене до ладу. Рівно о десятій годині всі комунари — в парадних костюмах, і тільки де-не-де на сходах і в спальнях можна бачити пари: комунар високо підняв голову, а одна з дівчат пришиває до його гімнастерки білий комірець. Пробігають ті, що запізнились, з костюмами, ті, хто вантажив обоз або прибирав в їдальні. В оркестрі Вовчок перевіряє інструменти: чи добре натягнута шкіра на великому барабані, чи не зім'ялися прапори на фанфарах. Коло чорного ходу стоять навантажені і вкриті брезентом дві-три підводи з продуктами, постелями і запасами білизни. У прапоровому загоні надівають на прапор тільки що випрасуваний чохол: сьогодні ще не свято, і прапор піде в чохлі. Мені незвично нічого робити, хіба що який-небудь роззява, як ось Тетерятченко, підійде до мене з заявою:

— У мене пояс пропав...

Але зараз же на нього зикне комунар, який випадково пробігає тут:

— Пояс пропав, шляпа! Цілий ранок носили по комуні пояс, питали — чий. Сам забув у саду.

Тетерятченко і раніше знав, що з поясом саме так закінчиться. Я не встигаю йому нічого сказати. Лунають звуки ріжка. Сьогодні сигнал грає сам Вовчок. Він бере на октаву вище від інших хлопців і вміє особливо чітко і в той же час заливчасто вивести останні ноти сигналу.

Я виходжу. В парадні двері вбігають комунари, із сходів спускається, не поспішаючи, прапорова бригада — прапороносець і два асистенти з гвинтівками — і спиняється на майданчику. До мене підходить черговий по комуні, з новенькою пов'язкою, фран-

туватий, як і всі, з чистенькою хусточкою, що кокетливо визирає з кишені блузи.

— Прапор у чохлі? — питає він, хоч і сам дуже добре знає, що в чохлі. Але так уже потрібно для краси дня.

— В чохлі.

Паралельно парадному фасадові витягнулися в одну шеренгу комунари. На правому флангу колона оркестру, і Вовчок попереду.

— Ставай!

Але команда ця зайва. Вже всі стоять на своїх місцях, і комвзводи перевіряють склад. Пробігає по рядах Тетерятченко і застібує на ходу пояс. Його супроводять співчутливі вигуки:

— От людині не щастить!

— Та от пояс ледве знайшов. А вранці поклав штани на чуже ліжко і півгодини до всіх приставав: «Хто взяв мої штани?» Його Похожай мало не побив.

Чорноокий блискучий Похожай сьогодні особливо мальовничий і жвавий, бо він — ще й командир третього взводу, басить:

— Я його обов'язково коли-небудь відлупцюю, цього Тетерятченка, так і знайте, Антоне Семеновичу. Без цього з комуни не вийду.

Але Тетерятченко дивиться на Похожая і посміхається. Він любить Похожая за красу та удачливість і знає, що той його не тільки не відлупцює, а й іншому не дасть скривдити.

— Рівняйся! — гримить Карабанов.

Усе готово. Від Карабанова відходить і прямує до будинку черговий по комуні. В оркестрі піднімаються труби, і фанфаристи прикрашають ранок червоними полотнищами прапорів. Вовчок насторожено піднімає руку.

— Під прапор, струнко! Рівняння наліво!

Оркестр гримить прапоровий салют, усі комунари піднімають руки, перед фронтом завмирає Карабанов. Службовці проводжають колону, теж козиряють. З парадних дверей виходить черговий по комуні і з рукою біля козирка картуза «веде» прапор. Три комунари бережно і підкреслено граціозно проносять прапор по фронту і встановлюють його на правому флангу. Прапор тримають майже вертикально: коли він без чохла, то він не розвівається, а красивими м'якими складками падає на плечі прапороносця, і під час руху лінії цих складок майже не змінюються. Древко тільки торкається плеча, вся вага припадає на руку, а двома руками тримати прапор непристойно. Тому бути прапороносцем — справа досить важка.

Прапор на місці. Салют закінчено. Карабанов останнім «орлиним» поглядом озирає фронт. Час. До лівого флангу підійшов обоз, і командир комендантського, в спецівці, вже сидить на першому возі.

— Справа по шість вправо... кроком... руш!

Комунари прямо з розгорнутого фронту переходять на марш, на ходу шикуючись у колону. Наш постійний стрій по шість, віддаль між рядами велика — кроків до трьох. Командири взводів попереду, а між взводами інтервал шість кроків.

Гримить радісний марш: почалося наше свято.

Через годину колона підходить до міста. Між високими будинками вулиці Лібкнехта наш великий оркестр розриває повітря.

Колона займає вулицю. На тротуарах збираються юрби. Нам махають руками. З задирливою усмішкою слухають наш марш дівчата, привітно-серйозно поглядають на нас чоловіки, усміхаються матусі і кореспонденти газет. То з того, то з другого боку підлітає нова людина:

— Що за організація?

Комунарові в строю не можна розмовляти. Він з ввічливості кидає якнайшвидше:

— Дзержинці.

Але харків'яни вже знають дзержинців.

Раз у раз до мене долітає з тротуару:

— Це дзержинці!

А одного разу серйозний пацан років чотирнадцяти показав другому:

— Це дзержинці, а ось і сам Дзержинський.

Прапороносці, що йшли за мною, не витримали:

— Ось чудаки! Антона Семеновича за Дзержинського прийняли.

Сьогодні ми ввійшли до міста з прапором у чохлі. Завтра ми перші з розгорнутим прапором пройдемо повз трибуну і гордо подивимося на тих, хто на трибуні: «Ми теж пролетаріат, ми теж робітники, сьогодні — наше свято!»

Ввечері комунари розходяться по всіх вулицях. Ввічливо розмовляють комунари з публікою, як дорослі купують на свої кишенькові гроші тістечка і як діти любуються ілюмінацією.

В дверях тридцять шостої школи — днювальний з гвинтівкою: школа зайнята нами, і вхід до неї без дозволу чергового по комуні стороннім заборонений. В одній з кімнат столова комісія готує вечерю і між ділом пригадує сьогоднішній день:

— ...ні, а ось та батарея, яка на білих конях... Ох і здорово ж!

МОСКВА

7 липня 1929 р. о шостій годині ранку колона комунарів рушила з площі Курського вокзалу на свою московську квартиру. На ранкових вулицях, свіжих і безлюдних, гримів наш оркестр. Ще не зовсім проснувшись, очі вдивлялися в лице московських вулиць. Ось вона, велика Москва, про яку мріяли цілий рік, про яку було стільки суперечок!

Попрямували до центру. На розі якогось бульвару — «Стій!»

Відпочивати не відпочивали, а скоріше збиралися з почуттями.

Мене оточили:

— Оце така Москва? — незадоволено тяг Похожай,— не краща від Харкова!

Прихильники Криму підтримували його, але це все — так, «для розмови», а всі вони відчували якесь урочисте піднесення і були сповнені бадьорості.

— Кроком руш!

Притихли всі на асфальті М'ясницької. Глянула Москва на нас столичним поважним поглядом, глянула соковитими, солідними вітринами, перспективою вулиць... Притихли в нашій колоні. Попереду — зубці Китай-города.

— Е, ні, це справді Москва! — пробурмотів за моєю спиною прапороносець. І замовк.

Карабанов скомандував:

— Державному політичному управлінню салют, товариші комунари!

Весело і задирливо відсалютували нашим старшим родичам і повернули на Велику Лубянку, тепер вулицю Дзержинського. На цій вулиці наша квартира — школа Транспортного відділу ОДПУ.

Ніщо нам так дорого не далося, як ця квартира. Поки діти входили у вулицю Дзержинського, пригадалося все.

Цілий тиждень пробув у Москві наш агент Яків Абрамович Горовський, а ми в комуні сиділи на чемоданах і ждали від нього телеграми, в якій би повідомлялося, що квартира є — можна виїжджати.

Але Горовський щодня присилав щось незрозуміле і несподіване:

«З квартирою погано. Є надія на завтра».

««Затримався ще на один день. Відсутня потрібна особа».

«Наркомос відмовив. З'ясую завтра»...

Найменше ми сподівалися, що нам відмовлять у квартирі.

Але шостого ввечері приїхав Горовський і розповів нам образливі й обурливі речі.

В екскурсбазі, в Наркомосі, в Мвно, в спілці Робітос — скрізь охоче погоджувалися надати на два тижні приміщення для комуни ДПУ, але після таких милих речей ішло запитання:

— А це що за діти?

— Діти? Тільки безпритульні.

Горовський пишався тим, що наші діти всі — безпритульні, що однак вони організовано їдуть до Москви і він, Горовський, підшукує для них квартиру. Але як тільки московські просвітителі, такі симпатичні, такі навіть сентиментальні в своїх книжках, які так любили дитину і так її знали, довідувалися, що ці самі «квіти життя» просяться до них ночувати, вони починали тремтіти.

— Безпритульні? Нізащо! Про це не може бути й мови! На два тижні? Що ви, товаришу, жартуєте? Що ви справді?

Горовський не стільки був засмучений, що нема квартири, скільки ображений. Як це так? Ті самі комунари, які не впуска-

ли Горовського до будинку, коли він не досить добре витер ноги, тут, у Москві, вважаються вандалами, здатними знищити всю наросвітівську цивілізацію.

І тільки коли кинув Яків Абрамович ходити по відомству освіти, усміхнулось йому щастя: Транспортна школа надала для нас гуртожиток з ліжками, з постелями.

Колона у дворі школи.

— Стояти вільно!

Сигналіст грає збір командирів. Командири йдуть ділити приміщення між взводами. Через три хвилини вони вводять свої взводи в спальні. По коридорах гуртожитку розставляються наші плювальниці і ящики для сміття, комендантський загін уже побіг по коридорах на переходах з віниками й відрами: насамперед комунари наводять лоск в тому приміщенні, в якому будемо жити. Тут місяця півтора нікого не було. Ще через п'ять хвилин черговий дає загальний збір, і починається авральна робота прибирання. Миють шибки у вікнах, знищують пил.

О дев'ятій годині всі комунари в парадних костюмах уже гуляють по вулиці. Прибігли з їдальні клубу ОДПУ члени столової комісії.

— Все готово. Можна йти снідати.

Сірі сорочки літніх парадних костюмів, синенькі трусики, голубі носки. Круглі радісні обличчя, ноги, як на пружинах.

Всі сповнені радісної жвавості і в той же час стриманої гідності.

В їдальні — квіти і скатертини, затишок. Комунари посідали навколо столів і не соромляться, не бояться, вони в комуні звикли до чистоти і квітів.

Почався ряд славних московських днів.

Після сніданку вийшли з прапором у Парк культури і відпочинку — благо, сьогодні неділя — подивитися московський пролетаріат і як він відпочиває.

На московських вулицях наша колона — найбільша стрункість і витонченість. По тротуарах ідуть юрби, і Тимофієві Вікторовичу доводиться пробивати дорогу. Розпитуємо, як пройти до парку.

Дивлюся через голови музикантів. Поряд з Тимофієм Вікторовичем, не відстаючи, маячить білий верх чийогось капітанського картуза. Підходжу.

— А ось товариш туди йде, він нам покаже дорогу.

Товариш років сорока, із стриженими вусами — жвавий і урочистий.

— Я покажу, покажу, ви не турбуйтеся.

Підходимо до воріт парку. Прямую до каси, але рука людини в капітанському картузі мене спиняє.

— Платити? Що ви! Навіщо? Ми зараз це влаштуємо. Дайте ваш документ.

Я навіть розгубився, але документ віддав. Капітанський картуз негайно зник за воротами. Ждемо, ждемо...

— Розійдись до сигналу «Збір».

Наша дисципліна дозволяє нам бути цілком вільними і ніколи не мучити комунарів зайвим стоянням у строю.

Комунари розсипаються, зав'язуються знайомства, починається розпитування. Дивимося, наш провідник вистрибом біжить з парку і розмахує збуджено якимсь папірцем.

— Ось! Не тільки можна, але й дуже раді, сьогодні інтернаціональний мітинг. Дуже раді!

— Грай збір!

Входимо в парк і потрапляємо відразу на мітинг. На широкій сцені — президія; наші підійшли якраз до сцени. Це добре, відразу потрапили в потрібну обстановку.

Мітинг не закінчився, а капітанський картуз уже відводить мене вбік.

— Там я влаштував для дітей сніданок: там, знаєте, склянка чаю, бутерброд... Даром, даром, не турбуйтеся, даром!

Діти оточили, усміхаються.

З мітингу йдемо снідати. Я запитую капітанський картуз:

— Ви тут працюєте?

— Ні, я у флоті працював, а тепер у відставку йду, буду тут, у Москві, працювати в одній установі.

Я в скрутному становищі: як спитати, чого це він бігом ганяє для якоїсь комуни?

— Так, але ось ви піклуєтесь про нас...

— Це ви хочете знати, чого я до вас причепився? Сподобалося мені, знаєте, страшенно сподобалося! Правду сказати, ми тут такого не бачили.

З того дня «капітан», як його прозвали діти, вже з нами не розставався. Рано-вранці він приходив у комуну, будив комунарів, брав участь у всіх наших нарадах і засіданнях, настійно вимагав, щоб ми не витрачали зайвих грошей. Після сніданку, від якого завжди відмовлявся, він брав двох-трьох комунарів і кудись летів влаштовувати безплатні квитки на трамвай, діставати човни для катання, добувати дозвіл оглянути Кремль.

Після обіду в супроводі «капітана» ми куди-небудь ішли.

На другий день після приїзду були біля труни Леніна, зіграли біля Мавзолею «Інтернаціонал». Потім були в Кремлі, в Музеї Революції, в редакції «Комсомольской правды», в Третьяковці, в зоопарку.

Москва вразила комунарів безліччю людей, будинків, стилів і простору. Після офіціальних годин вони безперестану бродили по Москві і тільки на дванадцяту ночі збиралися на нічліг. Кишенькові гроші давали їм можливість об'їздити місто в трамваях, заглянути в усі вулиці і провулки. Всім Москва надзвичайно сподобалась, але всім важко було визначити, чим саме. Важко було, звичайно, відразу охопити і висловити всі враження від нашої столиці. Навіть і дорослій людині це не так легко.

З другого боку, і комунари сподобалися Москві. Наша колона на Кузнецькому мосту, на Театральній площі, на Тверській була справді хороша. А оркестр дитячий, чітка і бадьора вправність комунарів, підтягнутість і дисципліна, очевидно, справді тішили око. Дуже часто яка-небудь вразлива душа кидала дітям з тротуару троянду або гвоздику. Один якийсь немолодий уже чудак дивився-дивився і раптом кинув в оркестр цілий букет троянд. Було так ніяково: оркестр саме грав марш, і всі троянди чудака були безжалісно розтоптані, а через хвилину він і сам загубився в натовпі.

Привітне ставлення до нас москвичів ми зустрічали на кожному кроці, і це, зрозуміло, робило Москву для нас приємнішою і теплішою.

За п'ятнадцять днів ми досить надивилися і витратилися. Зібралися їхати додому. Приготовили свій багаж до вантаження, вишикувалися проти дверей Транспортної школи, попросили вийти до нас начальника і від душі подякували йому за приміщення. Начальник у зворушливій відповіді висловив свою радість з приводу того, що ми у нього спинилися, що школа зовсім не потерпіла, що приміщення ми залишаємо навіть у кращому стані, ніж одержали.

Минула ще доба — і вночі, в зливу, під'їхали ми до Харківського вокзалу. Виглянули на площу,— людей нема, самі калюжі і дощ. А ми були одягли парадні костюми, щоб до рідного Харкова з'явитися як слід.

Дощ. Що тут робитимеш? Випросили у якогось начальства кімнатку, щоб скласти наші кошики, а самі вирішили рушати додому, в комуну. До парку нам дали три вагони трамваю. Але ж від парку ще три з лишком кілометри, з них більше кілометра лісом, стежками.

Проте у комунарів настрій був просто урочистий.

— Ставай!

— Рівняйся!

— Кроком руш!

Барабанщик, прозваний чомусь Булькою, ударив у намоклий барабан. Вовчок, не довго думаючи, бахнув якусь веселу польку. Пішли під польку в комуну. Дощ дедалі більшав, і дітям було вже байдуже, куди тече вода: однаково і зверху, і під блузами, і в черевиках — вода. Темно, не видно сусіднього ряду. До лісу підійшли — безлюдно, і все завойовано дощем.

— Стій! Вперед через ліс четвертий взвод, за ним оркестр і прапор.

Ланцюжком, тримаючись один одного, перебралися і вийшли на поле. В комуні були засвічені всі ліхтарі, нас ждали, але дощ обернувся в зливу таку часту і напористу, що доводилося силою переборювати опір падаючої води.

По одному, по два підходили ми до комуни. В будинок не входили: за заведеним порядком, в будинок треба раніше внести прапор. Вишикувалися. Карабанов особливо суворо скомандував:

— Струнко!

Навколо все дзюркотіло, лопотіло, булькало, свистіло, хвилями води било по землі, тротуару, стінах, вікнах, по строю комунарів.

Але веселі, радісні обличчя дітей тільки жмурилися.

— Товариші! Поздоровляю вас з кінцем славного московського походу! Ми багато бачили, багато чого навчилися і, найголовніше, побачили, що ми дружно живемо і що нам ніякі походи не страшні. Не забудемо ж ніколи цієї нашої вдалої справи. Хай живе наш Союз, хай живе наша комуна!

По-справжньому заревіли хлопці «ура», а свідками були тільки злива та промокла постать сторожа біля парадного входу.

Грянув Вовчок «Інтернаціонал», і не як-небудь, не парадний уривок, а повний, з справжнім кінцем:

...здобудем людських прав!

Немов суворі статуї, завмерли комунари в салюті нашому гімнові. Вкриті ніччю, небом і зливою, ми задирливо і радісно заглянули в серце нашої робітничої держави.

— Під прапор, струнко! Рівняння направо!

Закритий чохлом, прапор чорним силуетом пройшов повз наші обличчя.

— Вільно!

І тільки тоді заговорили, засміялися, загаласували діти:

— Ось сюди, сюди, тут ганчірки!

— А які там ганчірки? Знімай все у вестибюлі, нехай дівчата відійдуть вбік.

Скинули все, просякле водою, в купу,— завтра почнемо доводити до ладу. Ще веселіше стало. Навіть дощ заграв щось схоже на гопак. Прибіг у будинок комірник з горою свіжої білизни.

Дівчата, мокрі, в сяючих на електричному світлі краплях:

— А ми ж як?

— І ви ж так.

— То йдіть геть!

В їдальні вже приготовлено вечерю. Черговий по комуні, в нових трусиках, з червоною пов'язкою на голій руці, запитує:

— Можна давати вечерю?

Ах, хороша була справа — наш московський похід! З Москви ми приїхали новими, іншими — сильнішими, впевненішими, ще більше відчуваючи зв'язок з усім пролетаріатом нашого Союзу.

ФІЛЬКА

Наймолодший і найактивніший член комуни з часу її заснування — Філька Куслія.

Йому дванадцять років. У нього завжди обвітрене обличчя. Розумні і серйозні очі. Він напускає на себе серйозність і навіть трохи надувається. Це тому, що він насамперед актор.

Серед дітей часто трапляються артисти, але більшість з них дуже скоро губить свій талант, використовуючи його як засіб підлеститися до «доброго дядька», зобразити щось похвальне і цікаве, підробити на ласкавому виразі обличчя.

Але Філька з дорослими завжди був недовірливим і гордим.

У комуні Філька завжди був вождем по-сепаратистському настроєних пацанів. Навколо нього завжди крутилися пацани, зайняті справами і розмовами, в які старші комунари, не кажучи про дорослих, звичайно не посвящалися.

В цьому вузькому колі Філька бував завжди діяльний, швидкий і веселий, його сміх вибухав то там, то тут. Його невдалі послідовники, як-от: Котляр або Олексюк, завжди «засипáлися» і потрапляли в той чи інший рапорт, але сам Філька, зустрічаючи старших, незмінно напускав на себе солідність і розмовляв тільки незадоволеним баском. При спробі ближче підійти до «душі дитини» він бичком нахиляв голову і щось бурчав під ніс.

Зраджував свою тактику і ставав довірливим і ласкавим Філька тільки під час репетицій малого драматичного гуртка, найактивнішим членом якого він завжди був.

Але піонерські п'єси, спрощені і нецікаві, Фільку не задовольняли. Він прагнув до старшого драматичного гуртка, незмінно бував на всіх його засіданнях і незвично для нього сміливо і наполегливо вимагав завжди вибору такої п'єси, в якій і для нього знаходилася роль.

На репетиціях Філька ставав веселішим і дивував усіх особливою здатністю точно схоплювати і повторювати тон, даний йому режисером. Звертав він на себе увагу і своїм хлоп'ячим дискантом, і свіжістю своєї живої мордочки.

Проте прямо можна було сказати, що вся чарівність Фільчиної гри ніколи не була чарівністю драматичного таланту. Тільки ця дитяча щирість та свіжість і робили Фільчину гру цікавою.

Філька, однак, був іншої думки. Він ще навесні став величатися і заявляти, що коли б його пустили в кіноактори, то він показав би, як треба грати.

Мені вже не раз доводилося спостерігати захоплення кінокар'єрою, але в такому молодому віці я це бачив уперше. Мабуть, наша провина була в тому, що ми надто балували Фільку і дозволили йому надто занестися. Пробували Фільку умовляти.

— Та що ти, Філя!

Але хіба в таких випадках можна що-небудь довести? Та й хіба можна було переконати Фільку в тому, що все його достоїнство в найсимпатичнішому дисканті, який Фільці даний не на довгий час.

Філька примовк.

А в Москві, під час вільних прогулянок по місту, він знайшов потрібних йому людей і переговорив з ними. Потім прийшов до мене і, як звичайно, незадоволеним басом заявив:

— Ось тут є такий чоловік, так він говорить, що мені можна вступити на кінофабрику.

Комсомольці, що стояли навколо нас, розсміялися:

— От дивись ти, артист який! Нащо ти йому здався? Підмітати двір тебе примусить, і в крамничку бігатимеш за лаком.

— Ну що ж, і побіжу, зате і грати буду.

— Кого ти будеш грати? — розсердився навіть хтось.

— Як кого? Пацанів буду грати.

— А потім?

— Що потім?

— А потім, коли виростеш?

— Ну-у,— протяг, уже явно стримуючи сльози, Філька,— «коли виростеш»!.. Потім теж знайдеться. А ти що будеш потім? — раптом розізлився Філька.— Ти, може, будеш вантажником!

— Він уже зараз слюсар, а ти все-таки кинь. Забили хлопчиськові голову, він і вибрикує. Артист!

Я Фільці сказав:

— Не можу я так тебе відпустити. Я вважаю, що це справа пуста. Артистом ти не будеш, та ти ще й маленький учитися в студії. Тебе візьмуть, поки у тебе мордочка дитяча, а потім виставлять, будеш ти ні артист, ні майстер.

Філька нічого не сказав. Але після приїзду до Харкова пішов Філька скаржитися на мене членові Правління, товаришеві Н.

— А коли я хочу бути артистом, то що ж таке? Може, у мене талант. Треба мене відпустити.

— Куди?

— На кінофабрику.

— Якщо ти хочеш бути артистом, то треба вчитися на драматичних курсах, а для цього ти ще маленький. А що ж на фабриці? Ні, поживи ще в комуні, а там видно буде.

— Видно, видно!

І від Н. Філька не в комуну пішов, а на вокзал. Згадав старе: виліз на дах, поїхав, тільки чомусь не в Москву, а в Одесу.

В комуні з сумом констатували:

— Філька втік.

Протягом двох-трьох тижнів нічого про Фільку не було чути: втік — і все. Мало кому спадало на думку, що Філька поїхав шукати акторського щастя,— думали, просто втік пацан, набридла комунарська дисципліна.

Через два тижні повернувся Філька до Харкова і якимсь чином з'явився в колонії імені Горького,— захопили його, мабуть, під час чергової облави.

В комуні про нього говорили різно. То — стримано:

— Втік-таки пацан, тепер уже піде бродити.

Інші говорили з осудом і образою...

Філька тим часом спокійно сидів у колонії імені Горького і

старався не попадатися нашим на очі, коли наші ходили в гості до горьківців. А через якогось «корешка» переказав, що він би й прийшов в комуну, та йому соромно. І, говорять, додавав:

— Чого там розвозити! Втік — і все. Проситися не прийду.

У комунарів початкова образа на Фільку минула, навіть жаліли його, але нікому й на думку не спадало зазивати втікача в комуну. Про його повернення просто не говорили. І раптом місяців уже через чотири прийшов у комуну Філька. Я повертався з міста і побачив його біля ганку. Він салютнув по-нашому і усміхнувся. Хлопці весело показали на нього:

— От кіноартист!

Філька відвернувся, усміхаючись.

— Як же тобі живеться?

— Так, нічого...

Філька став серйозним.

— Живеться нічого... А ви на мене сердитесь? Правда?

— Звичайно, серджусь. А ти що ж думав?

— Та я ж так і думав...

— Погуляти до нас прийшов?

— Трошки погуляти...

— Ну, погуляй.

Через годину Філька ввійшов у кабінет, причинив двері і виструнчився перед моїм столом:

— Я не погуляти прийшов...

— Ти хочеш знову жити в комуні?

— Хочу.

— Але ж ти знаєш, що прийняти тебе може тільки рада командирів.

— Я знаю. То ви попросіть раду, щоб мене прийняли.

— А в колонії Горького?

— Та в колонії там усі чужі, а тут свої.

— Добре. Поклич чергового по комуні.

Прийшов черговий.

— Що, приймати будемо кіноартиста?

— Та ось же з'явився. Треба раду командирів сурмити.

— Є!

В раді командирів Фільку не мучили зайвими запитаннями. Попросили тільки розказати, як він їздив до Одеси — Філька неохоче оповідав:

— Та що ж там... Як Н. мене не захотів відправити на кінофабрику, я й подумав: «Що ж іти в комуну? Будуть комунари сміятися. Однаково вже поїду в Одесу. Може, що й вийде». Прийшов на вокзал і зразу поліз на дах, тільки в Лозовій мене звідти прогнали... Ну, почекав другого поїзда і знову заліз на дах. Так і приїхав до Одеси. Пішов до директора, а директор і говорить: «Треба раніше вчитися в школі». А пацанів у них грати — скільки хочеш своїх, та ті живуть у батьків. Він говорить: «Якщо хо-

чеш — грай, може коли й підійде тобі, тільки жити у нас ніде» То я пішов у помдіт і попросив, щоб відправили мене в Харків. Ну, мене й відправили в колонію Горького.

— А чому не до нас? — спитав хтось.

— Та я ж не казав, що я дзержинець.

— Чому ж ти не прийшов до нас?

— Соромно було, та й боявся, що не приймуть: подержать на середині, а потім скажуть: «Іди, куди хочеш».

— А чому тепер прийшов?

— А тепер?..— Фільці важко було відповісти.— Тепер, може, інша справа. Що ж, я чотири місяці прожив у колонії Горького.

— В колонії погано?

Філька схилив голову і шепнув:

— Погано.

Відразу заговорило кілька голосів:

— Та чого ви до нього причепилися?

— От, подумаєш, злочинця знайшли!

СРК почав усміхатися:

— Прийняти, значить?

— Та ясно, в той самий загін.

— Значить, нема заперечень? Оголошую засідання закритим.

Фільку хтось схопив за шию:

— Ех ти, Гаррі Піль!

СЯВКИ

У багатьох комунарів є в минулому... одним словом, є «минуле». Не будемо про нього говорити. Тепер у колективі дзержинців його немовби зовсім забули.

Комунари ніколи не згадують свого безпритульного життя, ніколи вони не ведуть розмов і бесід про минуле. Його, може, і не забули, але настійно, вперто ігнорують. Ми також підкоряємося цьому правилу. Вихователям заборонено нагадувати комунарам про минуле.

Завдяки цьому ніщо не порушує загального нашого тону, ніщо не викликає у нас сумнівів у повноцінності і незаплямованості нашого життя. Іноді тільки який-небудь безтактний приїжджий балакун раптом заллється захватом з нагоди разючих змін, які сталися в «душах» наших комунарів.

— От ви були останніми людьми, ви валялися на вулицях, вам доводилося і красти...

Комунари з похмурою делікатністю вислухують подібні вияви захвату, але ніколи ніхто ні одним словом на них не відзивається.

Однак ще живі щупальця намагаються присмоктатися до нашого колективу. В такі моменти комуна раптом охоплюється га-

рячкою, вона, як захворілий організм, швидко і тривожно мобілізує всі сили, щоб у небезпечному місці погасити розвиток якихось соціальних бактерій.

Соціальну інфекцію, яка нагадує нам наше минуле, приносять до нас найчастіше новенькі.

Новенький вихованець у комуні сильно відчуває загальний тон колективу і ніколи не наважиться відкрито проповідувати щось, що нагадує блатну ідеологію, він навіть ніколи не насмілиться іронічно поглянути на наше життя. Але у нього є звички і симпатії, смаки і вислови, яких він відразу не може позбутися. Часто він навіть не розуміє, чого і через що йому треба позбутися. Найчастіше це буває у хлопців із зниженим інтелектом і слабою волею. Такий новенький просто ніяково почуває себе серед підтягнутих, дисциплінованих і бадьорих комунарів: він неспроможний зрозуміти закони взаємного зв'язку і взаємної поваги. Йому на кожному кроці ввижається несправедливість, він завжди за старою звичкою вважає необхідним набрати захисно-погрозливої пози, в кожному слові і в русі інших він бачить щось небезпечне і шкідливе для себе, і в усьому колективі він готовий в кожну хвилину бачити чужі і ворожі сили. В той же час, навіть коли він сповнений бажання працювати, він позбавлений будь-якої здатності примусити себе пережити найменше напруження. Ще в колекторі, сповнений намірів «виправитися», він рефлективно не здатний пройти повз річ, яка «погано лежить», щоб її не присвоїти, заспокоївши себе на перший раз переконливими міркуваннями, що «ніхто ні про що не дізнається». Точно розмірений комунарський день, точно вказані і настійно нагадувані правила носіння одягу, гігієни, ввічливості — все це з першого дня здається йому таким втомливим, таким причепливим, що вже починає пригадуватися вулиця або безладний занедбаний дитячий будинок, де кожному вільно робити, що хочеться.

Контраст напівдикого анархічного животіння «на волі» і свободи в організованому колективі такий разючий і важкий, що кожному новенькому перші дні обов'язково даються тяжко. Але більшість дітей дуже швидко і активно входить в колектив. Їх підтягує найбільше, можливо, серйозність вимог, які ставляться до них. Звичайно, буває, що діти бунтують тільки до першого «рапорту». Новенький пробує трохи «побузити», навмисно штовхне дівчину, піде з роботи, візьме чужу річ, замахнеться кулаком, відповість непотрібною грубістю. На зауваження іншого комунара скаже здивовано:

— А ти що? А тобі болить?

Перший же «рапорт» справляє на нього зовсім приголомшливе враження. Коли голова загальних зборів спокійно називає його прізвище, він ще трохи вибрикує, незадоволено повертається на стільці і пробує все так само захищатися.

— Ну, що?

Але у голови вже сталь в голосі:

— Що? Іди на середину!

Неохоче встає з місця і робить кілька кроків, розв'язно похитуючись і опускаючи пояс нижче стегон, як це заведено у холодногорських франтів. Одна рука — в бік, друга — в кишені, ноги в якійсь балетній позиції, взагалі в усій постаті примітивні гідність і незалежність.

Але весь зал раптом гримить обуреною, залізною вимогою:

— Стань струнко!

Він розгублено озирається, але зараз же витягується, хоч одна рука ще в кишені.

Голова завдає йому дальшого удару:

— Вийми руку з кишені.

Нарешті він у повному порядку, і можна з ним говорити:

— Ти як поводишся з дівчатами?

— Нічого подібного! Вона йшла...

— Як нічого подібного? В рапорті ось написано...

Він зовсім самотній і безпорадний на середині.

Останнього удару завдаю йому я. Це мій обов'язок. Після суворих слів голови, після саркастичних зауважень Редька, після задирливого сміху пацанів я дістаю слово. Намагаюсь нічого не підкреслювати:

— Щодо Сосновського, то про нього говорити нема чого. Він ще новенький і, звичайно, не вміє поводитися в культурному товаристві. Але він, здається, хлопець здібний, і я певен, що скоро навчиться, тим більше, що й інші діти йому допоможуть, як новому товаришеві.

Закінчую я все-таки суворо, звертаючись прямо до Сосновського:

— А ти старайся прислухуватися і придивлятися до того, що робиться в комуні. Ти не теля, повинен сам усе зрозуміти.

Коли збори закінчуються і всі йдуть до дверей, хто-небудь бере його за плечі і сміється:

— Ну, от ти тепер справжній комунар, бо вже оддувався на загальних. В перший раз це справді неприємно, а потім нічого... Тільки стояти треба справді струнко, бо, знаєш — голова...

Найневдаліші новаки ніколи не доживають до виходу на середину. Поживе в комуні три-чотири дні, полазить, понюхає, нудний, запущений, блідий, і піде невідомо коли, невідомо куди, ніби його й не було. Комунари таких визначають з першого погляду:

— Це не жилець: сявка.

«Сявка» — старе блатне слово. Це боягузливий дрібний злодюжка.

Комунари вкладають у слово «сявка» трохи інший зміст. Сявка — це нічого не варта людина, що не має ніякої гідності, ніякої честі, ніякої поваги до себе, безсила істота, яка ні за що не відповідає і на яку покладатися не можна.

У нас таких сявок було за три роки дуже небагато, чоловіка три всього. Комунари про них давно забули, і тільки в щоденниках комуни лишився їх слід.

Далеко гірше бувало, коли несподівано нам доводилося ставити питання про старого комунара, на якого всі звикли дивитися, як на свого, і у якого раптом виявилися ганебні риси.

Найтяжчий випадок був у нас з Грунським.

Грунський живе в комуні з самого початку її. У нього красиве обличчя, тонке і виразне. Він у старшій групі і вчиться чудово. Завжди він до всіх прихильний, ввічливий, в міру жвавий і активний. Його без усяких утруднень прийняли в комсомол, а через рік був уже він командиром першого загону, і його завжди вибирали в усі комісії. На роботі він — просто зразок, усяку справу вміє робити сумлінно і весело.

Під час московського походу виявилась неприємна справа: в поїзді, по дорозі в Москву, пропало у Вовчка п'ять карбованців. Уночі поклав гаманець поряд з собою, сторонні в наші вагони не заходили, а вранці прокинувся — гаманця і грошей нема.

Днювальними у вагоні вночі були чотири комунари, в тому числі і Грунський.

Як тільки розташувалися в Москві в гуртожитку, зібрали загальні збори.

У величезній спальні Транспортної школи притихли. Справа огидна: у товариша вкрали останні гроші, та ще під час походу, якого так довго ждали і на який так багато було надій. Назвати прямо перед усіма прізвище підозрюваного важко: надто вже тяжка образа. Четверо днювальних вийшли наперед.

— Я грошей цих не брав.

Так сказав кожний. Так сказав і Грунський.

У спальні було тихо. Всі почували себе пригніченими.

Тоді попросив слова Фомічов і сказав:

— Перший загін певний, що гроші взяв Грунський.

Ще тихіше стало в спальні.

Я спитав:

— А докази?

— Доказів нема, але ми певні.

Грунський раптом заплакав.

— Я можу свої гроші віддати, але грошей я не брав.

Ніхто нічого не додав, так і розійшлися. Я видав Вовчкові нові п'ять карбованців.

У Москві і по дорозі назад Грунський був жвавим і задоволеним, але я помітив, що витрачає він далеко більше, ніж мав своїх грошей; його фінансові справи були мені відомі. Він купував цукерки, молоко, тістечко і особливо багато дозволяв собі на станціях: на кожній зупинці можна було бачити на підніжці вагона Грунського, що купував у баби або хлопчиська якунебудь їжу.

Я доручив кільком комунарам запам'ятати деякі його покупки. Як тільки ми приїхали в комуну, я зібрав раду командирів і попросив Грунського пояснити деякі арифметичні неув'язки. Грунський швидко заплутався в цифрах. Виходило, що грошей він

витратив набагато більше, ніж допускала його готівка. Довелося йому перебудовувати захист і вигадувати небилиці про надіслані якоюсь родичкою в листі п'ять карбованців. Але це було вже безнадійно.

І довелося Грунському опустити свою біляву голову і сказати:

— Це я взяв гроші Вовчка.

Серед командирів тільки Редько знайшов слова для обурення:

— Як же ти, гад, узяв? Тобі ж говорили, а ти ще й плакав, а потім на очах у всіх молоком заливався!

Загальні збори того дня були схожі на траурне засідання. Грунський якось вийшов на середину. Голова тільки і зміг спитати його:

— Як же ти?

Але ні у голови не знайшлося більше запитань, ні у Грунського — що відповідати.

— Хто висловиться?

Тоді вийшов на середину Похожай і сказав Грунському в очі:

— Сявка!

І тільки тоді заплакав Грунський по-справжньому, а голова сказав:

— Оголошую збори закритими.

З того часу минуло більше року. Грунський, як і раніше, носить по комуні свою біляву красиву голову, завжди він у міру жвавий і веселий, завжди ввічливий і в доброму настрої, і ніколи ні один комунар не нагадає Грунському про московський випадок. Але ні на одних зборах ніхто не назвав імені Грунського як особи, гідної дістати хоч би найменше повноваження.

Начебто змовилися.

ЮХИМ

Юхима Шишка комунари знайшли за таких обставин.

Повісили пацани з Перським горльотну сітку на лужку біля лісу, там, де завжди розкидається наш літній табір. Наша частина лісу обгороджена з усіх боків колючим дротом, і селянські корови до нас заходити не можуть.

Але раз трапилася оказія: навіть не корова, а теля-бичок не тільки прорвав дротяну перешкоду, але попав і в горльотну сітку, розірвав її всю і сам у ній безнадійно заплутався.

Поки прибігли комунари, від горльоту нічого не лишилося, пропала праця цілої зими і літні надії.

Бичка заарештували і замкнули в стайні.

Тільки надвечір прийшов хазяїн, солідний чоловік у міському піджаку, і напав на комунарів:

— Що це за неподобство! Хапають худобину, замикають, голодом морять. Я до самого Петровського піду. Вас навчать, як поводитися з трудящими.

Але комунари підійшли до питання з юридичної сторони:

— Заплатіть спочатку за сітку, тоді ми вам віддамо бичка.

— Скільки ж вам заплатити? — спитав недовірливо хазяїн.

У кабінеті зібралася ціла нарада під головуванням Перського.

Перський лічив:

— Нитки коштують усього півтора карбованця, ну, а роботи там буде карбованців на двадцять щонайменше.

Хлопці заявили:

— Ось, двадцять один карбованець п'ятдесят копійок.

— Та що ви, сказилися,— випалив хазяїн.— За що я буду платити? Бичок того не вартий.

— Ну, то й не віддамо бичка.

— Я не відповідаю за потраву, це пастух нехай вам платить. Я йому плачу гроші, він і відповідає.

Хлопці пожвавішали.

— Як пастух? Пастух у вас найманий?

— Ну, а як же? Плачу ж йому, він і відповідає.

— Ага! А скільки у вас худоби?

Хазяїн ухилився від щирої відповіді:

— Яка там худоба! Худоба...

— Ну, все-таки.

— Та нічого мені з вами базікати! Давайте теля, а то піду просто в міліцію, то ви ще й штраф заплатите.

СРК припинив дебати:

— Знаєш що, дядьку, ти тут губами не шльопай, або давай двадцять один карбованець п'ятдесят копійок, або йди, куди хочеш.

— Ну, добре,— сказав хазяїн.— Ми ще поговоримо!

Він пішов. Другого дня надвечір вдерлася в кабінет істота первісна, немита з часу громадянської війни, нечесана від народження; вона зовсім не вміла говорити.

В кабінеті нею зацікавилися:

— Ти звідки такий узявся?

— Га? — спитала істота.

Але звук цей був чимсь середнім між «га», «и», «а», «хе»...

— А чого тобі треба?

— Та пишок, хасяїн касали, віттали шоп.

— А-а, це пастух знаменитий!

Насилу з'ясували, що цей самий пастух пасе ціле стадо, яке складається з трьох корів, кількох телят і лошати.

Сказали йому:

— Іди до хазяїна, скажи: двадцять один карбованець п'ятдесят копійок нехай дає.

Пастух кивнув і пішов.

Повернувся він тільки, коли були загальні збори, і його вивели на середину плачучого, хникаючого і пригніченого. Рот у нього чомусь не закривався, мабуть, від надміру всяких почуттів. Пастух заявив:

— Хасяїн попили, касали — іди сопі, бика, значиться, узяли, то хай і пастуха запирають.

Ситуація була така комічна, що при всьому своєму співчутті до пастуха зал розреготався.

З комунарів хтось запропонував задирливо:

— А що ж, подивимось! Давай і пастуха... Дивись, до чого довели чоловіка!.. Побив, кажеш?

— Еге,— спробував сказати Юхим, не закриваючи рота.

— Та що його приймати? — запротестував Редько. — Він же зовсім дикий. Ти знаєш, хто такий Ленін?

Юхим замотав головою, глядячи пильно на Редька:

— Ні.

Хтось крикнув через зал:

— А може ти чув, що воно за революція?

Юхим знову замотав заперечно головою з відкритим ротом, але раптом спинився.

— Це як з херманцями воювали...

В залі полегшено зітхнули. Все-таки хоч говорить по-людському.

Багато хто виступав проти прийняття Юхима, але загальне рішення було — прийняти.

Прийняли-таки Юхима. А бичка на другий день зарізали і з'їли.

Юхима обстригли, вимили, одягли — все зробили, щоб став він схожим на комунара. Послали його в столярний цех, але інструктор на другий день запротестував:

— Ну його зовсім! Того й дивись, у нас заплутається.

Юхим і сам негативно поставився до верстатів, тим більше, що в комуні знайшлося для нього привабливіше діло. Відгодовували ми кабанчика. Як побачив його Юхим, затремтів навіть:

— Ось я путу за ним хотити.

— Ну ходи, що ж з тобою поробиш.

Юхим за кабанчиком ходив, як за рідним. Юхим не почував себе наймитом і навіть пробував воювати з кухонним начальством і з конюхом, обстоюючи переважні права свого годованця. В його ході раптом звідкись взялися діловитість і заклопотаність. У свинарні Юхим влаштував справжній райський куток, натикав гілочок, посипав пісочку...

На щастя Юхима, його сільськогосподарська діяльність у комуні все-таки припинилася.

Одного чудового дня Юхим не знайшов у свинарні свого годованця. Кинувся в ліс і по дорозі з гнівом напав на конюха.

Наш конюх, могутній, самовпевнений і спокійний Митько, старий м'ясник і селянський богатир, добродушно розсміявся.

Юхим побіг у ліс. Бродив він у лісі і обід прогавив, прийшов стомлений і до кожного службовця та комунара приставав з запитанням:

— Де кабан? Чи не бачили кабана?

І тільки прийшовши на кухню обідати, він узнав істину: кабана ще на світанку зарізав Митько. Коли Юхимові пропонувала кусок свинини старша хазяйка, єхидний і веселий Редько передражнив Юхима:

— «Де кабан?» Роззява нещасна! Ось кабан, їж!

Неначе грім, вразила Юхима вся ця історія, не став він обідати і кинувся в кабінет скаржитися. Я з великим напруженням зрозумів, що він лепече:

— Зарізали ранком, ніхто й не знав, отой Митько, крав, крав помиї, насміхався...

Кілька днів комунари питали Юхима:

— Де кабан?

Але у Юхима вже минув гнів, і він відповідав, усміхаючись довірливо:

— Зарізали.

Загибель кабана від руки Митька остаточно порвала зв'язок Юхима з скотним двором. Став Юхим робітником ливарного цеху. Тепер він працює на щіткувальному верстаті.

Юхим — уже старий комунар і вивчає премудрості третьої групи.

ВЕЧІР

Двічі просурмив сурмач біля двох рогів будинку:

> Спати час, спати час, комунари.
> День закінчено, день закінчено трудовий...

Парадними сходами пробігли комунари в спальні, і вже змінився караул біля парадного входу. Новий днювальний записує в свій блокнотик, кого і коли будити, і одночасно переконує командира сторожового в тому, що, коли командир віддасть йому кишеньковий годинник, він зовсім не буде зіпсований.

Завідуючий світлом проходить по коридору і гасить електрику. Скоро тільки у днювального залишиться лампочка. Біля дверей одного з класів група дівчат вимагає:

— А якщо нам треба вчитися?

— Знаю, як ви вчитесь! — говорить грубуватий кирпатий, але гарненький Козир.— Заснете, а електрика горітиме всю ніч.

— А ми хіба засинали коли?

— А звідки я знаю, я за вами не стежу.

Але дівчата дістають підкріплення. Сувора Сторчакова розв'язує суперечку блискавично:

— Ну, іди геть!

Козир іде геть і заглядає в «тихий» клуб, удаючи, що його авторитет нітрохи не захитаний. Однак за плечима його знову Сторчакова:

— Тут буде засідання бюро, прекрасно знаєш.

— Ну, знаю. То що ж?

— Ну, нічого мудрити! Засвіти світло.

Козир слухняно орудує вимикачами, але не йде. Коли збереться бюро, він помститься, обов'язково пристане до секретаря:

— Хто погасить світло?

— А тобі неоднаково? Погасимо.

— Ні, ти скажи — хто. Я повинен знати, хто відповідає.

— Я погашу.

Козир не спатиме або прокидатиметься через кожні чверть години, спускатиметься в «тихий» клуб і дивитиметься, чи не забули погасити світло. Надії дуже мало сьогодні. Напевно, Сторчакова погасить. Дуже вона акуратна людина. Але Козир знає, що таке теорія ймовірності. Він буде і сьогодні стежити, і завтра, і багато разів, і нарешті настане такий щасливий вечір, коли він на загальних зборах відчеканить рапорт черговому:

— В комуні за добу електроенергії витрачено двадцять кіловат-годин. Особливе зауваження: секретар комсомольського осередку Сторчакова після засідання бюро не вимкнула світло, і «тихий» клуб «горів» до ранку.

Сторчакова вийде на середину і скаже:

— Так, я винна...

Нічого Сторчаковій не буде, це правда, але Козиреві нічого особливого й не треба. Він і так дістане багато. Він дістане право сказати секретареві:

— Знаємо, як ви гасите!

В приміщенні комуни з'являється ще тінь і лає Володьку за те, що рано в комуні погашено світло. Це представник чергового загону. Черговий загін стежить за порядком у клубах і відповідає за те, щоб у всьому будинку, крім, зрозуміло, спалень, були на ніч зачинені вікна.

Нарешті і Володька, і черговий загін ідуть у спальню.

В кабінеті ще відбувається робота — яка-небудь комісія. В «тихому» клубі розташовується бюро, а це значить, що «тихий» клуб повний.

На бюро хто-небудь коротко звітує, хто-небудь зачитує невеликий проект, хто-небудь «оддувається», що-небудь організується.

Сьогодні іменинник ливарний цех. Виробнича нарада цеху. Майстри, Соломон Борисович — усього чоловік дванадцять. У цеху прорив: щось побільшало браку, вчора не було литва, глина виявилася негодящою.

Комунари легенько натискають на Соломона Борисовича і добре насідають на майстрів; майстри кивають на Соломона Борисовича і виправдуються перед комунарами; Соломон Борисович махає руками і насідає і на тих, і на других. Через півгодини питання ясне: прорив ліквідувати зовсім не важко, і тривога, по суті, даремна, але все-таки добре, що поговорили. Виявилося, що комунар Бєлостоцький лінується, що майстер Везерянський — шляпа, що Соломон Борисович мусить нехотя викласти сто карбованців на новий точильний камінь. Під шумок маленької суперечки вирвали у Соломона Борисовича обіцянку переказати щось на мотор, договорилися відносно нової роботи і помріяли про окрему ливарню.

В кабінеті теж закінчили. Голова столової комісії складає в папку папірці і говорить:

— Звичайно, потрібні гірчичниці. Будемо натискати.

Всі розходяться.

Днювальний приймає ключі від кабінету і говорить:

— Надобраніч.

У дворі нечутно ходить сторож. У стайні голоси: двоє комунарів комусь розповідають про чудеса, вчинені Митькою-конюхом.

— Ну, та хіба ж його можна взяти! Раз троє на нього наскочили з кілками, а у одного залізний лом... То що ж? Вони на нього з ломом — по голові, аж голова гуде, а він все-таки їх усіх порозганяв.

— Комунари — спати час!

— Йдемо вже, йдемо...

В останньому вікні погасло світло: хтось дочитав книжку.

ЗАКІНЧЕННЯ

Зараз осінь. Комуна тільки що повернулася з кримського походу.

Кримський похід вартий того, щоб про нього написали книжку — книжку про нову молодість, про молодість нового суспільства, про радощі нових людей, які стали частиною живого колективу.

Вранці п'ятого серпня о четвертій годині комуна вийшла з Байдар. Попереду — провідник, балакучий татарин, що його дав нам байдарський комсомол. Ми вирішили йти через Чортові сходи, але треба подивитися на знамениті Байдарські ворота.

Ахнули, подивилися, вилізли на дах воріт і поважно сіли на бар'єрі даху, ніби збиралися просидіти там до вечора. Злізли через хвилину, зіграли «Інтернаціонал» сонцю, що сходило, і пішли. Через п'ятдесят кроків провідник несподівано поліз на якусь кручу. Не встиг я опам'ятатись, як уже комунари перегнали його, тільки хтось з оркестрантів з важким басом чіплявся за коріння. Я вилаяв провідника:

— Хіба це дорога? Хіба можна вести по цій дорозі сто п'ятдесят дітей, та ще з оркестром?

Але комунари на мене дивилися здивовано:

— А чого? Хороша дорога!

Якось і ми з Тимофієм Вікторовичем, лаючись і задихаючись, вибралися на Яйлу.

Години через дві йшли з пагорка на пагорок по хвилястих вершинах Яйли і нарешті підійшли до Чортових сходів.

Дивимося вниз. Якийсь застиглий потік розкиданих всюди гострих каменів. По них треба спускатися. Діти нас обігнали давно. Від Байдар уже зробили кілометрів двадцять, а тут ще треба стрибати на круглу маківку каменя, що дивиться звідкись знизу за півтора метра. Стрибаємо.

Тимофій Вікторович обурюється:

— Провідникові не треба платити, негідникові!

Спускалися ми з ним години півтори, так, принаймні, нам зда-

лося. Але як тільки спустилися до комунарів, які чекали нас на шосе, Тимофій Вікторович розплився в усмішці:

— Чудова дорога! Яка краса!

Голоногі комунари сміються, розуміючи, в чому справа. Тимофій Вікторович на цій самій дільниці шосе з радістю закінчив би перехід. Але треба йти далі, бо комунари вже зникають з очей. Їм наказано спинитися тільки в Кікенеїзі, а до Кікенеїза ще кілометрів вісім.

У Кікенеїзі маршрутна комісія дістала дозвіл спинитися в школі. Обозу ще нема, і комунари пішли купатися до моря, до якого кілометрів чотири.

Нарешті приходить обоз. Карабанов пустотливо обнімається з комунарами, які конвоюють обоз, столова комісія кидається знімати з гарб обід.

Я питаю:

— Тут заночуємо, мабуть?

— Далі! — кричать комунари.

О шостій годині рушаємо далі. Вже починає темніти, коли ми підходимо до обсерваторії на горі Кішка. До Сімеїза кілометрів п'ять. Директор дозволяє оглянути обсерваторію, і діти кидаються до дверей. Нам уже час відпочити, і ми з Тимофієм Вікторовичем сідаємо на лаві. Добре б тут і заночувати, але Карабанов уже шикує колону. Технік обсерваторії пропонує показати найближчий спуск до Сімеїза. Ми з ним рушаємо вперед, але через хвилину нас галопом обганяють усі сто п'ятдесят комунарів. Вони летять по крутому спуску, як кіннота Будьонного; не спиняючись на поворотах і не упираючись на кручах, просто збігають вільним бігом, немовби для них не існує законів ваги й інерції. Люб'язний технік спиняється над якимсь урвищем і показує мені дальші закрути спуску, але раптом безнадійно махає рукою:

— Е, та вам показувати не треба!

Попереду вся Кішка вкрита парусиновими сорочками комунарів.

Ми з Тимофієм Вікторовичем тільки через півгодини добираємося до підошви.

Ще через десять хвилин наш оркестр гримить на верхніх терасах сімеїзького шосе. Сімеїз у сяючому намисті — все ближче і ближче.

Після сорокакілометрового переходу і двох перевалів комунари з музикою входять у Сімеїз. Їх рухи так само пружні, як і вранці о четвертій годині в Байдарах. Так само урочисто колишеться попереду прапор, по боках його так само виблискують штики, і так само розвівається прапорець у флаженера лівого флангу Олексюка.

Сімеїзька публіка з кварталу в квартал проводжає нас оплесками. Хтось люб'язно кидається шукати для нас нічліг. Через півгодини комунари входять у чудовий клуб спілки будівельників, і караульний начальник розводить нічні караули.

Тридцять першого серпня о шостій годині ранку ми повернулись додому.

Закінчилась наша відпустка. Перед нами — новий рік і карти нових переходів.

У загонах комунарів уже змінились командири. В першому загоні знову командує Вовчок, а на місці СРК уже не Васька Камардінов, а Комуна Харланова, особа витримана, серйозна і освічена. Тепер Соломону Борисовичу ще менше буде свободи в раді командирів.

Соломон Борисович будує. Всі майданчики нашого двору завалені будівельним матеріалом, відразу в кількох місцях споруджуються стіни нових будинків — гуртожитків, контор, складів і цехів. Усі плани, намічені перед від'їздом у Крим, Соломоном Борисовичем виконуються, і ця обставина остаточно ріднить його з комунарами.

Повернувшись з кримського походу, побігли комунари після команди «Розійдись» оглядати нове будівництво. Чудовий новий складальний цех завдовжки в сімдесят метрів їх цілком задовольняє:

— Серйозний цех буде! — говорить командир третього.

Задоволені і формувальники: нова ливарня майже готова, на кроквах уже повзають покрівельники, і на траві в саду розкладено промаслені листи заліза.

Але це ще не все. Найголовніше ось що: в комуні відкривається робітфак. Справжній робітфак Машинобудівного інституту. Перший і другий курси. Ця велика подія сталася мало не випадково. Кинулися наші кандидати в робітфаки— виявляється: то стипендії нема, то гуртожитку. Виникло рішення відкрити власний робітфак. І Наркомос, і ВРНГ пішли назустріч бажанню комунарів.

Через три дні починаються на робітфаці заняття. Нові наші студенти і далі лишаються комунарами. Всі надзвичайно задоволені: не треба нікуди йти, не треба кидати рідну комуну, можна і далі працювати на нашому виробництві.

На робітфаці буде сімдесят комунарів.

У педагогічній раді вагалися: як бути з такими, як Панов. І віком, і зростом — зовсім хлопчик, а здібностями і комунарським стажем — заслужений товариш. Хлопці на педагогічній раді настояли:

— Ну то що ж? Закінчить робітфак, йому вже шістнадцять буде. Чим не студент? Такі нам і потрібні.

Сьогодні в комуну звозять багато хороших речей: фізичний кабінет, хімічний кабінет, нові книги. Соломон Борисович вимірює кімнату: треба зробити шафи, столи, стільці для нових кабінетів.

Соломону Борисовичу тепер є чим пишатися: в комуні робітфак; не встигнемо оглянутися — будуть власні інженери. А на поточному рахунку вже лежать двісті тисяч карбованців. Взяли ми ще в липні замовлення на обладнання Енергетичного інституту, замовлення коштує півмільйона.

ФД — І

ПОВІСТЬ

1. ПОДІБНЕ ДО ВСТУПУ

Харків ще спав, коли колона комунарів пройшла через місто від вокзалу до комуни. Мав бути гарний день, але сонце ще не сходило. За вікнами спали люди, і ми будили їх громом нашого оркестру: розсувалися завіски, і хтось здивований розглядав ряди хлопців, що марширували, з прапором попереду. Прапор ішов по-похідному — в чохлі.

За планом комунарам належало б бути стомленими. Поїзд прийшов у Харків о другій годині ночі. Ми до світанку «проволинили» на вокзалі, поки знайшли підводи для речей. Тільки вчора ми були в Севастополі, дихали півднем, морем, кораблями, широкими, вільними ковтками пили враження, які бігли повз нас і швидко змінювалися. Тепер, раннім ранком, який принишк у хлоп'ячій лукавій бадьорості, для нас таким незвично знайомим здався Харків, і це було теж нове, ніби ми продовжуємо похід по нових місцях. Тому ми не відчували втоми.

Пройшли через місто, ось і бєлгородське шосе, ось і ліс. Фанфаристи звернули праворуч на нашу стежку в лісі. Завжди в цьому місці ми розпускали стрій і пробиралися через ліс «вільно», щоб вишикуватися знову в полі. Але тепер нас, напевно, будуть зустрічати, і ми тримаємо фасон.

— Справа по одному, руш!

Комунари витягнулися в одну лінію.

Лісні стежки рідні, на них знайома кожна морщинка, кожна зламана придорожня гілочка.

Оркестр уже вибрався з лісу і квапливо перешиковується «по шість». Назустріч біжать по межах, скорочуючи шлях, зраділі люди: робітники, службовці, їхні дочки і «пацани», приятелі з Шишківки. Скачуть по стерні собаки.

Вовчок швидко шепоче:

— Марш Дзержинського... раз, два...

Ми салютуємо тим, хто зустрічає, нашим маршем — маршем Дзержинського.

Цю честь ми робимо далеко не кожному.

Комунари швидко перешиковуються, їм важко стримати усмішку в той час, коли навкруги їм махають шапками, простягають руки і кричать.

— Васька, а Васька, чорний який...

Але комунари держать ногу і напускають на себе серйозність.

Курна дорога ледве вміщує наш широкий стрій, і тому нам важко зберігати військову красивість. Зустрічаючі йдуть поряд, розглядаючи наші загорілі фізіономії. Землянський спереду особливо хвацько дзвенить тарілками, і особливо високо передові задирають фанфари назустріч сонцю, яке здивовано витріщило на нас єдине око.

Летить до нас назустріч і Соломон Борисович, наш завідуючий виробництвом, людина товста і по-юнацькому рухлива. Він нічого не розуміє в недоторканності строю, прямо з розбігу з страшною інерцією своєї шестипудової маси кидається мені на шию і вважає обов'язковим по-справжньому обцмокати мене розстроєними старечими губами. Розігнавшись у марші, прапорова бригада налітає на нас, а на неї налітає перший взвод. Перший взвод регоче, і командир взводу Мишко Долинний протестує:

— Вийдіть із строю, Соломоне Борисовичу.

Соломон Борисович простягає до нього руки.

— Товаришу Долинний, як ви загоріли, це просто дивно!

Він потискує руку зніяковілому Мишкові, чимчикує поряд з ним і торжествує:

— Тепер ви мене лаяти не будете. Є де працювати, не скажете, що Соломон Борисович нічого для вас не приготовив. Ось я вам покажу... Ви бачите дах? Ви бачите, бачите? Он за деревом...

Мишко безнадійно намагається піймати ногу і сердиться:

— Соломоне Борисовичу, ви ж бачите, що ми йдемо за прапором! Ставайте тут і держіть ногу.

Як справжній комерсант, Соломон Борисович схильний до сентиментальності, але він надто шанує комунарський стрій, і він слухняний: він напружено чеканить «лівою, правою» і мовчить. Його живіт і наморщений лоб усім навколо говорять, що Соломон Борисович уміє зустріти комуну, але й комуна знає йому ціну: всі інші йдуть збоку, а Соломон Борисович «за-прапором».

Ось і наш сірий палац. Соломон Борисович разом з усіма шикується, щоб віддати честь прапорові, який після місячної відсутності вноситься в наш будинок.

Закінчилися церемонії, і комунари побігли перевірити комуну. Соломон Борисович знову жвавий і радісний. Він бере мене під руку, і, оточені юрбою комунарів, ми йдемо оглядати будівлі, споруджені Соломоном Борисовичем під час нашого походу в Крим.

Так закінчився марш тридцятого року.

Марш тридцятого року — це був щасливий, безтурботний час для комунарів. Це був рік, коли ми на якійсь мікроскопічній дільниці загального радянського фронту робили свою маленьку справу і були щасливі. Ми багато працювали, вчилися, відшліфовували грані нашого колективу і раділи. Комунари однаково ясним поглядом дивилися на сонце і на димарі заводів, тому що це були незаперечні елементи живого життя. Світ в їх уявленні був ідеально гармонійним, він складався з неба, сонця, заводів, робітничого класу, комсомолу та інших хороших і цінних речей.

Тоді ми пишалися маршем тридцятого року і про нього розповідали в цілковитій певності, що це був чудовий і сильний рух. У нас були майстерні, ми виробляли нехитрі речі, але все ж потрібні людям, в школі ми вчилися. Одним словом, ми пишалися і мали для цього підстави.

Але ось тепер, коли минув тридцять перший рік, оглядаючись назад, ми з поблажливою усмішкою дивимося на наше минуле. Прекрасний марш тридцятого року — це зовсім не був потрясаючий, дзвінкий марш переможців, ні, це ми тільки вчилися ходити. Так, це було скромно в порівнянні з тим, що випало на долю нашого колективу в славному бойовому тридцять першому році.

О, тридцять перший рік — це справжня війна. Тут було все. Були нетерпіння і вимогливість, була в'їдлива усмішка розумної досвідченої людини; хлоп'ячий кипучий запал і строга математика добре загостреного олівця. Комуна пройшла найтяжчі, пориті ярами простори, закидані сміттям площі, гудронні паркети, шосе і Чорне море.

У нас були в цьому році неозорі посіви терпіння, були напруження довгі і безмовні, коли міцно стискаються губи і обережно по сантиметрах витрачається дорогоцінна воля, коли не грає музика і не сяє виразно колектив у своїй величі і красі.

Були і марші, і походи, повні стрункості і чарівності, марші юності по стародавніх горах серед стародавніх народів. Були ши-

роко розкриті радісні очі, які намагалися схопити в сміливому зусиллі всю могутність Радянського Союзу і радянського будівництва, були просто людські дні відпочинку і мобілізації нових сил.

А сили були потрібні для великих і важких операцій.

Тепер, коли я це пишу, на п'ятнадцять хвилин вийшовши із строю, комунари штурмують висоти, про здобуття яких нам не снилося ще півроку тому. Це справді «кривавий» штурм, наполегливі удари нашої волі і сміливості, нашого знання і вміння.

2. ПЕРЕХІД КІЛЬКОСТІ В ЯКІСТЬ

Будинки, споруджені Соломоном Борисовичем, справили на комунарів велике враження. Хоч вони були збудовані з дерева та інших подібних матеріалів, але вражали своєю величиною і будівельною сміливістю. Головними будинками були: складальний цех для деревообробної майстерні завдовжки в шістдесят метрів і завширшки в двадцять і житловий будинок, в якому будівнича мудрість Соломона Борисовича вмістила і квартири для багатьох робітників, і їдальню, і швейну, і бухгалтерію, і кухню, і навіть червоний куток.

Перед від'їздом у Крим ми дуже терпіли від недостачі виробничих приміщень, і тому, коли загорілі ноги комунарів, які ще не розсталися з трусиками, пробігли по всіх об'єктах будівництва Соломона Борисовича, в душах комунарів досить твердо запанувало почуття задоволення.

Новий складальний цех у цей момент був ще порожнім і являв собою величезну площу, яка ще не була зачеплена рукою легкої індустрії.

Комунари стрибали по цеху, незвично вражені його розмахом.

Соломон Борисович у цей момент відчував насолоду. Він був гордий успіхами будівництва і зазнавав щастя, дивлячись на задоволені обличчя комунарів.

Комунари були задоволені. Їм не сподобалось, що весь двір був завалений будівельним сміттям, але й раніше Соломон Борисович не відзначався надмірною акуратністю. Загалом це було справді будівництво, і комунарам можна було розгорнути справжню велику виробничу роботу. В найближчі дні комунари були захоплені іншими, далеко сильнішими враженнями, які були зв'язані з нашою школою.

Шкільне питання у нас до цього часу було неясне. Починали ми колись від печі, від звичайних груп трудової школи. Але до нас приходили хлопці і дівчата, яких на педагогічній мові звичайно називають «переростками». Ми не вміли з справжньою педагогічною емоцією вимовляти це слово, тобто не вміли вкладати в його зміст ознак безнадійності, зумовленості і непотрібності. Переросток у дитячому будинку — це те, що нікому не потрібне, всім заважає, порушує дисципліну і сплутує весь педагогічний пасьянс.

Комунари підходили до п'ятої, шостої групи у віці сімнадцять-вісімнадцять років. Возитися із закінченням трудової школи ніколи і скучно. Давно ми звикли до прекрасного виходу з нашої освітньої системи — ми відправляли комунарів на робітфак. Усе закінчувалося порівняно благополучно, і у нас не було випадку, щоб хто-небудь провалився на іспитах. І літом тридцятого року і в комуні, і в Криму чоловік до тридцяти старших комунарів готувалися на робітфак.

Приїхавши з Криму, наші комісії кинулися шукати місця на робітфаках. Нас чекало страшне розчарування. На перші курси нам пропонували місця дуже неохоче, та й то без стипендій, запрошували більше на другий. Це було схоже на розгром усіх наших планів: без стипендії пускатися комунарам у студентське життя було дуже небезпечно, залишити їх жити в комуні означало б зовсім змінити її обличчя, це вже не була б трудова комуна, а значною мірою гуртожиток для студентів, новеньких приймати було нікуди. Посилати комунарів на другий курс ми боялись, а що як зріжуться на екзамені.

В цілковитій розгубленості зібралися рада командирів і бюро комсомолу.

Як і завжди, на засіданні були присутні всі, хто хоче, кому цікаво і хто випадково забрів у кабінет. Зібралися майже всі кандидати на робітфак.

Секретар ради командирів (СРК) Комуна Харланова поставила на порядок денний одне питання — як бути з робітфаківцями? Так у нас називали завжди всіх кандидатів на робітфаки, настільки була у всіх глибока впевненість, що всі на робітфак попадуть. На засіданні з «робітфаківців» трохи жартували:

— Робітфак ваш працює в машинному...

— Берись краще за наріжники для ліжок, робітфак почекає...

— А Юдіну вже снилося, що він професор...

Я коротко доповів зборам про стан речей. Всі мовчали, тому що виходу нібито і не було. Харланова занепокоєно оглядала командирів:

— Ну, то що ж? Чого ж ви мовчите? Значить, на тому і заспокоїмося — нікого в цьому році на робітфак не посилаємо?..

Новий секретар бюро осередку комсомолу Акімов, людина, яка завжди усміхалася і не могла зіпсувати собі настрій ні за яких обставин, спокійно і замислено говорить:

— Так не можна, щоб нікого не посилати. Тільки чого нервувати. Треба подумати. Напевно, що-небудь придумаємо.

— Ну, то що ти придумаєш? Що придумаєш? — грубувато повертається до Акімова Фомічов, один з найстарших кандидатів на робітфак.

— Та що тут думати,— усміхається Акімов,— запрошують вас на другий курс, ось і ідіть, чого ви ламаєтесь?

— Ну, який ти чудак, а ще секретар,— сердиться серйозний Юдін.— Запрошують... Це не запрошують, а відмовляють. Вони

прекрасно знають, що ми всі подавали на перший курс, а кажуть, ідіть на другий, це все одно — ідіть на всі чотири сторони.

— А ви і йдіть на другий, якщо запрошують...

— Може, на третій іти, на третій теж місць скільки хочеш, теж запрошують... А екзамен?

— Ну, йдіть на перший, буде важко — допоможемо, а там і стипендію дадуть...

Харланова спиняє Акімова:

— У нас, знаєш, яке тепер становище... Собі не вистачає, наша допомога буде погана.

Юдін раптом круто повертається до мене.

— А скажіть, будь ласка, Антоне Семеновичу, чому це так? Ідіть, кажуть, на другий курс. Що це таке? Виходить начебто, що в комуні є перший курс. Нібито ми закінчили перший курс у комуні, а тепер перейдемо на другий курс куди-небудь там, в електротехнічний чи ще який?

— А справді виходить так,— кричить Сопін і совається на стільці, щось продовжуючи доводити своєму сусідові.

Я замислено дивлюся на Юдіна і думаю: а й справді так виходить, це він правильно сказав.

— А скажіть, Антоне Семеновичу,— запитує, усміхаючись Акімов,— їх кличуть на другий курс... так вони ж не годяться ще, правда ж?

— Годяться,— тихо говорить Комуна.

— Звичайно, годяться,— кричить Сопін, якому до робітфаку ще дуже далеко.

— Ну, чого ти кричиш? Чого ти кричиш? Ти що-небудь розумієш у цьому? — Харланова починає сердитися на Сопіна.

— А як же, розумію.

Рада командирів регоче.

— А чого? Що тут розуміти? Розумію: якщо з четвертої групи вступають на перший курс, значить з шостої можна прямо на другий...

— Там зовсім інша програма, правда ж, Антоне Семеновичу? — наполегливо вимагає відповіді Юдін.

У раді починається галас... Харланова ледве стримує збори і вже кричить на мене...

— Кричать усі... ну, Антоне Семеновичу, говоріть уже...

Всі затихають і дивляться мені в рот, Юдін серйозно і так, ніби він починає розв'язувати математичну задачу, Акімов з тією самою спокійною усмішкою, Сопін страшенно зацікавлений і весь перетворився в нервовий заряд.

Я дуже добре пам'ятаю цей момент. Тоді я особливо ясно відчув усю принадність і чистоту цього десятка облич, таких ясних, таких розумних і таких всесильних, що вміють так спокійно і з такою веселою гідністю вирішувати долю своїх товаришів і тих багатьох сотень майбутніх комунарів, які прийдуть їм на зміну.

Я в думці відсалютував цим милим черговим командирам нашого колективу і сказав:

— Питання, товариші, цілком ясне, і Юдін має рацію. Нам не треба нічого придумувати і не треба занепадати духом. Через тиждень у нас буде свій робітфак, справжнісінький, з усіма правами, і на нього вступлять не тридцять чоловік, а половина комунарів, у нас буде перший і другий курс. Давайте поки що припинимо обговорення цього питання, доручіть мені діяти, і через тиждень я вам доповім, як стоїть справа.

В раді командирів не закричали «ура», ніхто не запропонував мене качати. Сопін став серйозним, що страшенно не личило йому, і сказав:

— Правильно... Так воно й повинно бути...

— Ну, що ти розумієш? — сказала, усміхаючись, Харланова.

— Я не розумію? — закричав Сопін, але раптом відразу заспокоївся.— Це ж вона не розуміє, правда ж?

Юдін поклав руку на коліно Сопіна і усміхнувся.

— Я думаю, що тут усі розуміють... Якщо ми доросли до робітфаку, то нехай робітфак буде у нас...

— А дозволять робітфак? — запитав хтось.

Ще за десять хвилин перед тим саме питання не спадало мені на думку, а тепер я відповів:

— У цьому не може бути сумніву. Ми будемо клопотатися, але вже завтра зберемо педагогічну раду і приступимо до організації робітфаку. Вважайте цю справу вирішеною...

Акімов обережно запитав:

— А педагоги наші придатні?

— Придатні майже всі, частина, можливо, піде, але ж у нас ще будуть і підготовчі групи...

— Звичайно,— закричав Сопін,— досить... Які там четверті групи — підготовчі до робітфаку — це правильно...

Зчинився звичайний галас, який завжди супроводить народження нових перспектив.

Харланова голосувала:

— Хто за це, підніміть руки...

— За що, за це? — запитав Акімов.

— Не розумієш? — надув губи Сопін.— За робітфак...

Так відбулося відкриття робітфаку.

Я не обманював комунарів. Питання стояло з таким математично точним оформленням, що й справді робітфак почав існувати на другий день. Правда, ми вжили певних заходів у відповідних відомствах, але сумніватися в тому, що нам робітфак дозволять, ні у нас, ні у цих відомств підстави не було. Дозволу ще не було одержано, а вже комунарів було розподілено по групах, було запрошено додаткових викладачів, складено плани і розпочато навіть закупівлю фізичного кабінету та іншого приладдя.

У комунарів назавжди залишилося враження, що робітфак був відкритий радою командирів, і це правильно. Тільки його відкрили не на засіданні десятого вересня 1930 року, а в дуже багатьох напруженнях колективу дзержинців задовго і незадовго до цього. Наш робітфак був природним продуктом усієї нашої роботи і всього нашого життя. Коли ми цей робітфак відкривали, ми не відчували ніякого напруження, і ця справа була для нас природним жестом сильної людини, що проснулася. Робітфак був відкритий одним махом, в якому цілком органічно поєднувались і наша воля, і наш розум, і наші прагнення. В біології також є теорія, яка твердить, що в процесі еволюційного розвитку непомітно і поступово створюється тенденція до зміни, яка раптом реалізується в одному вибуховому революційному явищі, що приводить до нових форм життя. Так було у нас з робітфаком.

При його відкритті ми відчували тільки матеріальні труднощі. Ми повинні були всі наші потреби покривати заробітком виробництва, а воно само ще не стояло на ногах як слід. Тоді, у вересні, ми були ще такі бідні, що змушені були звернутись по допомогу до ЦКДД — нам дали дві тисячі карбованців для поповнення фізичного кабінету.

Ми навіть не влаштували вечора на честь відкриття робітфаку — так усе це вийшло природно, ми були тільки зачаровані, можливо були зачаровані своєю власною силою.

Дуже скоро, вже через місяць, ми перейшли від зачарування до нових боїв і до нових труднощів, тепер, через рік, ми ведемо останній штурм цитаделей, які здавалися непохитними, але коли б не було робітфаку, ми не були б здатні на це.

Тоді, у вересні, турбувало тільки одно: робітфак — це дорога річ, за нього треба платити грошима, значить, нашими нервами, мускулами — нашою роботою.

3. ІСТОРІЯ ВИРОБНИЧОГО ФОНУ

Колись, у першій молодості, я написав оповідання і надіслав його Максимові Горькому. Одержав від Горького листа, в якому, між іншим, було написано:

«...оповідання написано слабо: не написано фону...»

Тоді лист Горького відбив у мене охоту займатися художньою видумкою. Але й тепер, коли мені випало на долю описати художню правду, я завжди з острахом згадую:

— Стривай... А фон! Чи написано фон?

Справді, життя ста п'ятдесяти комунарів-дзержинців восени 1930 року малювалося на певному фоні, і ми всі цей фон помічали. Тільки цей фон не стирчав окремо на задньому плані картини, а випирав уперед, розпливався по обличчях переднього

плану і раптом починав грати на перших ролях, відтісняючи вбік спеціально призначених для цих цілей персонажів. Привіз цей фон з Києва все той самий Соломон Борисович.

Дуже шкода, що Ільф і Петров витратили на дрібниці прекрасний термін «великий комбінатор». Їх герой мав далеко менше права на це звання, ніж Соломон Борисович, і займався він якимись стільцями, тоді як Соломон Борисович — насамперед виробничник.

Соломон Борисович у нашій поемі відіграє не останню роль. За всіма правилами треба розповісти про нього докладно, не завадило б навіть спинитися на його предках. Але предків у Соломона Борисовича не було. Не було у нього і минулого. Соломон Борисович народився після 1917 р. Деякі товариші, правда, твердили, що Соломон Борисович мав раніше в Києві маленький заводик, жив добре, була у нього квартирка...

З приводу таких припущень Соломон Борисович завжди говорить:

— Заводик, скажіть, будь ласка, заводик... може, мав фабрику, магазин готового одягу? Всім до цього діло, а ніхто не спитає, скільки годин на добу спав Соломон Борисович.... Подумаєш, фабриканта знайшли...

Після такого відзиву заводик і квартирка і справді починають уявлятися в далекому тумані, може, було, а може, і не було.

Якби Соломон Борисович мав спокійніший характер, то й туману ніякого не було б. Але іноді в раді командирів, коли комунари доведуть його до білого жару, розкричиться ображений:

— Ви розумієте? Багато ви розумієте у виробництві. Ось, дивіться, носа витерти не знає, а у виробництві він усе знає. Ви це говорите мені? Ці ваші майстерні, подумаєш, завод? Я мав кращі справи, спитайте, як я їх робив. Я не бачив цієї вагранки?..

Говорили також, що Соломон Борисович закінчив Політехнічний інститут у Німеччині, але коли до нас приїхали німці-робітники і на зборах у «голосному» клубі просили Соломона Борисовича перекладати, він сказав:

— Забув, знаєте, товариші комунари.

Комунари мало цікавилися його минулим, бо теперішнє Соломона Борисовича надто грунтовно було встановлено перед їх очима, і відвернутися від нього не можна. Ось ви відвернулися. Але Соломон Борисович, незважаючи на свою товщину і деяку безформність фігури, незважаючи на важку сивувату голову і обрезкле обличчя, переміщається з місця на місце з швидкістю надзвичайною і при цьому наполегливо уникає прямих ліній. Не було випадку, щоб Соломон Борисович, бажаючи пройти з дерев'яного сараю в кам'яний, просто пройшов би цю віддаль по прямій стежці. По дорозі він обов'язково звертає кілька разів у якийнебудь цех, обходить навіщось навколо сарая, знову йде до попередньої мети, але раптом щось згадує і заклопотано робить зигзаг в напрямі до лісного складу, з якого не виходить у двері,

а докірливо вилазить в одну з дірок, яких у лісному складі багато. І кінець кінцем він підходить до кам'яного сарая з протилежного боку або навіть зовсім до нього не підходить, а підходить до Шнейдерова в другому кінці двору і кричить:

— Якщо буде далі таке нікелювання, то я вам спасибі не скажу. Що це вам кустарна майстерня на єврейському базарі чи державне виробництво?!

І нарешті Соломон Борисович опиняється якраз перед вами, а ви ж тільки що від нього відвернулися.

Соломон Борисович привіз у комуну виробничий фон. До Соломона Борисовича, до маршу 30 року, стан із фоном у нас був дуже тяжкий. Спеціалісти про це говорили так:

— Нема виробничої бази.

І справді, яка могла бути в комуні виробнича база? Були дві кімнати, в яких стояло кілька деревообробних верстатів, два токарні по металу, шепінг і револьверний. У цих кімнатах ледве вміщалося десятка два комунарів і зовсім не лишалося місця для матеріалів і фабрикатів. На всю виробничу базу було два інструктори, які здебільшого складали навчальні програми. При такому стані з виробничою базою комунари хоч і працювали в майстернях і навіть дещо випускали на ринок, але більше сиділи в боргах і в постійних конфліктах з замовниками. Розмах наш у той час не досягав десяти тисяч на рік. Комуна ніколи не була на державному або місцевому бюджеті. Співробітники ДПУ України, які збудували наш будинок, змушені були і далі відраховувати від своєї платні 2—3 проценти для того, щоб комунари могли жити, харчуватися й одягатися. Правда, і в той час піклування чекістів було достатнє, щоб ми не відчували особливої бідності. Комунарський колектив був завжди веселий і сповнений надій, завжди у комунарів була хороша дисципліна, і ми не переживали ніяких страждань. Але дворічна зовсім безнадійна боротьба за виробничу базу, постійні збитки і неприємності, вічна зміна інструкторів, завідуючих виробництвом і виробничих настанов досить вимотали нам нерви...

До нас часто приїздили комісії з різних спеціалістів, складали плани більш раціональної розстановки верстатів, обіцяли рекомендувати хорошого інструктора, від'їжджаючи, співчували:

— Не можна без оборотного капіталу. Треба не менш як десять тисяч оборотного капіталу.

Новопризначені старички-заввиробництвом привозили до нас у портфелях дощечки для настільних дзеркал і говорили:

— Будемо випускати ось цю продукцію — справа не важка, і на ринку є попит.

— Що, дзеркала? — здивовано питали комунари.

— Ні, навіщо ж дзеркала, ось дощечки...

Ми вже зовсім втратили надію вибратися на виробничий шлях. І в цей самий момент з'явився на горизонті Соломон Борисович.

Горизонт тоді містився приблизно на лінії нашого Правління в ДПУ УРСР. Соломон Борисович прийшов до Правління, показав коротку доповідь, до якої була додана калькуляція, і сказав:

— Я там був, у комуні, такі хороші хлопці, дуже хочуть працювати, чому їм не робити замки?

— Замки? Чому саме замки?

— Хіба я сказав, що треба обов'язково замки? Можна робити і щось інше. Треба щось робити і продавати державним організаціям. Навіщо давати гроші комунарам, коли вони можуть давати гроші Правлінню.

— Як це?

— А ось бачите, калькуляція? Ви ж бачите, що тут показано сто тисяч чистого прибутку?

Соломона Борисовича просили зайти ввечері. Ввечері на засіданні Правління, де були я і два комунари, і народився Соломон Борисович післяреволюційний, який не мав предків і минулого.

— На чому ж будемо робити замки?

— Не замки, а французькі замки. Важливо, що ви вирішили їх робити, а потім ви дасте мені командировку в Київ, і я привезу вам верстати і все устаткування за останнім досягненням техніки.

— Чому в Київ?

— У Києві мене всяка собака знає, а тут мене ніхто не знає.

— Але... бачите, у нас нема грошей ні на верстати, ні для оборотного капіталу...

— Коли б у вас був оборотний капітал, чого б я до вас приходив? Хіба приємно людині, коли її виганяють через двері і через поріг? Але не можна ж спокійно дивитися на таку справу: це — дитячий заклад, податків не платить, усе для хлопців, а не робиться ніякого діла... Нам не треба грошей, нам треба працювати, а коли люди працюють, у них буває багато грошей, і у нас будуть. А яка у хлопців буде кваліфікація, ах! Токарі, слюсарі, нікелювальники, складачі...

В Правлінні дозволили Соломонові Борисовичу з'їздити в Київ і використати знайомих «собак» для придбання в кредит устаткування та матеріалів. Список усього цього Соломон Борисович прочитав нам з цілком артистичною дикцією. Для комунарського вуха музикою були такі нерифмовані рядки:

токарних верстатів	14
шліфувальних верстатів	4
ексгаустерів	2
вагранок	1
пресів	3
револьверних верстатів	1
опок	30 пар

Це ціле багатство після наших двох токарних і шепінга. Ми поверталися додому у всякому разі в піднесеному настрої, однак нашу доповідь у раді командирів зустріли з недовір'ям:

— Замки? Буза якась...

— Замки, мабуть, такі будуть, що тільки собачники замикати.

— Це неначе як той чудак приїхав: дощечки для дзеркал, на ринку зараз попит!

— А чорт з ним, хай хоч верстати привезе, а там видно буде. Тільки навіщо стільки токарних верстатів, що ж замки на токарних будемо робити?..

Через три тижні в комуну влетів Соломон Борисович, жвавий і, як і раніше, впевнений в собі. В моєму кабінеті, оточений усім комунарським активом, він розклав на столі якісь блискучі штучки і сказав:

— Ось! Ми будемо робити не французькі замки, а наріжники для ліжок, майте на увазі, ми їх самі будемо нікелювати, а попит? З руками відірвуть...

Початок тридцятого року був до краю сповнений незвичними для комунарів подіями. Соломон Борисович з четвертої години ранку біг до міста і потім на протязі цілого дня звозив у комуну різні речі... Спочатку були привезені Шнейдеров, Свєт, Ганкевич, Островський і два Каневські. Для цих предметів у комуні не було вільних приміщень, і Соломон Борисович сказав:

— Нічого, вони поживуть у мене, поки дружина приїде...

— Але ж у вас тільки одна кімната...

— Це нічого, не пропадати ж людям... Ах, ось ви узнаєте, які це майстри...

Слідом за майстрами почали прибувати верстати. Їх звозили до нас у двір селянські підводи і звалювали коло дверей нашого столярного цеху. З деяких ознак можна було здогадатися, що це токарні верстати, майстер Шевченко зміг навіть визначити їх вік:

— Ці верстати, хлопці, старші від мене з вами. Їм років по сімдесят.

Разом з верстатами привезено і знаменитий ливарний барабан, який створив епоху в історії комуни імені Дзержинського. Нарешті два грузовики висипали посеред нашого двору цілу купу надзвичайно дивних речей: між різними решіточками, обрізками, пластинками, підсвічниками, шайбочками стирчали навіть вінчальні корони, в яких наші пацани кілька днів гуляли по комуні, викликаючи осуд Соломона Борисовича:

— Вам усе гратися... Це ж не іграшки, це мідь, ви думаєте, мені легко було дістати це в Києві?

Прибув з Києва і вагон глини та кілька возів залізних рамок. Все це увінчувалося безліччю всякого лому, призначення якого було вкрите темрявою невідомості. Була тут, між іншим, і невелика залізна бочка, але з одним тільки колесом,— вона, здається, досі десь валяється в комуні, нікуди її не пристосував Соломон Борисович, хоч і говорив мені:

— Це ж дорога річ!.. Спробуйте зробити таку бочку!..

Соломон Борисович не був прихильником старого письма — фон наносився на полотно широкими мазками, і іноді навіть важко

було розібрати окремі його деталі. Протягом двох тижнів майстри Соломона Борисовича перетягували і встановлювали на нових місцях різні прилади. Соломон Борисович схвально поставився до нашої столярної та швейної, і взагалі він не був схильний до песимізму і причепливості:

— Столярна? Хіба це погано?

— Ви ще не знаєте, що можна робити в швейній майстерні? Можна робити трусики, не треба ніяких платтів, трусики всім потрібні, і кожний може їх купити.

Все це багатство важко було розмістити в наших виробничих приміщеннях, і в цьому питанні Соломонові Борисовичу довелося часто сваритися з радою командирів, але він був великим майстром знаходити кутки, щілини і закутки, які через два-три дні називав уже цехами і обставляв привезеним з Києва устаткуванням.

Дві кімнати в головному будинку, від природи призначені під виробництво, він зайняв деревообробною майстернею, в червоному цегляному будинку розмістив токарні по металу, підвісивши до хиткої стелі довгу трансмісію. Поряд прибудував невеликий дерев'яний сарайчик — це ливарня. В підвальному приміщенні він розшукав три вентиляційні камери і, переконавши всіх, що у нас і без того повітря хороше, організував у них нікелювальний і шліфувальний цехи, переплутавши їх привезеними з Києва ексгаустерами, цілою системою труб завдовжки в кілька метрів. Проте ця складна система з першого дня відмовилась витягувати тирсу і пил, як їй належало за посадою.

Одного чудового дня зашумів барабан у ливарній, і жовтий важкий дим повалив з низенького жерстяного димаря, поліз у вікна класів і спалень, квартир службовців. Ми почали кашляти і чхати, хтось вилаявся, бабусі в квартирах знепритомніли на десять хвилин, комунари реготали і крутили головами на знак захоплення:

— Оце так хімія!..

В цей час у комуні вже працював лікар Вершнєв, один з лицедіїв горьківської історії, що здобув медичну освіту з нашою допомогою, наш спільний корешок, якого звали звичайно Колькою.

Колька Вершнєв, охоплений жахом, хапав термометр і тикав його ливарникам під пахву, щось студіював у словнику про ливарну гарячку. Але Соломон Борисович був веселий і задоволений:

— У вас що, санаторій чи виробництво? Скажіть, будь ласка,— шкідливо для здоров'я. Їдьте в Ялту і їжте виноград — тоді буде корисно для здоров'я, а всяке виробництво для здоров'я шкідливе. Ніхто не помер?

— Не помер, так захворіє.

— Ну, коли захворіє, тоді будемо говорити.

Два Каневські, Шнейдеров, Свєт і Ганкевич літали по комуні, розвіваючи полами піджаків, кричали в кладових, розпоряджа-

лися в цехах, доводили Соломонові Борисовичу, що вони більше від нього розуміють, іноді починали з ним справді лаятися і в таких випадках переходили навіть на єврейську мову. Після цього Соломон Борисович прибігав до мене і кричав:

— Хіба з цим барахлом можна працювати! Вони звикли до своєї кустарної майстерні і ніяк не можуть зрозуміти, що таке велике виробництво...

— Треба вигнати...

— Вигнати! Легко сказати... А з ким я буду працювати... А як же я їх вижену, якщо верстати їхні, барабан їхній, навіть мідь їхня.

Комунари спочатку не дуже сварилися з Соломоном Борисовичем, тільки сміялися багато. Все ж багато вніс Соломон Борисович нового в комуну, всім знайшлося місце коло верстата, всіх захопила наповнена матеріалом і фабрикатом робота, сподобалось, що комунари одержують зарплату.

Загони комунарів: машиністів, складачів, формувальників, токарів, нікелювальників, шліфувальників на дві зміни проходили робочий день, увечері на зборах говорили про хиби і порожні місця, але на другий день бігом бігли в цехи і радісно пірнали у хвилях незвичних предметів і термінів: опока, супорт, оправка, анод, катод, шків, вагранка...

Ще в перший день, як тільки Соломон Борисович поклав на мій стіл нікельований наріжник для ліжка, його запитали в раді командирів:

— А на Крим заробимо?

— А скільки вам треба на Крим?

— П'ять тисяч,— ледве видихнув хтось...

— Так це ж дрібниці,— сказав Соломон Борисович.— П'ять тисяч, хіба це гроші?

Хтось перегорнув листок мого настільного календаря і сказав Соломонові Борисовичу:

— Напишіть, ось — першого липня: «Даю п'ять тисяч на Крим».

— Хе-хе... давайте і напишу...

— Ні, ви і розпишіться...

Комунари довго збиралися в Крим... Це було вінцем нашого трудового року, це було незвично прекрасно — всією комуною в Крим. Щодня до мого стола під час перерв і ввечері підходили комунари і перегортали мій календар, щоб не прочитати, а полюбуватися написом червоним олівцем...

З труднощами зібрав Соломон Борисович п'ять тисяч... Це було перше наше досягнення, яке дуже захопило нас.

А тепер робітфак кинув наші ряди на простори, які несподівано засяяли. Наріжник для ліжка, мідноливарний дим і майстри Соломона Борисовича йшли поряд з нами на якомусь флангу, вже явно відстаючи від нашого руху.

4. АРИФМЕТИЧНА ПОЕЗІЯ

Осінь тридцятого року ми почали бадьоро. Комунарські дні дзвеніли сміхом, як і раніше, в комуні все було пригвинчене, припасоване, все блищало і теж сміялося. Підтягнуті, вмиті, причесані комунари, як і раніше, вміли з хлоп'ячою грацією складати з напружених трудових днів просторі, ясні і радісні п'ятиденки та місяці. Наполегливі, удачливі і спритні командири вели наш колектив до якихось безперечних цінностей, а коли командири здавали, загальні збори комунарів двома в'їдливими репліками вливали в них нову енергію, енергію високої якості.

Комуна жила в палаці, не будемо правди приховувати. Палац сяяв паркетом, дзеркалами, високими, пронизаними сонцем, кімнатами, а наші клітки сходів були схожі на «царство майбутнього» в «Синьому птахові» Художнього театру. За палац цей нам дорікали наросвітівські діогени...

А разом з тим ми були бідні, просто бідні, далеко бідніші навіть від Наросвіти.

Тут потрібні цифри. Для того щоб жити «по-людському», нашій комуні треба було на місяць витрачати шість тисяч карбованців, співробітники ДПУ відраховували з своєї платні на утримування комуни до літа тридцятого року певну суму. З появою у нас поточного рахунку, з появою зарплати і прибутків комунари подякували чекістам за допомогу і просили їх припинити дотації. Соломон Борисович хоч і обіцяв нам багатство, але до осені 1930 року, якось виконавши своє зобов'язання щодо п'яти тисяч на кримський похід, він остаточно видихався. Будівництво всіх його споруд, запаси матеріалів та інструментів вимагали багато грошей, а випуск продукції його цехів був у той час ще невеликий. Соломон Борисович робив операції, геніальністю неповторні, вони могли викликати заздрість навіть у Наполеона I. Саме в цю епоху сталося дещо, що нагадує Ваграм, з енним інститутом. Але геніальні флангові марші Соломона Борисовича тільки дозволили йому триматися на виробничому фронті, комуні ж не давали полегкості. Величезні аванси, одержані Соломоном Борисовичем в результаті його стратегії, всі були вкладені в діло, всі обернулися в основний і оборотний капітал. Двісті тисяч карбованців, які одного разу затрималися на поточному рахунку, раптом зникли, як дим, в результаті якоїсь складної операції. Уже до нашого горла доторкалися леза ножів нетерплячих замовників, які довірили нам свої капітали, а вільних грошей у нас все ще не було.

Рада командирів після багатьох дум і наморщених лобів, після багаторазових вправлянь у розв'язуванні ребусів, в яких брали участь подрані черевики, недостача білизни, погані шинелі і навіть не зовсім достатнє харчування, знайшла було підставу приступити до Соломона Борисовича з пбзовом:

— Займає швейна клас — платіть, яблука обірвали ваші

робітники, коли ми були в Криму,— платіть, підвал зайняли під нікелювальну — платіть...

Соломон Борисович зневажливо випинав губи і говорив:

— Скажіть, будь ласка, я їм мушу платити? Ви ж господарі, навіщо я буду платити? Зробіть постанову, щоб вам віддати всю касу, і купуйте собі черевики та шовкові панчохи. А коли спиниться цех, тоді ви всі закричите на загальних зборах — куди дивиться Соломон Борисович. Потерпіть трошки, матимете гроші, от...

Соломон Борисович насилу підняв руку вище голови, і це сподобалося комунарам. Командир першого загону Вовчок усміхнувся, дивлячись у вікно на золоту осінь, і сказав:

— Та це ми бузу почали жартувати, які там ми каси будемо брати. А ось погано, що навіть на нотний папір нема грошей...

Вовчок — командир оркестру і дивиться з музичної дзвіниці. Командир дванадцятого Конисевич більш безсторонній:

— Нічого страшного нема, терпіти нам не треба вчитися, а треба от прибрати до рук декого з комунарів. А то у нас є такі, як Корнієнко, так йому, гадові, нічого не треба, а тільки щоб поїсти.

В раді командирів налічували кілька чоловік, які відзначалися надмірною прихильністю до земних благ.

— Не тільки Корнієнко, Корнієнко це вже відомо, хіба це комунар, грак, завжди був граком...

Граками в комуні називають людей надзвичайно складної будови. Грак — це людина насамперед відстала, селянська, яка не вміє ні сказати, ні повернутися, груба з товаришами і взагалі первісна. Але в поняття грака входило і начало особистої пожадливості, заздрості, обжерливості, а, крім того, грак ще й зовні не симпатичний: трохи жирний, трохи заспаний...

— Не тільки Корнієнко, а візьміть Гарбузова. Дай йому три порції, з'їсть і ще оглядається, може, і четверту дадуть.

— Е, ні, Гарбузова не рівняйте з Корнієнком. Ну, що ж, апетит такий, за апетит не можна обвинувачувати людину, зате він і на виробництві перед іншим не поступиться...

Гарбузова обвинувачували в інших гріхах. У цієї людини шістнадцяти років була звичка брати кого-небудь за плечі і старатися повалити на землю. Сам він неспритний, важкий, з тупуватим обличчям, міг розраховувати тільки на свою силу, але звичайно бувало, що сила його не могла устояти проти спритності комунарів, і Гарбузов завжди закінчував тим, що його ноги летіли вгору і опускалися на найбільш невідповідні місця: стіни, столи, стільці, шафи. Тому спина Гарбузова завжди брудна, костюм завжди неохайний, а предмети навколо нього завжди поламані і побиті. На загальних зборах незмінно відмічений у рапорті Гарбузов виходив на середину і безнадійним жестом намагався заправити в штани сорочку, а штани якось зачепити за неспритну, негнучку кінську талію.

Гарбузову дорікали, не шкодуючи виразів і гніву:

— Коли нарешті він стане комунаром? Нічого йому не шкода, де не пройде, все до дідька летить. Його треба в упаковці водити по комуні.

— І упаковка не допоможе... людина не розуміє. Слова ніякого не розуміє... Що ж тобі обов'язково бубну треба вибити, щоб ти зрозумів? Після тебе треба все ремонтувати і лагодити, а знаєш же, що у нас зараз і копійки зайвої нема. У відрядження йдеш, то і на трамвай нема десяти копійок.

Гарбузов важко повертається в бік промовця і усміхається винувато красивими карими очима.

— Та що ж ви причепилися,— говорить він грубуватим, ображено-безпритульним голосом.— От уже сказав... ремонтувати через мене... і без мене ремонтували б...

Промовці махали на нього руками. Але його в комуні любили за добру, лагідну вдачу, за прекрасну роботу токаря, за чудовий апетит. Це, звичайно, не Корнієнко.

Корнієнко в своєму роді єдиний в комуні. Бували і ще хлопці, здатні зобразити страждальника, але до Корнієнка їм далеко.

Тільки він міг з справжнім смаком на запитання голови:

— Які ще є питання у комунарів? — солідно відкашлявшись і відверто неприязно повернувшись до начгоспа, спитати:

— А коли нам даватимуть нові черевики?

З якихось дитячих будинків він приніс цю саму третю особу: «даватимуть», яка викликає глузування комунарів.

— Бачили безпритульного? Йому даватимуть. Скільки чоловік?

— А що ж... А як по-вашому: підметок нема, і верху нема, а спитаєш Степана Якимовича, то у нього одна відповідь: а ти заробив? Звісно, я заробив...

У залі шум усмішок і нетерпіння. Всім треба покласти на обидві лопатки цього грака.

— Ти ще щось придумай! Тобі нічого незрозуміло? Може, просити підемо на вулицю? Чи з виробництва візьмемо? Потерпиш, не великий пан.

— А виробництво хіба його? Яке йому діло до виробництва.

— Виробництво казенне...

— І комуна казенна.

Сопін у таких випадках порушує всі закони демократії і загальних зборів. Він спочатку простягає до Корнієнка кулак, а потім і сам виходить, виходить майже на середину... Слів він не може знайти від обурення і зневаги:

— От... от... от же... розумієш, от справді я його зараз відлупцюю...

Зал заливається — Сопін удвоє менший від Корнієнка. Ніяково усміхається Сопін.

— Ну, чого смієтеся, а що ж тут робити?.. Ви ж розумієте...

Загальний регіт вкриває його останні слова. Корнієнко дуже червоніє.

Загальні збори розходилися з реготом і жартами. Сопіна оточила юрба любителів. Багато хто любив дивитися, як він «париться».

Ішов із зборів і я з складним почуттям захоплення комунарами і безпорадності перед їх нуждою.

Справа, бачите, в тому, що комунари йшли із зборів майже голодні. Часто у нас було так мало їжі, що навіть найбільш невтомні жартівники і зубоскали тугіше затягували пояси і старалися більше налягати на роботу.

— За роботою не так їсти хочеться.

Наші обіди і вечері на око були недостатні для трудящої людини, а коли ця людина ще вчиться, та ще й росте, і на ковзанах катається, то зовсім погано. Тільки велика кількість на наших полях свіжого повітря та запаси кримські сяк-так підтримували нас на поверхні. Але багато комунарів уже почало бліднути, худнути і стомлюватися на виробництві.

Це був час неприємний для педагога і ще неприємніший для завідуючого комуною. У нас тижнями не бувало ні копійки.

Службовцям теж затримували плату, і бували дні, коли й позичити карбованця в комуні було не можна.

Капітали Соломона Борисовича виражалися не в карбованцях, а в кубометрах, тоннах і напівфабрикатах.

Одного разу з великими труднощами я роздобув п'ятдесят карбованців, дозарізу потрібних, щоб завтра оплатити якийсь крайній рахунок. Повернувся в комуну з міста і натрапив на неприємність. Тимчасова фельдшерка зустріла мене прикрою звісткою:

— А у нас Коломійцев захворів...

Фельдшерка в паніці показувала мені термометр.

— Сорок... розумієте...

Кудись подзвонили, через годину приїхав лікар, молодий і нерішучий. Він теж заразився панікою:

— Треба негайно відправити в лікарню... Знаєте, сорок, це все-таки... Ви мені дайте хлопця якогось, нехай він зі мною проїде до міста, ми влаштуємо місце в лікарні, а там ви якось його відправите...

— В лікарню? А, може, почекати, знаєте, в лікарні догляд...

— Ні, ні, я не можу відповідати...

Сергій Фролов поїхав до міста разом з лікарем, а перед від'їздом я заплатив його візникові шість карбованців, і Вася Камардінов, повертаючись зі мною до парадного входу, усміхаючись і сумно дивлячись на мене, сказав:

— От ще хворіти починають... Шість карбованців, це гроші... А чого ви не поторгувалися?

За всякою роботою у себе в кабінеті я вже було заспокоївся, а тут же в кабінеті Льонька Олексюк дивиться у вікно на дорогу і спинається раптом навшпиньки:

— О, хтось їде на машині!..

Хто ж може їздити на машині в комуну? Гості або начальство. Але Льонька кричить здивовано:

— О, дивись, Серьожка приїхав... на таксі приїхав...

Дивлюсь і я у вікно, справді, Сергій Фролов дає якісь розпорядження шоферові. Я відразу догадався — Фролов таксі найняв, мабуть, лікар дав хорошу пораду...

Серьожка ввійшов у кабінет рум'яний, задоволений...

— Місце є, я привів таксі, лікар каже, недорого і спокійно... А я думав, що на нашій лінійці погано...

— Ну що ж? Іди до фельдшерки... Таксі... Якщо так хворітимемо, то й їсти скоро нічого буде...

Серьожка серйозно сказав:

— Є.

І пішов.

Через три хвилини в рамці тих самих дверей стоїть білява веснянкувата фельдшерка і усміхається радісно:

— А знаєте, хворий видужав...

— Як видужав? А температура?

— Температура зараз майже нормальна...

— А щоб вас!

Переляката фельдшерка сіла на стілець і рот відкрила від образи. Я навіть комір сорочки розстібнув від прикрості.

— Ну, однаково, везіть в лікарню.

Фельдшерка здивовано розкрила очі і дивиться на мене, як на удава, відірватися не може.

— Та він же здоровий...

Каюсь, я втратив усяку повагу до жінки, закричав на неї, заторохтів стільцем:

— Наплювати! Здоровий! Однаково везіть, дідько вас там розбере, здоровий чи хворий. Зараз у нього нормальна, а через годину знову температура. Що у мене наркомфін? Таксі буде для вашого задоволення писати мені рахунки?

Фельдшерка більше не сидить на стільці і не стирчить у рамці дверей, вона зникла.

Вийшов я на ганок. Стоїть таксі, і хлопці захоплено спостерігають, як «цокають» п'ятачки за простій машини.

— Іди, скажи там, щоб не копалися.

Вийшов Коломійцев Альошка, веселий і акуратний. Веселий тому, що така приємна подія: на таксі поїде... Залізла фельдшерка в таксі, а за нею шмигнув і Альошка і почав усміхатися у вікно.

Я дістав з кишені гроші:

— Скільки?

Заплатив дванадцять карбованців. Альошка повернувся з міста пішки.

5. ДІЛО БІЛЯ ВАГРАМА ТА ІНШІ ДІЛА

Виробництво Соломона Борисовича було фоном не в переносному розумінні, а справжнім фізичним фоном. Наш прекрасний будинок-палац дивився на поле, чистеньке, просторе поле. За полем був Харків. Отже, виходило, що публіка роздивляється нас з Харкова прямо впритул і ясно, що на першому плані для неї вимальовувався наш фасад з усіма комунарами. В уяві цієї публіки фон повинен міститися на другому плані. Так воно й було. Другий план — це виробництво Соломона Борисовича, на фоні якого і було все намальовано. Був ще й третій план. Але оскільки це був звичайний молодий ліс, отже, явище природне, нам до нього ніякого діла нема.

Будинок наш двоповерховий, сірий, гарний і цілком сучасний. Він вкритий терезитовою штукатуркою і на сонці виблискує іскорками. Дах на будинку з червоної черепиці. Над фронтоном сітчаста велика вивіска, на ній написано золотими буквами:

«Дитяча трудова комуна імені Ф. Е. Дзержинського».

Перед будинком — широкі квітники і згадане вище поле. Ліворуч від будинку фруктовий сад із стежками, посипаними піском, а посеред саду невелика дерев'яна естрада для оркестру. Ще далі ліворуч майданчик для табору, а ще далі чиста природа — поле і ліс, який завертає в обхід нашого правого флангу і відрізає нас від Белгородського шосе на Харків.

Дайте вашу руку, любий читачу, і проберемося в проміжок між нашим палацом і цегляним будинком Соломона Борисовича. Пройдемо цей проміжок і спинимося. Ви здивовані, ви захоплені, ви приголомшені. Це тому, що ви побачили виробництво Соломона Борисовича в усій його красі.

Картина насамперед неймовірно складна. Комунарка Бриженко, яка прибула до нас з Кобеляк, стоячи на цьому самому спостережному посту, довго роздивлялася здивованими сірими очима цю картину і нарешті закінчила тим, що не знайшла ні російського, ні українського слова для виразу. Вона промовила слово невідомої нам мови:

— Чортишо!

У виробництві Соломона Борисовича не було ні одного цегляного мазка — все було писано дерев'яними фарбами — ніяких інших фарб, наприклад акварельних або олійних, тут не було: Соломон Борисович завжди вважав, що витрата на різні пофарбування — це фігелі-мігелі.

Дерев'яні фарби були колись свіжими, відливали золотистими усмішками тільки що обструганої, ще сируватої сосни, яка ще пахла смолою. Потім вони підкорились законам часу, і виробництво Соломона Борисовича набрало тонів, які не трапляються в природі, тонів, які не мають нічого спільного з сонячним спектром, не то сірих, не то чорнувато-сірих, не то жовтувато-сірих.

Тільки збудований в останню епоху складальний цех, про який уже згадувалося не раз, був більш франтівський і усміхнений,— це був час його молодості, яка, однак, рано зав'яла.

Складальний цех — це теж один з героїв нашої розповіді.

Навіть і тепер, коли ми закінчуємо наш чудовий штурм, він ще стоїть на місці, і навіть уночі ми про нього не забуваємо. Тільки перед двадцять п'ятим розділом ми сподіваємося його зруйнувати, якщо він не вмудриться згоріти передчасно.

В попередньому розділі ми згадали про Ваграм Соломона Борисовича. Не пам'ятаю, чи Наполеон I після Ваграма взяв з ворогів контрибуцію? Соломон Борисович контрибуцію взяв і не міг не взяти, бо без контрибуції для Соломона Борисовича не було ніякої рації у Ваграмі. Наполеон був такою людиною, що могла задовольнитися і славою, а для Соломона Борисовича слава — це теж фігелі-мігелі.

Складальний цех — це і є контрибуція після Ваграма.

Соломон Борисович, як і Наполеон, стояв посеред поля, порожнього нашого двору, на якому нічого не було збудовано, інакше кажучи, не було основного капіталу. У Правління не було грошей, ні основних, ні оборотних. Єдиним виходом для Соломона Борисовича було вести агресивну політику. Першою жертвою він вибрав енний інститут.

Читач, який не переносить кривавих картин, обов'язково запротестує, як можна було жити з такою людиною, як можна було допустити повторення наполеонівських страхіть?

Нічого не можна було зробити, історія — вона котиться своїми рейками, і ніякі сили не могли запобігти поразці енного інституту. А крім того, як і у Наполеона, справа починалася з дипломатичних трюків, і ніхто не міг передбачити, що вона приведе до кривавої розв'язки. Різниця була тільки в тому, що у Наполеона був Талейран, а Соломон Борисович був в одній особі. Трохи винні, звичайно, і ми: Соломон Борисович, вдягнений у дипломатичний фрак, не давав ніяких підстав для турбот, а ми непробачно випустили з уваги, що всяка кривава історія неодмінно починається з фрака.

Події ці відбувалися ще до нашого походу в Крим. Будучи без грошей і без капіталів, Соломон Борисович натрапив на енний інститут, у якого були гроші, але не було меблів для аудиторій. Першою нотою Соломона Борисовича була пропозиція виготовити меблі для енного інституту. Підставою для того, щоб обрати саме цю жертву, була та обставина, що у енного інституту не було ще й будинків і меблів нікуди було складати. Тому інститут шукав таку організацію, яка мала б склади. Такою організацією виявився Соломон Борисович, хоч у нього не тільки складів, але й майстерень не було. У другій ноті нічого не було написано, бо вона була проголошена хриплим голосом Соломона Борисовича, а змістом була невинна, як працівник соцвиху з десятирічним стажем:

— Ви нам дайте сто п'ятдесят тисяч авансу, а ми збудуємо складські приміщення і складемо туди ваші меблі.

Енний інститут накинувся на наживу і зажадав тільки, щоб у договорі було написано: «Для збудування складських приміщень енний інститут видає комуні аванс в рахунок сплати за меблі сто п'ятдесят тисяч карбованців». Соломон Борисович на ці гроші накупив матеріалів — дубовий ліс, інструменти, якісь верстати, нарешті збудував складальний цех.

Забіжимо трохи наперед: потім, уже в тридцять першому році, коли меблі для енного інституту були зроблені комунарами, Соломон Борисович послав третю ноту, написану на папері і зовсім не двозначну:

«Будьте ласкаві негайно одержати ваші меблі, бо складати в комуні ніде, а за псування меблів комуна на себе відповідальності не бере. Якщо меблі не будуть вивезені, ми продамо їх іншій організації».

Противник вистрелив з усієї своєї артилерії:

«...за договором вам була передана сума на збудування складських приміщень, значить, ви зобов'язані зберігати меблі на своїх складах...»

Але що артилерія? У австрійців біля Ваграма теж була артилерія.

Соломон Борисович обійшов противника з тилу:

— Скажіть, будь ласка,— договори, розмови, будівельний інститут називається, а не розуміє, що написано, а чого не написано... Написано, що ви даєте гроші на збудування складських приміщень, а хіба написано де-небудь, що комуна зобов'язується будувати якісь там склади? Що таке комуна? Ви думаєте, що це місце для сараїв енного інституту? То ви помиляєтеся. Це зразковий виховний заклад, і як я міг будувати якісь сараї, щоб вони згоріли, а я за них буду відповідати...

Меблі були продані «іншим організаціям». Другий комплект таких самих меблів теж «іншим організаціям», третій — теж. Соломон Борисович забезпечив меблями всі втузи Харкова, і Тракторний завод, і Наркомздоров'я, і Інститут раціоналізації...

Енний інститут відступив у цілковитому безладді, кинувши артилерію. Соломон Борисович в'їхав в оборотний капітал, увінчаний славою переможця, а маршали його переслідували деморалізованого противника: маршал Лейтес, агент постачання і доручень, подав енному інститутові рахунок:

«За зберігання меблів протягом року слід одержати... карбованців».

Тільки в кінці 1931 р. енний інститут одержав свої меблі і сплатив за зберігання їх, скільки належало. Під час укладення мирного договору дипломати цього інституту спитали:

— Та як же ви одержуєте за зберігання, коли у вас ніде було зберігати і навіть сараїв не було?

Але дипломатам відповіли вже без усякої дипломатії:

— Ваше діло одержати меблі і сплатити за зберігання, а сараї — це наше діло, може, я їх у кишені зберігав...

Так закінчилася ця переможна війна, яка принесла Соломонові Борисовичу славу і багатство. І найголовніше, був збудований складальний цех. Будувався він під час нашого кримського походу, а кримський похід тривав рівно місяць.

Складальний цех був завдовжки понад шістдесят метрів і завширшки не менше двадцяти. Стіни його було зроблено з обаполів і засипано всередині стружками. Двері було зроблено з дикту і скріплено обрізками деревообробного виробництва. Дах було вкрито толем. Підлога була з добре виструганих обрізків різного сорту, але не в цьому була її головна принадність. Ця підлога мала надзвичайно важливу якість — її не можна було обвинуватити в безгрунтовності. А оскільки грунт в комуні досить круто спускається до яру, то й підлога у складальному цеху спускається в тому самому напрямі.

Соломон Борисович не визнавав ніяких архітектурних тонкощів і вважав завжди, що естетика у виробничій справі — річ цілком зайва. Тому весь складальний цех і мав різницю у висоті над рівнем моря в своїх кінцях на кілька метрів. Проте нехай читач не думає, що цей похилий стан складального цеху загрожував життю комунарів. Невелика небезпека полягала в тому, що деталь, зірвавшись з верстака, могла покотитися вниз до яру і за нею доведеться ганятися. Але Соломон Борисович доводив, що це припущення просто не діалектичне. Адже складальний цех призначений для роботи, а не для марних прогулянок. Тому в складальному цеху завжди буде матеріал, і окремі частини меблів, і готові меблі, і, нарешті, верстати і комунари, взагалі багато таких речей, за які деталь, упавши, повинна буде зачепитися. І він був цілком правий. Упавши, деталь не тільки нікуди не котилася і не котиться, але взагалі їй просунутися досить важко в цеху. Та що робити? Людині і тій пройти з кінця в кінець майже неможливо через безліч предметів, що розмістилися по дорозі.

Комунари і приїжджі відвідувачі-виробничники часто глузували з Соломона Борисовича у зв'язку з різними рівнями складального цеху. Соломон Борисович навіть іноді сердився і говорив:

— Треба робити меблі? Аудиторні столи, креслярські столи? То вам треба влаштовувати тут якийсь більярд, щоб ніхто нікуди не покотився? Що це за такі розмови? Ми робимо серйозну справу чи ми іграшками бавимося? Вам потрібні кам'яні цехи, а гроші у вас є? Що у вас є? Може, у вас цегла є або залізо, а може, є наряди на матеріали? То чому ви не виймаєте їх з кишені? Ага! У вас тільки язик є? На язику складатимете меблі? Які всі розумні, коли заважають іншому працювати!..

Грубок у цеху не було. Тому що комунари у відпустці були в липні, то й складальний цех будувався в липні. Приїхали комунари з відпустки в серпні. Кому спаде на думку в серпні

топити? У складальному цеху без опалення можна працювати до листопада місяця. Якщо грубки в складальному цеху поставити в липні, то недосвідченій людині здасться, що це добре. А насправді це значить мати мертвий капітал півтори тисячі карбованців протягом чотирьох-п'яти місяців, бо грубки топитися не будуть, ніякої користі від них не буде, а капітал вклади. Соломон Борисович не ставив грубок доти, поки комунари не заговорили на загальних зборах, що при такій температурі працювати не можна. Соломон Борисович спробував заперечувати:

— Звичайно, коли ти не працюєш, а дивишся на термометр, то тобі холодно. А людині, яка працює, ніколи не буває холодно...

І проти волі Соломона Борисовича ми вирішили поставити кілька утермарківок, обгородити їх спеціальними гратками і встановити біля них добове чергування. Соломон Борисович волосся на собі рвав, але коли грубки було поставлено, він навіть був задоволений — утермарківки були широкі і міцні, і Соломон Борисович використав ці якості: він приставляв до грубок дошки, дощечки, царги та інше добро і таким чином висушував їх замість того, щоб топити дорогу сушарню.

Але складальний цех становив тільки головну частину картини, крім нього на всьому просторі, розміщеному перед глядачем, було багато інших будівель. Більшість їх було прибудовано до складального цеху з різних боків. Спочатку прибудовувалося одне приміщення, до нього — друге, до другого — третє. Соломон Борисович це робив для того, щоб не витрачати зайвих грошей на четверті стіни — це давало двадцять п'ять процентів економії. За цілком зрозумілими конструктивними законами кожна нова будівля споруджувалася трохи нижча на зріст, ніж материнська. Від цього всі споруди тут розміщувалися, як ягоди у гронах винограду, все зменшуючись і зменшуючись. Були будівлі, споруджені окремо від складального цеху, але у них також були діти, і внуки, і навіть правнуки.

По совісті кажучи, не можу пригадати, для чого призначена та чи інша споруда. Був там машинний цех, було приміщення для напівфабрикатів, було для готових меблів, було для обрізків придатних, для обрізків непридатних, стайня, якийсь сарай, ще якийсь сарайчик. Була навіть кузня. Тепер багато з будівель зруйновані почасти вітрами і бурями, почасти з причини природної слабкості, бо кожний зайвий гвіздок здається Соломонові Борисовичу мертвим капіталом.

Ми не маємо наміру перебільшувати заслуги Соломона Борисовича. Частина будівель була споруджена в порядку особистої ініціативи його майстрами, привезеними з Києва. Вони жили в старих хатках, що залишилися ще від поміщика, але ніяких приміщень для дров та свого господарства не мали. Вони за прикладом свого вождя уникали витрат на четверті стіни, приліплювалися то з того, то з другого боку до комбінату Соломона Борисовича, прикрашуючи його і надаючи йому ще мальовничішого вигляду.

В ці будівлі нам і зовсім не довелося зазирати; здається, останньою з них розмістилася собача будка.

Увесь простір подвір'я між різними будівлями був завжди заваленний... Завалений масою, яка складалася з дуже багатьох елементів: старих дощок, нових дощок, стружок, тирси, обрізків, чорнозему і глини, рогож, ганчірок, ящиків, соломи... траплялися і банки від консервів та деякі інші предмети, що не мають безпосереднього відношення до виробництва. В значній кількості і в приміщеннях була ця маса, винайдення якої невідоме ні авторові, ні Соломонові Борисовичу, який в раді командирів про це говорив так:

— Ах, що за народ... ви ж знаєте, який народ...

Приблизно ми намалювали картину, яка хронологічно йде за поверненням комунарів з Криму і за відкриттям робітфаку. Події почали розгортатися саме в цей час.

Поштовхи для подій були різноманітні. Перші коливання грунту були викликані пожежним інспектором, але вони не справили помітного впливу — правда, кузня була виведена із загального виробничого фронту і перенесена на майданчик перед цегляним будинком і, значить, спереду всієї нашої фасадної лінії. Одночасно з цим Соломон Борисович почав щось прибудовувати дерев'яне і спереду самого червоного будинку за тим самим принципом: геть четверту стіну. Незабаром і до кузні була приліплена якась халабудка. Комунари це відмітили як дуже симптоматичну ознаку.

Саме в цей час в комуну приїхав голова Правління комуни, але це вже було в листопаді, у п'ятому розділі я не мав на увазі описувати цю подію.

6. У ВИРІ ПЕДАГОГІКИ

Складне виробництво Соломона Борисовича відтягло нашу увагу від проблем педагогічних. А дитячий колектив — це насамперед колектив, який виховується. Отже, ми повинні розказати, як у нас організується педагогічний процес і яке місце займають у ньому елементи соціальні і біологічні. Восени тридцятого року наш колектив зазнав дуже складних впливів, які визначили і його поведінку в цілому, і поведінку окремих комунарів.

Ми були дружні, здорові, дисципліновані..., але у нас були і хиби, і несимпатичні характери, і жили серед нас маленькі дикуни, які думали, що вони самотні і що вони вороги нашої культури. Дехто настовбурчувався проти залізних обручів колективу, але у колективу не було сумнівів — через півроку він перестане настовбурчуватися і сам при нагоді сильною рукою допоможе цим обручам.

Були у нас і біологічні елементи. У наших правовірних соцвихівців увійшло в моду недавно сплутувати біологічні елементи з відьмами та водяниками і доводити, що цієї нечисті просто не існує.

Біологічні елементи існують: ми, наприклад, серйозно думаємо, що у Болотова не все гаразд з біологією.

Болотов — перший комунар. Ще не був закінчений наш будинок у 1927 році, а він уже сидів у сусідньому радгоспі і ждав нашого відкриття, привезений звідкись з курорту головою нашого Правління, якому сподобався своєю безпритульною витриманістю. Болотову тоді було дванадцять років, а тепер шістнадцять. З того часу багато комунарів прийшло в комуну, чимало й вийшло. Кожний приніс з собою не тільки воші і ганчір'я. У кожного було багато і звичок, і рефлексів, досить непривабливих, уміли хлопці і похуліганити, і «стирити», коли що погано лежить, уміли покрасуватися анархістською логікою за звичною формулою:

— А що ти мені зробиш?..

Але майже не бувало, щоб через три-чотири місяці пацан не визнав могутнього авторитету колективу і не підкорився йому відверто і безповоротно. Залишалися звички, але не було у них коріння, і з ними він перший починав боротьбу.

Лише Болотов яким прийшов, таким і досі є в колективі, непокоїть його то в тому, то в іншому місці і завжди стоїть як тема в комуні.

Болотов ніколи не крав і не здатний украсти, йому якось це і на думку не спадає, але він капосник, завжди впертий, терплячий і винахідливий. У комуні йому живеться добре, і він це знає і ніколи не піде з комуни, якщо його не виженуть, але він завжди ворожий комуні, завжди стоїть на дорозі. Його не захоплюють ні штурми, ні марші, ні розваги, він нікого не любить, і нема у нього товаришів, але він до кожного лізе з усмішками, а де можна, в якому-небудь темному кутку, то й з кулаками. Ущипнути, штовхнути, зіпсувати їжу, написати непристойну записку дівчині, вигадати і пустити наймерзеннішу плітку — на все це він великий майстер. За чотири роки він єдиний став писати в убиральні, єдиний раз і відразу ж попався. Він похмурий, хоч і посміхається, розумний і розвинений, багато читає і багато розмовляє з учителями, але ні до чого у нього нема щирого інтересу, до всього він підходить з якимсь підленьким планом, дрібним і легковажним. Він давно звик підробляти на ханжестві і виявленні відданості, і навіть тепер, коли його всі знають і ніхто йому не вірить, він намагається сподобатися старшим.

Чотири роки колектив дзержинців, який зварився в стальну пружину, бив по цьому характеру і... безнадійно. Альоша Землянський, один з чудових людей, відважний, прямий, чесний, що завжди просто й щиро палав якимсь найароматнішим людським благородством, умів бачити наскрізь кожного нового пацана, на раді командирів одного разу сказав:

— Дайте мені Болотова. Я з ним поморочуся.

Скільки було цілих загонів, розвалених, склочних і невірних, що їх віддавали Альоші в роботу, що приймали його, незважаючи на це, з захопленням, завжди ці загони через місяць уже були

попереду і пишалися своїм командиром. Скільки було пацанів, які трохи звернули з комунарської дороги, і Альоша непомітно для ока робив з ними чудеса. А з Болотовим нічого не вийшло[1]...

. . . .

В якійсь мірі особа вільна в прояві своїх біологічних особливостей, в якійсь не вільна. Там, де біологічні апетити йдуть проти лінії колективу, там починається боротьба. Погано це чи добре, але це повинно робитися навіть несвідомо — колектив відштовхує всяку поведінку, соціально не цінну.

Тому нам нема ніякого діла до болотовських біологічних нахилів, ми не будемо на них зважати і рівнятися на них. Болотов відкидається колективом у кожному моменті, коли він є шкідником. Ми нічого не змінимо в його біологічній структурі, але ми надамо цій структурі звички натрапляти на опір в певних місцях. Якщо ця звичка не досягне достатньої міцності, Болотов загине в дорослому стані — нічого не поробиш. Але наш шлях єдиний — вправляння у поведінці, і наш колектив — гімнастичний зал для такої гімнастики. Біологічні елементи, навіть найбільш несимпатичні, протягом цілого дня тренуються, і Болотов разом з усіма.

При цьому ми не схильні надавати так званій свідомості якогось особливого, превалюючого значення,— свідомість не повинна передувати досвідові. Найбільш наполегливе натаскування людини на похвальних думках і знаннях — марна праця, в кращому разі вийде ханжа або грамофон. Свідомість повинна прийти в результаті досвіду, в результаті численних соціальних вправ, тоді тільки вона цінна.

На наше глибоке переконання, широко застосовуване у нас словесне виховання, тобто безконечне розглагольствування про різні хороші речі, без супровідної гімнастики поведінки є найзлочинніше шкідництво. Свідомість, не побудована на досвіді, хоч і виявляється в численних формах, на ділі насамперед слабосила, по-друге, одинока, не здатна творити ніяку практику — це те, що для нашого суспільства найнебезпечніше.

Тому ми не чіплятимемося до болотовської свідомості доти, поки не організуємо його досвіду.

Як ніяка свідомість необхідності чистоти не дасть користі, якщо не створено звички до чистоти і вміння її підтримувати, так неможлива ніяка свідомість дисципліни, якщо не було ніколи самої дисципліни.

Наведене довге міркування мало на меті підготовити читача до сприйняття історії нашого колективу в 1931 році.

Обстановка, в яку іноді потрапляв наш колектив, приводила часто до незручних і навіть тяжких умов, і тоді біологічні елементи ставали сильніші, а сила колективу втрачала свою загальновизнану міць, яка спиняє шкідливі рухи на самому їх початку.

---

[1] Авторський текст повісті «ФД-1» зберігся не повністю. Див. коментарі та примітки (стор. 248).

Таким тяжким часом була для нас осінь 1930 року. Потрібна була пильна увага, щоб помітити, що у нас не все гаразд. Ми повернулися з Криму з бадьорим настроєм, поздоровшавши і відпочивши. Зовні в колективі було все гаразд, як завжди, вставали о шостій годині, прибирали комуну, снідали і розходилися на роботу в школу та цехи. О п'ятій годині вечора закінчували робочий день і накидалися на нову роботу — політичну, клубну, книжкову... Було мало подій, мало потрясінь, такі, як Болотов, перетравлювалися, так би мовити, в порядку плану і нікого не дивували.

Але вже в цей час виразно відчувалися якісь неправильності в нашому кровообігу. Робітфак, такий новий і такий цікавий, ще не став звичним, багато комунарів ще не пристосувалися до становища студентів. Виробництво Соломона Борисовича, сповнене стандартної праці з силою матеріалу, теж нібито захоплювало комунарів. Це була незвично ділова розрядка енергії, але у багатьох комунарів вона переживалась як погоня за заробітком. Комунари відмічали появу так званих хижаків, які приходили в цех за півгодини до сигналу на роботу і похмуро починали відкидати з верстака деталь за деталлю, одноманітно, механічно, уперто, зовсім не цікавлячись, що за деталь, якої вона виходить якості і що поряд робить товариш.

Життя комуни котилося як цілком налагоджений механізм, без хрипів і перебоїв, але десь у повітрі відчувалися ознаки наближення незвичної слабості. Комунари довірливо і привітно зустрічали мене вранці і прощалися ввечері, але вдень і після роботи мені весь час кортіло дізнатися, а що робить Петька Романов або Гришка Соколов, а яке самопочуття у Фомічова? Виявлялося, що Петька з Гришкою сидять на даху, приробляючи антену. Цих антен у формі різноманітної величини палок, паличок і навіть прутиків на даху стояло видимо-невидимо. Перед початком зими завгосп налічив їх до сімдесяти. Вони надавали нашому дахові оригінального вигляду якогось дивного городу. В кожній спальні було кілька радіоапаратів, у багатьох були дорогі дволампові, трилампові.

Петька Романов на цей час підріс і став сміливішим, виявляючи риси майбутнього бойового працівника, але іноді з ним траплялися історії, які приводили його, як і раніше, на середину на загальних зборах. Приводом до цього було здебільшого втручання в особисте життя того чи іншого комунара, виявлене з допомогою кулаків або підніжки. Петька був забіяка з природи — тільки його дванадцять років рятували нас від серйозних драм.

Фомічов — тепер уже студент другого курсу робітфаку — далеко пішов уперед і почав помітно для всіх грати в колективі роль вождя. Тільки звичка спати до «без чверті перевірка» у нього залишилася, та в оркестрі його справи були дуже погані. Комунари про нього говорили:

— Був двічі в оркестрі і обидва рази пішов з нього тільки на велике прохання Лєвшакова (капельмейстера).

Отже, із Фомічовим усе було гаразд, в оркестрі його замінив Стрєляний, який захопив Лєвшакова незрівнянними баритонними здібностями.

З ким же було неблагополучно?

Ніби все добре. Всі працювали, всі вміли відпочивати, і кожний чим-небудь розважався,— майже в усіх були квитки Автошляху, і всі мріяли про грандіозні виграші, в усякому разі не менші, ніж мотоцикл.

В гуртку природників теж жевріло життя. В той час він мав у нас рибницький ухил, тон задавав Гуляєв. Гуляєв майже не покидав приміщення гуртка. Сопін пояснював так:

— Боїться розстатися з африканським циклозоном, щоб хтонебудь не з'їв циклозона...

Я нарешті зрозумів, що мені не подобається. Це було виразно виявлене прагнення до особистої гри, до відокремлення і копирсання в своєму кутку. Кожний це робив з веселим обличчям, щось наспівуючи, з чудовим настроєм. Не було ніякої похмурості, ніякого ворожого ставлення до товариша, але це було все ж превалювання особистого життя. Радіозайці розташовувалися по своїх кутках і втішалися якимись звуками, Гуляєв цілими годинами спостерігав африканського циклозона, в ізогуртку кожний копався над своєю моделлю, нічим не зв'язаний з моделями інших. У бібліотечному гуртку просто кохалися в книжці, зачитувалися донестями і ходили сонні, обертаючись в об'єкти фізкультурних вправ навіть дівчат. Мишко Борисов, людина серйозна, з обличчям середньовічного філософа, призначений радою командирів завідувати лижами та ковзанами, влаштував на верхній площадці чорних сходів окреме житло і тричі будував грубку, яку регулярно руйнували за постановою ради командирів.

Після чаю о п'ятій годині всі раптом кудись зникали і провалювалися в своїх справах, навіть таких хороших, як готування уроків. На загальні збори сходилися трохи неохоче, і з усього було видно — під час зборів мріяли теж про циклозони, мотоцикли, п'ятилампові приймачі.

Першого жовтня були перевибори ради командирів. Результати здалися мені симптоматичними. Стара рада, комплект енергійних, бадьорих і в'їдливих комунарів, які провели кримський похід і відкриття робітфаку, пішла майже цілком. На її місце прийшла нова група, яка складалася здебільшого з так званих інтелігентів — людей, відданих книзі і літературному та драматичному гурткам. Старі командири щиро віддали командні місця представникам демократичного принципу. До ради командирів увійшли: Шура Агєєв, єдиний комунар в окулярах, «Гаррі Ллойд», справді схожий на цього артиста, голова літературного гуртка і поет; Ваня Григор'єв — перший коханець, справді зовсім не схильний до донжуанства, людина, що в свої шістнадцять років вклала вже

якусь життєву мудрість, трохи млявий, але завжди привітний і ввічливий; Стрєляний — людина, яка грає на баритоні і, крім баритона, поки що не визнає інших цінностей.

Шмигалєв — пристрасний і невдачливий футболіст, що всім своїм недовгим життям довів страшенну шкоду фізкультури, бо завжди ходив з якою-небудь перев'язкою — то на голові, то на руці, то на нозі. Борисов Мишко, про якого вже говорилося з приводу грубок...

Каплуновський — єдиний комунар, який вживав тоді бритву, майбутній інженер, сумлінний і точний, відданий науці і книжці. Вєхова Женя — найгаласливіша дівчина в комуні, яка, однак, користувалася своїм голосом виключно в боротьбі з переважним впливом хлопців. Мишко Долинний — найсильніший, найдобріший і найлагідніший комунар, тип слов'янського богатиря в мирний час.

Увінчував цю групу секретар ради командирів Дорошенко, при виборах якого всім було ясно, що вибирають його спеціально для того, щоб було спокійніше. Вася Дорошенко — прекрасний формувальник, але не йому судилося формувати комуну імені Дзержинського.

Всякі явища він супроводив трохи запізнілим зітханням здивування — як це так вийшло, що воно сталося! Провали в дисципліні викликали у Васі пасивне страждання і теж здивування.

— Ну, дивись ти!.. Ну, хто ж міг таке думати?..

Демократичний склад ради командирів дозволив зате відновити пацанячу владу в їх загонах. Нікому не спало на думку простежити за додержанням старої конвенції, за якою у пацанів командири були старші. Несподівано в одинадцятому і дванадцятому загонах опинилися на командирських постах Філька і Васька Бородков — прихильники пацанячої автономії. Це були люди переконані і сильні волею, доктрина пацанячої свободи була ними давно закріплена в боротьбі, хоч і сповненій поразок, але славній. Тому епоха Дорошенка стала епохою вольності пацанів, які ні в що не вірили і в глибині душі не визнавали ніяких авторитетів. Подрані костюми, брудні фізіономії, поламані меблі, різні прояви анархізму відразу потьмарили наші дні, і чергування по комуні стали надзвичайно клопітною справою.

Тільки п'ятірка чергових по комуні зберегла волю і не кидала комунарського керма. Між ними вирізнявся Воленко, який висунувся ще до походу на перше місце і відкрито тепер перехопив владу у слабого і млявого секретаря ради командирів.

7. ГОДИНИ І ДНІ

Воленко в комуні висунувся несподівано швидко. В двадцять дев'ятому році він був присланий до нас з колектора в черговому поповненні і прийшов до нас «пацаном», але й серед цього легковажного і радісного племені він відразу виділився своєю

серйозністю і стриманістю. На наших очах він став швидко рости.

Такі випадки у нас бувають часто. Дивишся на такого — зовсім дитина, не можна дати більше одинадцяти років, а через два роки це вже юнак шістнадцяти-сімнадцяти років. Комунари метрики з собою не приносять, не приносять і інших документів, взагалі до загсу не мають ніякого відношення. Через місяць після приходу в комуну вони часто змінюють прізвище, це у нас робиться теж без загсу, рада командирів досить для цього авторитетна, а сама справа теж цілком ясна:

— Моє справжнє прізвище не Баранов, а Лазарєв — на «волі» змінив...

І рада командирів у наказі по комуні оголошує: вважати Баранова Лазарєвим.

«Воля» дається пацанам не легко; вона підмінює у них не тільки прізвища: рум'янець юності, блискучі очі, вираз спокійної людської думки, щира і чудова гра дитячого обличчя — все це також підмінюється знеможеною маскою занедбаного і розлюченого звіряти. Зовнішній вигляд безпритульного, який приходить у комуну, дуже поганий, неприємні і незвичні для культурного ока і його соціальні манери. Але і те, і друге, як легка корочка, дуже швидко відмивається в здоровому колективі.

Іноді такого «недолюдка» треба тільки постригти, викупати і переодягти для того, щоб від корки не лишилося ніяких спогадів і перед вами була чудова дитина.

Два-три місяці доброго харчування, і вже блищать очі, і грає рум'янець.

І життя на вулиці, і попередня невдала сімейна біографія дуже позначаються на рості. Тому поповнення, які приходять у комуну, майже завжди малорослі. І так само, як оживляється інше, оживає і ріст. Не встигнеш оглянутися, вже пацана треба переводити в строю з четвертого взводу в третій, а через рік він прикрашає вже першу шеренгу.

Воленко був один з таких відновлених комуною юнаків. Витягуючись угору фізично, він так само швидко відновлювався і соціально. Уже взимку тридцятого року він був однією з найголовніших ланок комунарського самоврядування. Йому в цей час було не більше шістнадцяти років, і віком він перед декимо поступався, але вигідно вирізнявся з усього колективу своєю серйозністю. Розумний і діловий вираз його обличчя надзвичайно вигідно підкреслювався тим, що він був красивий, стрункий і ввічливий. Його чорні кучері були завжди коротко підстрижені, він завжди причесаний, підтягнутий, вичищений і зібраний. І тому що він був кращим токарем у комуні, тому що він завжди активно висловлювався на виробничих нарадах, ніхто не ставив йому за вину зовнішню вилощеність і трохи підкреслену інтелігентність його вигляду. Він і в цеху в спецівці міг бути зразком акуратності і чепурності. У цьому дуже багато хлопців наслідували його,

а як черговий по комуні він і в порядку офіційного натиску добивався наслідування.

Щодо колективу комунарів він вів трохи подвійну гру: з одного боку, він був вимогливим і наполегливим, з другого — завжди виступав проти надто суворих стягнень, що їх накладали загальні збори, і був присяжним захисником найбільш розбещених і недисциплінованих комунарів. Це створювало йому велику популярність серед відсталих елементів у комуні і деякою мірою настроювало проти нього весь комунарський актив. Старші комунари трохи недолюблювали Воленка за його гордий вигляд і надмірну ввічливість, пояснюючи ці властивості як напускну таємничість.

Щось таємне справді носив з собою Воленко по комуні. Був він колись смертельно ображений, не міг забути цієї образи, тому й був недовірливим і стриманим. Ми знали, що в Ташкенті живе його мати, від якої він іноді одержував листи, але він ні з ким не ділився ніякими спогадами. Яка історія вибила його з материних обіймів, ніхто в комуні не знав.

Незрозумілим було і його ставлення до комсомолу. Він бував на всіх комсомольських зборах, часто брав слово і говорив, як завжди, дуже серйозно і розумно, завжди відзначався знанням комунарських традицій та комунарських законів і, як звичайно, був правий, але не вступав до комсомолу і не подавав ніякої надії на вступ.

Комсомольці проводили його регулярно в органи самоврядування і доручали йому найвідповідальніші пости в комуні, але загалом ставилися до нього з деяким упередженням.

Восени тридцятого року Воленко один з небагатьох провадив відверту і настійну політику збереження колективу. Він дорікав комунарам на загальних зборах відособленістю, переслідував пацанів за всякі витівки, працював у клубній раді і багато робив для розвитку гурткової роботи. Він свідомо робив велику й корисну справу, в цінності якої у нього сумнівів ніби не було. З відкриттям робітфаку він потрапив на другий курс і йшов на ньому одним з перших.

І саме на Воленка упали перші удари долі, яка вирішила бити по комуні імені Дзержинського. О ні, ми не віримо ні в яку долю. Але слово таке зручне, воно прекрасно підсумовує невидимі й незрозумілі на перший погляд схильності.

В житті нашого колективу в той час були неминучі захворювання, але про це можна з певністю говорити тільки тепер, а тоді небагато хто з нас розумів, що ми не зовсім здорові. . . . .

8. ЧУДЕСА ТЕХНІКИ

Комунари дивилися на Соломона Борисовича як на музейний експонат, і питали:

— А як роблять добрі господарі?

Під час таких мирних розмов Соломон Борисович умів іноді

відкинути буркотливий тон скупої і ображеної людини і ставав мудрим і проникливим проповідником. Його масивна постать у ці моменти міцно укорінялася на п'єдесталі якоїсь невідомої нам філософії, очі та інші пристосування на його голові набували також більшої стійкості. Це трохи суперечило його невисокому зростові, але не заважало йому говорити з таким же приблизно виразом, з яким леви і тигри розмовляли з ягнятами і телятами в едемі.

— Добрий господар повинен мати в банкові сто тисяч карбованців, не менше. Нема у вас ста тисяч карбованців, ви собі сидіть тихо...

— А скільки тепер у банкові?

Але Соломон Борисович терпіти не міг видавати секрети держбанку:

— Ну, скільки там, скільки там...— передражнював він комунарів.— Скільки там в банкові... Дрібниці... Якщо вам сказати п'ять тисяч, десять тисяч, то ви зараз же: давайте їх сюди — ми собі нові спецівки пошиємо...

Заговоривши про спецівки, Соломон Борисович зробив необережність. Це було болюче місце у комунарів, бо ні в якому іншому місці так не просвічувалася їх душа, як у питанні про спецівки. А часто разом з душею просвічувалося і біле комунарське тіло.

— А якже,— кричали комунари на присмирнілого Соломона Борисовича.— Що це, спецівки? Так, спецівки?

Представники молодшого покоління при цьому неодмінно задирали ноги і показували Соломонові Борисовичу нижні частини холош або тикали йому в живіт потріпані і промасляні рукава.

Спецівка — це костюм з найдешевшої матерії, яку тільки здатний був придумати геній Соломона Борисовича. Соломон Борисович ніжно називав цю матерію — «рубчик». «Рубчик» був мало пристосований до ролі, яку нав'язував йому режисер. Це була справді погань — ріденька прозора тканина, не придатна ні до якої серйозної справи. В токарному цеху вона в перший же день промаслювалася до самих глибин свого єства, бо комунарам Соломон Борисович не видавав ні ганчірок, ні кінців і замінював усі ці речі правом витирати руки об власний живіт та коліна. Наставав момент, коли старше покоління добивалося зміни спецівки, але хіба міг Соломон Борисович викинути пару штанів і сорочку. Відкинута старшими спецівка після прання переходила до пацанів. Пацани і самі по собі не відзначалися надмірною вимогливістю, а крім того, спецівка Соломона Борисовича мала і деякі особливі властивості, що їх реалізували виключно пацани. Рукава сорочок, шитих для старшого покоління, були на півметра довші, ніж треба, і це було надзвичайно зручно. Саме цією зайвиною витирали пацани свої верстати і агрегати. На жаль, майже неможливо було використати з таким же виробничим ефектом додаткові

частини холош, і вони, утворивши на пацанячих ногах якусь подобу гармонії, без користі в'янули на наших очах.

Але й ця стерпна кон'юнктура зазнавала впливу часу: кінці рукавів і штанів дуже швидко обтріпувалися, вся спецівка прикрашалася дірками, і пацани починали набувати виразно мереживного стилю, який не відповідав ні нашій епосі, ні нашим гігієнічним капризам.

Проте Соломон Борисович був іншої думки.

— Скажіть, будь ласка,— дірочка там... Ну що ти на мене тикаєш своїми рукавами? Довгі — це зовсім не погано. Короткі — це погано, а довгі, що таке? Візьми і підгорни, ось так...

Соломон Борисович власноручно підгортає на руках пацана промаслене мереживо рукава, але пацан тільки регоче і пищить:

— Е, ой і хитрий же Соломон Борисович...

Ні пацани, ні старші ніколи не були схильні до роззброєння, і війна за спецівки то стихала, то вибухала, але ніколи не припинялася. Періодично наставав момент, коли на фронті лунали залпи ради командирів або загальних зборів, і тоді дуже терпів Соломон Борисович — шив нову партію спецівок для старших. Старші ходили в швейну майстерню і квапили дівчат, пацани з жадобою позирали на спецівки старших, а Соломон Борисович страждав:

— Двісті п'ятдесят метрів рубчика, ви подумайте, скільки це коштує?

В такі моменти навіть я починав злоститися на Соломона Борисовича, незважаючи на моє постійне перед ним схиляння:

— Ну, як вам не соромно, скільки коштує двісті п'ятдесят метрів — сто карбованців?

Соломон Борисович вибухає образою і болем:

— Двісті п'ятдесят метрів — сто карбованців? Як ви дешево звикли жити... сто карбованців. Що ж, по-вашому, рубчик коштує по сорок копійок метр?

— Ну, не по сорок, то по сорок п'ять. Матерія погана, що вона там коштує?

— Погана? Я б хотів мати цієї погані мільйон метрів... Погана... Може, шити для комунарів спецівки з чортової шкіри? Чи, може, з сукна? Так чортова шкіра коштує півтора карбованця, до вашого відома...

Скільки коштує сукно, Соломон Борисович не знав ніколи, бо він ніколи не мав справи з цією розкішною тканиною. Він і сам одягався в костюми, зшиті з рубчика, а на сукно дивився зневажливо, як Франціск Ассізький на пляшку шампанського. Мені ставало шкода Соломона Борисовича, і я продовжував з ним ласкаво:

— Все-таки треба ж пожаліти хлопців. Ви бачите, в чому вони ходять на роботу. І білизна у них у маслі, і тіло. І некрасиво, ви ж усе це чудово розумієте...

Соломон Борисович був завжди схильний до сентиментальності. Він дивиться на мене дружелюбно співчутливим поглядом:

— Чудак ви, хіба я що-небудь кажу? Я ж розумію, і вони хороші хлопці і добре працюють. Ну, що ж, пошиємо їм спецівки, можна пошити, можна витратити і триста метрів рубчика, що це моє все? Це все ваше, шийте, можна шити...

Він іде від мене, розстроєний і своєю любов'ю до пацанів, і трагічною необхідністю витрачати гроші і метри. А гроші — це завжди сума копійок, а кожна копійка народжується з муками на виробництві Соломона Борисовича.

Глибока осінь тридцятого року. Ні снігу, ні морозу. До бєлгородського шосе на Харків ми добираємося через море грязі, через роз'їжджене, розоране підводами поле. Це море розрідженого чорнозему плеще об самий цоколь комуни і блискучими затоками та рукавами розливається між цехами Соломона Борисовича. Тільки пильна наполегливість нашого вартового біля парадного входу не пускає його в наш будинок, але в цехах Соломона Борисовича нема вартових, і тому в цехах підлога вкрита ще свіжими морськими відкладами, верстати забризкані і стіни замазані.

У ливарному цеху, прибудованому ще влітку з непотрібних для деревообробної майстерні матеріалів, в кутку насипано величезну купу сировини — старих мідних патронів. З допомогою яких дотепних комбінацій діставав цю сировину Соломон Борисович, ніхто не знає. Комунари негативно ставилися до патронів. За їх словами виходило, що патрони — найнепридатніша сировина, мідь у них погана, і в кожному патроні, крім міді, багато ще сторонніх домішок — свинець, порох, бруд. Комунари саме патрони винуватили в тому, що дим, який виходить з димаря ливарної, надто задушливий. Соломон Борисович був іншої думки. Комунари готові були примиритися з патронами, коли б ливарний дим справді виходив у димар і отруював тільки навколишнє населення, бо населення тримається все-таки ближче до земної поверхні, а дим, навіть найнахабніший, все-таки піднімається до небес. Саме в тому й річ, що дим цей не дуже виходив у димар, а більше перебував у самій ливарні і отруював самих ливарників.

Соломон Борисович з цього приводу багато перетерпів. Навіть вночі його переслідували кошмари — снилися йому цегляні димарі, які простягалися до хмар, цілий ліс димарів, ціла вакханалія мертвих капіталів.

Одного з підлеглих йому чорноробів Соломон Борисович зробив покрівельним майстром. Із старого заліза, яке лишилося від розібраного сарая, цей майстер протягом двох тижнів виготовив щось, що нагадувало самоварну трубу, і поставив її над ливарним цехом під акомпанемент в'їдливих зауважень комунарів, які говорили, що цей димар не допоможе. Справді, він не допоміг, і Колька-лікар щодня писав протоколи, які свідчили, що в комуні

лютує ливарна гарячка. Тоді Соломон Борисович додав до димаря ще одно коліно. Димар вийшов досить високий і стрункий. Єдину його ваду — недостатній опір вітрам — було усунено з допомогою дротин, якими його прив'язали до даху ливарної.

На деякий час Колька припинив писати протоколи, бо дим почав іти туди, куди йому й належало, але комунари-ливарники і тепер говорили, що це благополуччя довго не триватиме. Справді, дах ливарної був зроблений тільки для того, щоб ливарників не мочив дощ. Його скелет був надто ніжним і не підготовленим для тяжкої служби — тримати високий димар. Комунари говорили, що під час бурі димар упаде разом з дахом. Соломон Борисович зневажливо випинав губи:

— Зараз упаде, як ви це добре знаєте разом з вашим лікарем... і дах упаде, і вся ливарня розвалиться... Від бурі розвалиться. Якісь бурі придумали... подумаєш, який Атлантичний океан!..

Цього разу комунари помилилися — дах лишився на місці, ливарня теж не розвалилася, і навіть нижня частина димаря ще й досі стирчить на фоні українського неба, тільки верхня його частина надломилася і повисла на залізній жилці, але в цей час у комунарів з'явилися серйозніші справи, і на димар не звернули уваги. Тільки лікар знову взявся за протоколи та старий Шеретін, математик робітфаку, кімната якого була недалеко від ливарної, запевняв, що під час вітру димар стукає, тріщить і заважає йому спати...

У ливарні містився барабан. Це був горизонтально встановлений циліндр з круглим отвором на боку. В цей отвір і накидали патрони, і з цього ж отвору виливалася розплавлена мідь. До барабана була прироблена форсунка, на стіні бак з нафтою — на перший погляд усе просто і нема нічого таємничого. Насправді барабан був найтаємничішою істотою в комуні. Він дуже старий, продірявлений і проржавілий, форсунка теж не першої молодості. Вся ця система набула за час свого довгого життя у київського кустаря так багато характерних рис і звичок, що тільки колишній хазяїн, наш майстер Ганкевич, міг з ними справлятися. В усякому разі звичайні смертні могли дивитися на барабан і навіть підходити до нього тільки до того моменту, коли він починав діяти. Коли ж наставав цей момент, Ганкевич усіх випроводжав з ливарні і залишався наодинці з барабаном. Через півгодини відчинялися двері, і присутні запрошувалися пересвідчитися, що мідь готова, Ганкевич живий і барабан на місці. Навіть Соломон Борисович не наважувався порушити жрецьку недоторканість Ганкевича і терпляче гуляв по формувальній, коли в ливарні відбувалося таїнство перетворення патронів у розплавлену мідь.

Взагалі Соломон Борисович дуже поважав Ганкевича і боявся найбільше на світі, щоб той не пішов з виробництва.

Багато було у ливарні і інших питань та виробничих таємниць, але не всі відразу вони були нами помічені.

Поряд з ливарнею формувальня. На двох машинах комунари формували наріжники для ліжок, у сусідній комірці пацани робили шишки. У формувальні уже починало складатися невелике товариство комунарів-спеціалістів — Мишко Бондаренко, Могилін, Прасов, Ілюшечкін, Терентюк та інші. Вони вже формували по тридцять пар опок на день і починали розумітися на виробничих таємницях Ганкевича. Ганкевич старався ладнати з ними і якось миритися в питанні про глину.

Глина — це не просто глина, а проблема. Глину привозили до нас вагонами з Києва. Соломон Борисович платив за доставку глини великі гроші і щоразу після такої сплати приходив до мене і журився:

— Знову заплатив за вагон глини сімсот карбованців. Ну, що ти робитимеш? Ганкевич не хоче визнавати ніякої іншої глини, давай йому київську...

Тільки в токарному цеху відпочивала душа Соломона Борисовича. На п'ятнадцяти токарних верстатах працювали токарі-комунари і точили наріжники для ліжок. Підвішена до стелі трансмісія разом із стелею трясласе і вищала, комунари до трансмісії ставилися упереджено і боялися її. І сама трансмісія, і її шківи, і всі токарні верстати часто спинялися від старечої ліні, старенькі паси рвалися і розтягувалися, але все це дрібниці життя, і вони не вимагали великих витрат. Правда, наш робочий день увесь був сповнений конфліктами і суперечками, але ці речі нічого не коштують, а нерви у Соломона Борисовича міцні.

Соломон Борисович у цеху був схожий на домашню господиню. Скільки турбот, скільки дрібних справ і скільки економії. Був у цеху майстер Шевченко. За планом він повинен інструктувати комунарів, але одна справа план, а друга — життя. Насправді він протягом цілого дня займався різним ремонтом — усі верстати потребували ремонту. Ремонт — поняття розтяжне. В нашому цеху воно не було розтяжним і виражалося точною формулою: один Шевченко на п'ятнадцять верстатів і тридцять метрів трансмісії. Коректувалася ця формула самим Соломоном Борисовичем — його вказівки були категоричні і доцільні:

— Тобі що треба? Тобі треба точити деталь для ліжка? То чого ти пристав з капітальним ремонтом? Нехай Шевченко візьме гаєчку і накрутить...

— Як гаєчку? — кричить комунар.— Тут усе розхитане, супорт зіпсований, станина потерлася...

— Не ти один в цеху, нехай Шевченко знайде там у ящичку гаєчку, і будеш працювати...

Шевченко риється в дірявому ящику і шукає гаєчку, але Соломон Борисович уже натрапив на іншого комунара і вже кричить Шевченкові:

— Що ви там возитеся з якоюсь гайкою, хіба ви не бачите, що в трансмісії не працює шків? По-вашому, шків стоятиме, комунар стоятиме, а я вам платитиму гроші...

— Той шків давно треба викинути,— хмуро говорить Шевченко...

— Як це викинути? Викинути цей шків, які ви багаті!.. Цей шків працюватиме ще десять років, полізьте зараз же і вставте шпоночку...

— Та він однаково хилитається...

— Це ви хилитаєтеся... Хилитається... Нехай собі хилитається, нам треба, щоб верстат працював... Поставте шпоночку, як я вам кажу...

— Та вчора вже ставили...

— То було вчора, а то сьогодні... Ви вчора одержували вашу платню, сьогодні одержуєте...

Шевченко лізе під стелю, Соломон Борисович задирає голову, але за рукав його вже смикає комунар:

— То що ж?

— Ну, що тобі, я ж сказав, тобі поставлять гаєчку...

— Та як же він поставить, він же поліз туди...

— То почекаєш, твій верстат працює?

Звідкись з кутка несамовитий крик...

— Знову пас лопнув, чорт його знає, не можуть запросити майстра...

Соломон Борисович піднімає рукавичку:

— Був же лимар, я ж сказав полагодити всі паси, де ви тоді були?

— Він зашивав, а сьогодні в іншому місці порвався... Треба мати постійного лимаря, а то на два дні...

— Дуже треба, щоб людина гуляла по майстерні... Лимар вам потрібний, завтра вам мастильник буде потрібний, а потім подавай прибиральницю.

Обурений комунар шпурляє в куток ключ або молоток і відходить вбік, знизуючи плечима.

Соломон Борисович раптом змірковує, що пас все-таки не зшитий і верстат не працює. Соломон Борисович женеться за комунаром:

— Куди ж ти пішов? Чого ж ти йдеш?

— А що ж мені робити? Буду ждати, поки прийде лимар...

— Це важка справа, зшити пас?.. Ти не можеш сам зшити пас, це якась спеціальність чи, може, технологія?..

— Соломоне Борисовичу, — пищить здивований комунар,— як же це зшити?.. Це ж не черевик, а пас...

Але Соломон Борисович уже почервонів і вже розсердився. Він жадібно накидається на шило та кусочок ремінця, який валяється на підвіконні, і торжествує:

— Ти не можеш зшити пас, а я можу?

Він по-старечому незграбно тикає шилом у гнилий пас. Комунари посміхаються і з сумнівом дивляться на зшитий пас. У Соломона Борисовича теж сумнів — пас не зшитий, а сяк-так зв'язаний нерівним неміцним швом. Соломон Борисович, маючи зов-

сім не торжествуючий вигляд, поспішає піти з цеху, а комунари вже ввечері в раді командирів лаються:

— Що таке, справді. Пас порвався, лимаря нема, Соломон Борисович сам береться за шило, а хіба він може зшити, це теж спеціальна справа... І однаково через п'ять хвилин верстат стоїть...

Соломон Борисович у такому разі мовчить або вдається в найневибагливішу дипломатію:

— Що ти говориш? Ти говориш так, ніби я лимар і погано зшив. Що, я буду завідувати виробництвом і ще паси зшивати? Я тобі тільки показав, як можна зшити, а коли б ти захотів і постарався, ти б зшив краще, у тебе і очі кращі...

Комунари заливаються сміхом і тому, що дипломатія Соломона Борисовича надто наївна, і тому, що Соломон Борисович все-таки викрутився і навіть добре викрутився, доводиться комунарам навіть захищатися:

— Коли ж нам зшивати? Якщо зшивати, однаково верстат стоятиме.

Соломон Борисович мовчить і витирає спітнілу лисину. Справжньої своєї думки він не скаже, справжню думку він скаже тільки мені, коли розійдеться рада командирів спати, а Соломон Борисович дивиться, як я прибираю свій стіл, курить і говорить дружньо, довірливо:

— Ех, хіба так треба працювати? Хіба такий молодий чоловік не може залишитися після роботи і зшити собі пас?.. Що там півгодини, а лимареві треба заплатити сімдесят п'ять карбованців на місяць.

Я мовчу — однаково спір має академічний характер.

Але іноді і мені доводиться йти вогнем і мечем на Соломона Борисовича. Ранок, з класів ледве чути прибій науки. В майстернях шумлять верстати, в моєму кабінеті нікого — вся комуна розсипалася по трудових позиціях. Раптом відчиняються двері. До мого стола швидко підходить Коля Пащенко, хлопець п'ятнадцяти років, смуглявий, стрункий комунар. Зараз Коля плаче. Він намагається стримати сльози і говорить неплаксивим спокійним голосом, але сльози падають на спецівку, і на його руках цілі калюжі сліз, змішаних з машинним маслом і мідними ошурками.

Він простягує до мене руки:

— Дивіться, Антоне Семеновичу, що ж це таке... прямо... шків зіпсований... я говорив, говорив, однаково ніякої уваги...

— Ти говорив Соломонові Борисовичу, щоб полагодили шків? Чого ж ти так хвилюєшся...

— Я прийшов, щоб ви подивилися самі... Нехай би там не лагодили, нехай би там прогул чи як там... простій... а він каже — працюй... Як же я можу працювати... я боюся працювати.

Я знаю Колю як сміливого хлопця. Це жвава, здібна і енергійна людина, він у комуні з самого початку і завжди вмів прямо в очі дивитися всяким неприємностям. Тому мене дуже здивували його сльози.

— Я все-таки не розумію, в чому річ... Ну, ходім...

Ми входимо в цех. Коля випереджає мене в дверях і поспішає до токарного верстата. Він уже не плаче, але, борючись із слізьми, він уже встиг свій ніс викрасити в чорний колір.

— Ось, дивіться...

Він пускає свій верстат, потім відводить праворуч привідну ручку шківа, дерев'яну палку, яка звисає з стелі. Верстат спиняється. Коля лівою рукою відштовхує мене далі від супорта, на який я сперся.

— Дивіться.

Я дивлюся. Дивлюся і нічого не бачу. Раптом верстат завертівся, зашипів, застогнав, заверещав, як усі верстати в токарному цеху. Я приголомшений. Піднімаю голову і бачу: палка вже опустилася і пересунулася ліворуч, шків увімкнений. Я сміюся і дивлюся на Кольку. Але Колька не сміється. Він знову мало не плаче:

— Як же я можу працювати? Спиниш верстат, станеш вставляти ріжок у патрон, а верстат раптом починає працювати... що ж руку відірвати чи як?..

За нашими плечима Соломон Борисович.

— Соломоне Борисовичу, треба якось все-таки... Так же не можна.

— Ну, що таке, прийде майстер завтра, полагодить шків, то що? Сьогодні треба гуляти?.. Я ж тобі зробив, можна працювати...

— Ну, дивіться, Антоне Семеновичу, хіба можна так?

Колька лізе кудись під верстат і дістає звідти кусочок ржавого дроту, на кінцях його дві петлі. Одну він надіває на кінець привідної палки, а другу чіпляє за ріжок станини. Верстат перестає вертітися, палка міцно прив'язана дротиною. Колька дивиться на мене і сміється. Сміється і Фомічов, який підійшов до нашого верстата:

— Останнє досягнення техніки. Здрастуйте, Антоне Семеновичу...

— А що? — говорить Соломон Борисович.— Чим це погано?

Хлопці регочуть...

— Ні, ви скажіть, чим це погано?

Колька безнадійно махає рукою. Фомічов спокійно, з усмішкою пояснює, дивлячись згори на Соломона Борисовича:

— Йому треба верстат спиняти разів п'ять на хвилину, як же він може весь час прив'язувати дротину. А ви подивіться.— Він знімає петлю з ріжка станини. Верстат завертівся, але петля бігає перед очима, чіпляє за різець.

— Ну, і що ж?

— Як що ж, хіба ви не бачите?

Я запрошую Соломона Борисовича до себе, але вже надворі кажу йому, стискаючи кулаки:

— Ви що, збожеволіли? Що це за неподобство? Ви ще вірьов-

ками регулюватимете верстати, до чого ви привчаєте хлопців... це просто халтура, просто шахрайство...

Соломон Борисович терпіти не може мого гніву і говорить:

— Ну, добре, добре... нічого страшного не трапилося... завтра привезу майстра, почнемо капітальний ремонт...

Ви думаєте, завтра Соломон Борисович привіз майстра?

— Я не привіз? Ну, звичайно, він не поїхав, тому що хіба тепер люди? Він хоче заробити двадцять карбованців за день. Я йому дам двадцять карбованців, а Шевченко на що, а Шевченко гулятиме...

9. ТРАГЕДІЯ

Наріжник для ліжка, що його випускав Соломон Борисович на ринок, являв собою дуже нескладну штуковину: в ливарній він виливався майже в готовому вигляді — з узорами. На токарних верстатах хлопці тільки очищали різцями його циліндричні плечики, і після цього він надходив у нікелювальню. Тому ми випускали цих наріжників для ліжок безліч. Щодо складності роботи, то наріжник для ліжка не набагато чим відрізнявся від трусиків, які виготовляла швейна майстерня. В столярній майстерні виробляли більш складні і громіздкі речі: аудиторні і креслярські столи та стільці, але й тут особливою технікою не пахло. Окремі деталі виходили з машинного цеху з шипами й пазами, в складальному треба було надати їм блискучішого вигляду і скласти цілу річ.

У самому змісті виробничої роботи було дуже мало цікавого для комунарів. Їх захоплювала тільки заробітна плата, постійна війна з виробничими злиднями і, мабуть, ще загальний розмах виробництва — це багатство речей, гори напівфабрикатів та фабрикатів і щоденні відправки готової продукції до міста.

Вечорами комунари заходили іноді в кабінет побалакати і посміятися. Вже ніякої злоби і жалю в цей час у них не лишалося. Посміювалися завжди з виробництва Соломона Борисовича і говорили:

— А все-таки дивно: не виробництво, а барахло, купа якась дрантя всякого, а дивишся, все везуть і везуть до міста.

В цей час давно зникло те задоволення, яке було викликане будівлями Соломона Борисовича. Всім уже починало набридати сарайне багатство Соломона Борисовича, надокучили вічні суперечки про грубки і зимові рами, набридло говорити про засміченість виробничого двору, про погані верстати і поганий матеріал. Комуна стояла оазисом серед виробничого безладдя і бруду, і у комунарів починало складатися ставлення до виробництва, як до чогось стороннього.

В цей час до нас дуже рідко приїжджали члени Правління, в самому Правлінні відбувалися зміни. Стихія Соломона Борисовича розливалася навколо комуни нестримно, все ширше і ширше,

захоплюючи територію, і вже розміщалася перед фасадом, завалювала квітники обрізками та бросовим матеріалом.

Комунари знали ціну своїй комуні, любили чекістів і були вдячні їм і за свій будинок, і за порядок, і за робітфак. На виробництво ж вони дивилися трохи іронічно, як на нез'ясовне непорозуміння в загальній гармонії комуни. Складальний цех комунари називали «складальним стадіоном», відображаючи в цій назві і його грандіозні розміри, і його непристосованість до цехового призначення.

Соломон Борисович дуже ображався за цю назву і навіть просив мене заборонити її наказом по комуні:

— Обов'язково віддати треба в наказі. Скажіть, будь ласка, «складальний стадіон»... А де вони працюють?

Соломон Борисович пишався «стадіоном», поки приїхав у комуну голова Правління. Він приїхав щасливого дня, коли трохи підмерзла рідка грязь на виробничому дворі і в «стадіон» можна було легко добратися, спинився вражений в центрі «стадіону» і спитав Соломона Борисовича:

— Це що ж, ви збудували?

Соломон Борисович вихопився наперед і з гордістю сказав:

— Так, це я конструював. Дерев'яна, звичайно, будівля, але вона довго стоятиме...

Голова на це нічого не сказав, а звернувся до комунарів із запитанням, що ніякого відношення не мало до «стадіону»:

— Сподобалося вам у Криму?

— Ого,— сказали комунари.

— Що ж, на літо ще куди-небудь поїдемо?

— На Кавказ,— сказали комунари...

— На Кавказ — це добре. Тільки треба виконати промфінплан...

— Виконаємо.

— Так, на Кавказ добре. Їдьте на Кавказ. Ну, до побачення.

Голова поїхав, а Соломон Борисович прийшов до мене і спитав:

— Як ви думаєте, яке враження справив на нього складальний цех? Він так подивився...

Васька Камардінов не дав мені відповісти:

— Яке ж враження? Ви думаєте, він не розуміє. Огидне враження.

— Ви ще молодий чоловік,— сказав Соломон Борисович, почервонівши від гніву,— а про все беретесь міркувати.

Але через два дні до нас дійшли чутки, що справді стадіон справив враження огидне. Соломон Борисович зажурився:

— То хто винний? Винний Левенсон? А де гроші? Правління, може, думає, що треба збудувати кам'яні цехи, то чому воно не будує? А все Соломон Борисович повинен будувати: і ливарний цех, і складальний, і квартири.

В цей час закінчувався триместр, і у комунарів голови були забиті заліками. Крім того, в комуні відбувалися події сумні і незрозумілі. В середині листопада командир третього загону здивував усіх рапортом:

— У Орлова пропало пальто з вішалки.

Комунари під час розбору рапорту сказали:

— Пошукати треба краще. Хтось захопив ненароком, або не на свою вішалку Орлов повісив...

— Ти пошукай краще,— сказав я Орлову.

— Та де я шукатиму? Я вже всю вішалку перерив і у всіх дивився — мого пальта ніде нема...

— Пошукай все-таки.

Через день пропало пальто в сьомому загоні. Дали загальний збір і наказали всім комунарам надіти пальта і вишикуватися в дворі. На вішалці не лишилося ні одного пальта, а Орлов і Кравченко все ж своїх пальт не знайшли.

Опитали весь сторожовий загін, але він нічим допомогти не міг. На вішалці висять сто п'ятдесят пальт, хіба розбереш, яке пальто бере комунар з вішалки — своє чи чуже.

На загальних зборах Фомічов запропонував:

— Треба поки що пальта тримати в спальні. Ясна річ, між нами завівся гад. Він і тепер сидить тут і притаївся, а завтра ще щось потягне.

Харланова обурилася:

— От тобі й раз. У нас завівся злодій, то ми будемо від нього ховатися, все будемо в спальні тягти. Це неподобство, і треба зараз же почати з цим боротьбу.

— Та як ти почнеш боротьбу, коли ми не знаємо, на кого й думати. Хто може у нас взяти?

— Раз взяли, значить, всякий може...

— Як це всякий... Я от не візьму, наприклад...

— А хто тебе знає. На тебе не можна думати, а на якого комунара можна думати? Покажи, на якого?

— То що ж робити?

— Треба знайти злодія.

— Знайди...

— Треба собаку привести в комуну,— запропонував хтось.— От як вона на цього гада кинеться, тоді вже ми знатимемо, що робити.

Збори закричали:

— От ще, собак тут не вистачало. Самі знайдемо.

— Знайдете.

Редько взяв слово:

— Знайдемо. Все одно знайдемо. І якщо я знайду, він у мене однаково не вирветься. Так нехай і знає. А вішалку справді нічого переносити в спальню. Та більше він і не візьме. Я його все одно піймаю...

Комунари посміхнулися.

Через тиждень в кабінет увійшов Мишко Нарський. Рада командирів три місяці тому відрядила його на шоферські курси, які він регулярно відвідує і про які щовечора захоплено говорить. Живе він у комуні в одному з загонів і болів комунарськими справами, як і раніше.

Мишко Нарський ввів у кабінет Оршановича та Столяренка і сказав:

— Ось вони, голубчики, бачите?

Мишко Нарський, незважаючи на багато років, проведених у колонії Горького і в комуні Дзержинського, лишився той самий: чудакуватий, по-дитячому щирий, не до ладу одягнений. Він, як і раніше, причісується тільки у вихідні дні і найкращою прикрасою для людського обличчя вважає машинне масло. Він зараз гордий і від гордості на ногах не тримається.

— В чому річ?

— Та ось ви їх спитайте...

— Ну, розказуйте...

Оршанович грубувато відвертається:

— А що я буду розказувати? Я нічого не знаю.

Столяренко мовчить.

— Бачите, він не знає... А як пальто продавати, так він знає.

Півдесятка комунарів, які були в кабінеті, схопилися з стільців і оточили нас...

— Пальто? Що? Оршанович? Здорово...

Оршанович з незадоволеним виглядом сідає на стілець, але Мишко сильною рукою металіста бере його за комір.

— Що? Ти ще будеш тут розсиджуватися? Постоїш...

— Чого ти причепився? Чого ти причепився? Пальто якесь...

— Іч ти, якесь... Дивіться... Субчик...

У кабінеті вже не півдесятка комунарів, а ціла юрба, і хто......

10. І ТРАГЕДІЇ І КОМЕДІЇ

. . . .

11. СВЯТО

. . . .

Пацани бігом по всіх сходах — надзвичайно жваві й хоробрі, але тільки до дверей «голосного» клубу, а тут хвости підібгали і тихенько, бочком пробираються в клуб біля голови Правління і ще тихіше салют:

— ...раст...

А потім усі зібралися і дивляться на гостя, очей не зводять і мовчать.

Правда, треба сказати, що головні пацанячі сили в цей час намазувалися всілякими фарбами і одягалися в комірчині за нашою сценою — готувалися до вистави. Перський, на що вже людина винахідлива, а й той запарився:

— Та скільки вас грає?

— Ого, ще Колька прийде, Шурка, двоє дівчат, Петька і Соколов, та ще ні один кустар не гримувався, а кустарів важко буде, правда ж?

Комуна прикрашена: скрізь простяглися плакати, їдальня, сцена і бюст Дзержинського в живих квітах. Багато попрацювала художня комісія. Багато попрацювали й інші. Все-таки найбільше вражає всіх Мишко Долинний, який із своєю комісією — чоловік двадцять, здається, і свята не бачили — протовклися надворі до години ночі. Зате ні один гість не заблудився. На повороті до наших стежок на бєлгородському шосе стояв Мишків пікет і запитував публіку:

— Вам у комуну Дзержинського? То сюди.

І показували на лінію вогнів, які простяглися через ліс і через поле до самої комуни. Вогні було зроблено найрізноманітнішим способом, тут були і електричні ліхтарі, і факели, і розкладені на поворотах і трудних місцях вогнища. Вся Мишкова територія курилася димом і пахла різними запахами подібно до українського пекла.

Комуна була також у вогнях, а над головним входом у вогненній рамці портрет Дзержинського.

О сьомій годині всіх гостей запросили в клуб, комунари розмістилися під стінками. Коли всі зібралися, команда:

— Під прапор стати! Товариші комунари — салют!

Лєвшаков загримів салют. Може, читачі ще не знають, що таке прапоровий салют комунарів? Це наш сигнал на роботу, звичайний буденний сигнал, який грають у комуні двічі на день. Він оркестрований Лєвшаковим ще в 1926 році в колонії Горького і тепер і у нас, і у них є не тільки закликом до праці, але й салютним маршем, який ми граємо, коли виносимо наш прапор, коли проходимо повз ЦК партії, ВУЦВК, коли зустрічаємо дуже дорогого гостя і коли зустрічаємося в місті з колонією Горького...

Черговий по комуні йде попереду, піднявши руку над головою, за ним прапорова бригада шостого загону — три дівчини. Шостий загін уже другий місяць володіє прапором. Гості стоячи зустрічають наш прапор...

Почалася урочиста частина. Нас вітали з трьома роками роботи, нам бажали дальших успіхів...

Після урочистої частини концерт оркестру. Лєвшаков зіграв гостям:

1. Марш Дзержинського — музика Лєвшакова.
2. Торжество революції — увертюра.
3. Увертюра з «Кармен».
4. Кавказькі етюди — Іпполітова-Іванова.
5. Військовий марш — Шуберта.

Закінчив він жартом. Вийшов до гостей і сказав:

— Бути хорошим капельмейстером дуже важка справа. Треба мати прекрасне вухо, не можна пропустити ні однієї помилки. Як

тільки хто сфальшивить, я зараз же почую, і тому я можу керувати оркестром, стоячи до нього спиною. Ось послухайте.

Він звернувся до музикантів:

— Червонопрапорний.

У музикантів заволинили:

— Досить уже.

— Стомилися...

— Свято, так свято, а то грай і грай...

— Справді...

У публіки здивування. Мало хто зрозумів зразу, що тут якийсь підступ. У залі окремі зауваження:

— Ого, дисциплінка!..

Лєвшаков стукає паличкою по пюпітру і говорить:

— Хочеться в раді командирів говорити? Червонопрапорний...

Нарешті волинка в оркестрі потроху стихає, і музиканти підносять мундштуки до губів. Лунає один з гучних і веселих радянських маршів. Лєвшаков диригує, стоячи спиною до оркестру. Але вже на третьому такті частина корнетів встає з місць, махає руками і йде за куліси. Марш продовжується, але за корнетами йдуть альти, тенори, волторни і так далі. Залишаються: Вовчок з першим корнетом, Грушев з басом, Петька Романов з піколкою і барабани... Лєвшаков диригує далі, стоячи обличчям до публіки, і навіть строїть якісь ніжні міни, які показують, що він переживає музику. Але ось уже втік і Вовчок, востаннє ухнув Грушев, нарешті і Петька пробирається в зал, пролізаючи під рукою Лєвшакова. Залишився один Могилін на великому барабані. Тільки тепер Лєвшаков «розуміє», як його підвели музиканти, і сам тікає. «Булька» останній раз гримить барабаном і регоче. Регоче і публіка, всі задоволені, що це простий жарт і що з дисципліною у дзержинців не так уже й погано.

Настав час і пацанам показати, до чого вони так довго і так таємниче готувалися. Оркестр, їх спільник, сідає в сусідньому класі, з класу двері в зал відчинені, і Лєвшаков уже з кимсь переморгується біля сцени.

Відкривається завіса. В залі хтось з комунарів голосно говорить:

— Ой, і вредні пацани, дали їм волю...

На сцені Філька в комунарському парадному костюмі. Він говорить:

— Спершу піде пролог.

. . . .

Все гонят, все клянут меня,
Мучителей толпа,
Правителей несправедливых
И мальчиков неукротимых...
Безумным вы меня прославили всем хором
И от начальства до юнца
Покрыли детище мое позором.

Вы правы, тут не разберешь конца:
И строить вредно, и не строить плохо,
Построил вот, а теперь охай,
Я в Кисловодск теперь ездок,
Бегу, не оглянусь, пойду искать по свету,
Где оскорблённому есть чувству уголок...
Каре... Эй, Топчий, запрягай, пожалуйста,
до автобуса...

Левенсон іде геть, а на сцену виходять три пацани з фанфарами, грають якийсь сигнал і оголошують, що феєрія «Будівництво стадіону» закінчена.

Їх місце займають три комунарки в білих фартухах і просять гостей вечеряти, за їх спиною Вовчок грає наш заклик:

«Всі до їдальні».

Гості розходяться тільки години коло дванадцятої. Чергові загони комунарів починають прибирати весь будинок, в кабінеті діляться враженнями.

Соломон Борисович розлючений пацанячою витівкою:

— Хіба я можу тепер працювати в комуні? Який у мене буде авторитет?

— Причому тут ваш авторитет, Соломоне Борисовичу? — питає Клюшнєв.

— Як причому? Як причому? Що це за завідуючий виробництвом, коли він освітлюється якимись синіми ліхтарями, а руки складає, як Демон? Бігає по сцені і кричить, як божевільний. Після цього буде авторитет?

— Ось ви, значить, не зрозуміли, в чому тут річ. Цю п'єску пацани здорово зробили. Тепер Правління задумається...

Справді, феєрія пацанів била не стільки по Соломону Борисовичу, скільки по Правлінню. Який не комічний був Соломон Борисович, перемішаний з Борисом Годуновим, Демоном і Чацьким, але його комізм був показаний як необхідний наслідок нашої виробничої занедбаності. Жалюгідні цехи, розміщені по підвалах та квартирах, жалюгідні диктові будівлі, засилля кустарів і кустарщини були показані пацанами в неприкрашеному вигляді. І голова Правління, їдучи від нас цього вечора, сказав:

— Молодці комунари, це вони здорово сьогодні критикнули...

12. ПОЖЕЖІ І СЛАБОСТІ

Не встигли діти відпочити після свята, прибрати квіти, зняти ілюмінаційні лампочки і сховати плакати, як приїхав у комуну Крейцер і сказав у кабінеті:

— Ну, товариші, здається, з весни почнемо будувати...

Дорошенко сонно відповів:

— Давно пора.

Сопін не повірив:

— А довго так здаватиметься? Будувати, будувати, а потім скажуть — грошей нема. За які гроші будувати?

— Та що ви, об'їлися чого? — сказав Крейцер.— У нас тепер на поточному рахунку тисяч триста є?

— Ну, є, так це ж мало, дивлячись що будувати...

— А от про це подумаємо. А що, по-вашому, треба будувати?

— Мало що,— сказав Фомічов.— Ось це все розчистити треба, а на чистому місці збудувати завод. Новий завод...

Соломон Борисович із-за спини Крейцера моргав усім комунарам. Це означало: збудують, як же... Але вголос він сказав:

— Треба будувати маленький заводик, щоб виробляти токарні верстати. Хороша річ, а попит? Ух!..

— Токарні не вийдуть,— сказав Фомічов.— Який це завод на сто п'ятдесят комунарів? Треба що-небудь дрібніше...

— Треба збільшити кількість комунарів,— протяг Крейцер, сідаючи за стіл СРК.

— Ой, на скільки ж збільшити? — спитав Дорошенко.

— А на скільки ж? Подвоїти треба.

Сопін задер голову і показав на Крейцера пальцем:

— О, сказали, і все за триста тисяч: завод збудувати, нові спальні і класи ж треба, а їдальня наша теж, виходить, тісна буде, а клуб?

— Та ви ж працюєте?

— На цьому бузовому виробництві багато не заробимо, а тут, видно, мільйоном пахне...

Але ввечері Сопін розповідав пацанам уже в іншому висвітленні:

— І що? І можна, звичайно, збудувати, тут тобі таке буде — завод, о! І не то, що сто п'ятдесят комунарів, а триста, о! Це діло я розумію.

— О, зрадів: триста...— киває на Сопіна Болотов,— як прийдуть новенькі, від комуни нічого не залишиться...

— Чого не залишиться? Ти думаєш, коли безпритульні, то й не залишиться? Це ти такий...

— Я такий... скажи, будь ласка. А от ваш актив — Григор'єв — от хороший виявився.

— І то кращий від тебе,— сказав Сопін.

— А я тепер що? Я тепер нічого, ніхто не скаржиться,— надувшись зовсім, сказав Болотов, і Сопіну стало шкода його; він поплескав Болотова по плечу:

— Як прийдуть сто п'ятдесят нових, ми тебе обов'язково СРК виберемо.

Болотов посміхнувся неохоче:

— Виберете, якже!

Звістка про те, що на літо передбачається будівництво, в комуні нікого не схвилювала,— мало вірили словам комунари. Але все ж постало серйозне завдання — треба якнайбільше зібрати грошей.

Соломон Борисович подав одним з загальних зборів промфінплан першого кварталу. Комунари про нього недовго думали:

— Це виконати можна, якщо в цехах хоч трохи налагодиться. А якщо виконаємо, то скільки в нас грошей буде?

Соломон Борисович вважав такі запитання непристойними:

— Ви зробіть, а гроші будуть.

— Не забудьте ж, і на Кавказ поїхати треба.

— І на Кавказ поїдете.

— А все-таки, скільки буде грошей, якщо виконаємо план?

Соломон Борисович розвів руками:

— Ну, що їм говорити?

— Тисяч сто додамо на поточний рахунок,— сказав я комунарам.

Промфінплан обговорили на цехових зборах. Зустрічний висували без великого розгону — цифри Соломона Борисовича були й без того жорсткими; зустрічний план комунарів на перший квартал був такий:

Арматурний цех

Маслянок	51 840	штук
Ударників для вогнегасників	12 000	»
Шестерень для тракторів . .	600	»

Деревообробний цех

Столів аудиторних	780	штук
Столів креслярських	700	»
Табуреток до них	1100	»
Стільців аудиторних	1100	»

Швейний цех

Трусиків	18 000	штук
Юнгштурмів	1100	»
Ковбойок	2300	»

Всього за собівартістю на суму 170 000 карбованців.

Металісти наші дуже зраділи, що викинули з плану ці огидні наріжники для ліжок. Їх не любили комунари:

— Що це за така продукція? Наріжник для ліжка... Це найлегша індустрія, яка тільки є. Подумаєш, кому потрібний наріжник для ліжка? Пофарбуй собі ліжко хорошою фарбою і спи. А то: нікельований наріжник для ліжка. Всяка, розумієте, охота пропадає...

— Маслянка — це справді груба́! Це для машини для всякої потрібна річ. Це вже не така легка індустрія: маслянка Штауфера. Бачите — не зразу навіть придумали, Штауфер такий знайшовся...

— Серйозно,— говорили токарі, які поважали себе,— в маслянці і нарізку треба зробити, і все-таки припасувати, щоб кришка правильно нагвинчувалася, і дірочку просвердлити.

Колька Вершнєв торжествував — закривали-таки нікелювальний цех. Колька вважав, що нічого шкідливішого для пацанів бути не може.

З перших днів січня робота відразу пішла веселіше в цехах, та й весною запахло — комунари вміють на великій віддалі відчувати весну та її запахи.

Соломон Борисович часто заходив до мене і висловлював радість:

— Молодці комунари, добре взялися! А я їм план вліпив, ой, будуть мене лаяти. Ну, нічого, все буде добре.

Соломон Борисович пожвавішав у січні, забув громи Декіна і сарказми пацанів у «Будівництві стадіону». Його підносила свідомість, що комуна потребує великих грошей, що ці гроші комунари зароблять тільки під його керівництвом. Соломон Борисович став бистрішим у своїх рухах і до пізнього вечора літав по виробничій арені.

Одно його бентежило з часу приїзду Декіна — боявся Соломон Борисович пожежі. Пожежа йому ввижалася щохвилини, він не міг спокійно лягти спати і приходив до мене іноді годині о дванадцятій ночі, просив вибачення, що заважає, про щось починав говорити, немовби спішне, а потім сидить і мовчить.

— Чого ти не спиш? — питаю його: ми з ним перейшли на «ти» після свята.

— По правді сказати, так боюся лягати — пожежі боюся.

— От дурниці,— говорю йому,— звідки пожежа візьметься, всі вже сплять.

— Там же в стадіоні грубки ще топляться,— ледве вимовляє Соломон Борисович,— я ось почекаю, поки закриють димарі, і піду спати.

Він уже і зараз майже спить, голова його все падає на лацкани піджака, він важко віддихується і протирає очі.

— Уф... Уф...

— Та йди спати, от придумала людина роботу — пожежі чекати.

Коло дверей стоїть з гвинтівкою днювальний, якому веселіше з нами, ніж на самоті нудитися біля грошового ящика. Днювальний усміхається:

— Пожежа ніколи не буває на замовлення. Ви ждете пожежі, а вона загориться в інший час, коли спатимете...

— Чому ти думаєш, що вона неодмінно загориться? — питає Соломон Борисович.

— Аякже. Це й не я один думаю, а всі пацани так говорять...

— Що говорять?

— Що стадіон неодмінно згорить, йому так уже від природи призначено...

Днювальний вирішив, що досить для нього розваг, і побрів на свій пост. Соломон Борисович киває головою в його бік:

— Пацани говорять! Вони все знають!.. Загориться стадіон, пропало все діло: горітиме, а ми дивитимемося, це правильно сказав Декін. Усе ж дерево, сухе дерево, скільки там дуба, скільки там лісу, ай, ай, ай, поки пожежна команда приїде...

О першій годині я рушаю додому. Плентається рядом зі мною і Соломон Борисович і просить:

— Зайди в стадіон, скажи цим грубникам, щоб були обережніші, вони тебе більше бояться... зайди, скажи...

Якось рано-вранці, тільки що зійшло сонце, наш одноокий сторож Юхін зняв крик:

— Пожежа!

Прибігли, хто був ближче, ніякої пожежі нема, сонце розмалювало вікна стадіону в такий пожежний стиль. Посміялися з Юхіна, але в квартирі Соломона Борисовича обійшлося не так просто: почув Соломон Борисович про пожежу,— і зомлів, навіть Колька бігав приводити його до притомності. Три дні ходив після цього Соломон Борисович з паличкою і говорив усім:

— Якщо загориться, я загинув — серце моє не витримає, так і лікар сказав: в разі пожежі у вас будуть чреваті наслідки.

І ось настав момент: тільки що програли спати, хтось влетів у вестибюль і загорлав, мов несамовитий:

— В стадіоні пожежа! Пожежа в стадіоні!..

Загрюкали двері, пронеслися по комуні протяги, залився сурмач тривожним сигналом, спочатку оглушливо гучно тут, у коридорі, потім далеко в спальнях. Як лавина, злетіли комунари по сходах, дріботіння каблуків, крики і якісь накази вирвалися в розчинені навстіж парадні двері — знову тихо в комуні. Соломон Борисович важко опустив голову на бочок дивана і застогнав.

Я поспішив у стадіон. Підбігаю до його темної маси, а назустріч мені галаслива, весела юрба комунарів.

— Погасили! — розмахує порожнім вогнегасником Землянський.

Він регоче розкотисто і апетитно:

— Як налетіли, тільки шипить, немов не було!

— Що горіло?

— Стружки біля грубки. Ця роззява Степанов у кочегарку пішов «води попити», у них в стадіоні й води нема...

Гомінкою, радісною юрбою ввалилися ми в кабінет. Соломон Борисович знесилів на дивані. Він з великим напруженням сідає і стогнучим голосом запитує:

— Погасили? Які це чудові люди — комунари. Стружки, говорите? Великий вогонь?

— Та ні, тільки починалось, ну, так половина кабінету вогнище,— говорить Землянський.

— А куди тепер ці банки подіти? — показує він на розряджені вогнегасники, які вишикувалися в шеренгу в кабінеті.

Соломон Борисович встає з дивана.

— Скільки ви розрядили?

Він починає пальцем лічити.

— Та хто їх знає, штук дванадцять...

— Дванадцять штук? Дванадцять штук? Ні, справді? — крутиться сердитий Соломон Борисович на всі боки. Він простягає до мене обидві руки:

— Це ж неподобство, хіба це куди-небудь годиться! Це ж... Дванадцять на таку маленьку пожежу. Ти їм скажи, хіба можна так робити? Де я можу набрати стільки вогнегасників, це хіба дешева річ?

Комунари притихли і винувато позирають на шеренгу вогнегасників.

— Ні, справді...— навіть розчервонівся Соломон Борисович.

Я серйозно говорю комунарам:

— Чуєте? Більше одного вогнегасника в разі пожежі не витрачати.

Комунари регочуть:

— Є! Соломоне Борисовичу, пропав ваш стадіон... Хіба сьогодні погасили б одним?..

— Як ти сказав? Як ти сказав? — здивований звертається до мене Соломон Борисович.

— Я виконав твоє прохання...

— Хіба я говорив — один? Я ж не сказав один. Треба розсудливо робити...

Після цього Соломон Борисович почав боятися всякого крику, всякої біганини по комуні. Тільки коли настала весна, він трохи заспокоївся і почав дивитися веселіше на світ.

Вживав Соломон Борисович різних протипожежних заходів. Йому сказали:

— Треба в цеху тримати бочки з водою і швабри коло них.

Соломон Борисович випросив у завідуючого господарством кілька старих бочок і справді налив їх водою. Це нічого не коштувало. Але швабри були дорогою річчю, і Соломон Борисович нишком замінив їх палками, на кінці яких були прив'язані пучки рогожі. Коли приїхав пожежний інспектор, Соломон Борисович з гордістю повів його до діжок, але тут він був незаслужено осоромлений.

— І швабри є, якже,— говорить він пожежному інспекторові.

Він з гордим виглядом виймає палку з бочки і бачить, що на кінці її нема нічого, стирчать самі хвостики рогожі.

Коли поїхав пожежний інспектор, Соломон Борисович зробив розслідування, і виявилося: баби-мазальниці, яким доручив Соломон Борисович щось вибілити в системі своїх цехів, відрізали пучки рогожі від пожежних пристосувань і обернули їх на щітки.

— Хіба це люди? — сказав Соломон Борисович.— Це звірі, це некультурні звірі.

Багато страждав Соломон Борисович від пожежної небезпеки, і, напевно, його серце не витримало б усіх хвилювань, коли б не комунари. Комунари не дозволяли Соломонові Борисовичу зосереджуватися . . . .

. . . .

Ви подивіться, що вранці робиться. Не встигли закінчити сніданок, а дехто навіть і не снідає, і бігом у ливарню. Кожний захоплює собі маслянки і ударники, а хто прийде пізніше, тому вже нічого не лишається, чекає ранкового литва, чекає, поки воно охолоне.

— Соломонові Борисовичу шкода витратити тисячу карбованців на нові опоки, а скільки він витрачає на доставку глини з Києва? Скільки коштує вагон глини? А формувальний пісок біля самої комуни, скільки хочеш, і сушити форму не треба, не те, що ця глина.

Соломон Борисович обіцяв, виправдувався, знову обіцяв, придумував різні причини, говорив, що нема заліза, що опоки будуть важкі, що комунари їх не піднімуть.

— Піднімемо, ви зробіть...

На одних зборах він, нарешті, почав благати:

— Що ви мені спокою не даєте з цією глиною? Що я сам не розумію, чи що? Опоки скоро буде зроблено.

— Коли? Строк? — галасують у залі.

— Через два тижні.

Редько з місця:

— Значить, будуть зроблені до першого лютого?

— Я говорю, через два тижні, значить — до двадцять п'ятого січня.

— Значить до першого лютого будуть обов'язково?

— Так, до двадцять п'ятого січня обов'язково,— гордо і неприязно говорить Соломон Борисович.

Він стає в позу, простягає вперед руку і урочисто промовляє:

— До двадцять п'ятого січня — ручуся моїм словом.

У залі припадок сміху. Регоче навіть голова.

Соломон Борисович червоніє, надувається, плюється, розмахує руками. Він уже на середині залу:

— Ви мене ображаєте. Ви маєте право ображати мене, старого? Ви? Хлопчаки?

Регіт стихає, але ввічливий рум'яний і веселий Клюшнєв говорить неголосно:

— Ніхто вас не хоче ображати. Але я перед усіма зборами заявляю: ви говорите, що нові опоки будуть готові до двадцять п'ятого січня, а я запевняю, що вони не будуть готові і до двадцять п'ятого лютого.

На зборах — тиша, увага: що відповість Соломон Борисович? Але він мовчки повертається і йде геть. Усі збентежені, хтось говорить Клюшнєву:

— Ти все-таки занадто. Хіба так можна з людиною? Він ручиться словом.

Клюшнєв спокійно:

— І я ручуся словом. Якщо я буду неправий, виженіть мене з комуни.

В перших числах лютого на мій стіл сперся ліктями Синенький, поставив щоки на власні кулачки, довго мовчки спостерігає, що я роблю, і нарешті обережно пищить:

— Сьогодні ж шосте лютого?

— Так, шосте.

— А нових опок ще не зробили.

Я усміхаюсь і дивлюся на нього.

— Не зробили.

— Значить, Клюшнєв Вася правильно говорив...

— Виходить, так.

Синенький зривається з місця і вилітає. Тільки в дверях він обертається і строїть мені оченята:

— А Соломон Борисович, значить, не додержав слова...

Але Синенький зробив цю рекогносцировку неофіціально. Ні на загальних зборах, ні в раді командирів не згадують про змагання Соломона Борисовича і Клюшнєва. Соломон Борисович недовго ображається. Він жвавий і енергійний і першого березня, торжествуючи, говорить загальним зборам:

— Ваше бажання, комунари, виконано: сьогодні готові нові опоки, і ми переходимо на формування в піску...

Комунари гучно аплодують Соломонові Борисовичу. Я шукаю в залі Клюшнєва. Він ховається від мене за чиєюсь головою і регоче, регоче. Перед ним стоїть Синенький і швидко б'є долонею об долоню, широко відставивши пальці. Дивлюся — і багато хто з комунарів заливається, але так, щоб не бачив Соломон Борисович.

А Соломон Борисович високо підняв руку і говорить дзвінко:

— Бачите, що треба і що можна зробити для виробництва, я завжди зроблю.

В залі вибух оплесків і вже відвертий вибух сміху. Сміється й Соломон Борисович.

13. НА ДОРОЗІ

Незважаючи на холод у цехах, поганий матеріал і цілковите спрацювання верстатів, які безперечно закінчують своє земне життя, комунари підходили до кінця першого кварталу без великих поразок.

Тридцять першого березня ми просиділи до 12-ї години ночі на загальних зборах — справи були серйозні.

Промфінплан першого кварталу був виконаний:

арматурним цехом	86%
деревообробним »	108%
швейним »	130%
комуною в середньому	102%

Всього випущено продукції за собівартістю на суму 174 000 крб.

Напали на металістів:

— Так ми й говорили, що ви підкачаєте... Ось у вас прорив, де ще 14% плану гуляють? Адже у вас зібралися найкваліфікованіші комунари.

Металісти були дуже збентежені. Особливо був засмучений четвертий загін, в якому були і Юдін, і Клюшнєв, і Грунський, і Скребнєв, і Козир. За виконанням своїх норм загін ішов попереду всіх загонів в комуні, поступаючись тільки перед одинадцятим загоном дівчат (після закриття нікелювального цеху у нас була проведена реорганізація загонів, і дівчата дістали номери десятий і одинадцятий). Але інші загони токарів далеко відстали від четвертого, а особливо відставали ливарники. За ливарників і взялися загальні збори.

— Два місяці трималися за київську глину, випускали більше браку, ніж путнього литва.

— Зайдеш до них у цех — не ливарня, а аптека: цього не чіпай, а на це не можна дивитися, а це секрет якийсь, а насправді саботажники. А командири-ливарники? Хоч один був рапорт за квартал?

— Чого хоч один рапорт? — схоплюється вражений командир дев'ятого.— Мало було рапортів?

— А за майстром ви дивилися? Ви ось посадили токарів на «декохт»... Що ми не знаємо, як вони ганялися за маслянками? Щоранку у них в черзі стоять. Куди це годиться таке...

— А де Ганкевич, чому його нема на зборах?

Голова негайно посилав за Ганкевичем пацана. Ганкевич приходить збентежений і злий.

— Я працював дванадцять годин на добу, хіба я відпочивав коли . . . .

. . . .

В лівому будинку будуть спальні на триста чоловік, лікарня, вішалка і деякі підвали. В правому будинку розміститься в двох поверхах новий завод — завод ручних електросвердел.

Центральний будинок увесь доведеться перебудувати: кухню спустити в підвал, за рахунок класів унизу і коридора розширити їдальню, спальні другого поверху обернути в аудиторії, з теперішнього «тихого» клубу і спальні дівчат зробити театр на п'ятсот чоловік, у теперішньому «голосному» клубі влаштувати «тихий». Доведеться в центральному будинку пересунути майже всі переділки.

Носалевич добивався в Правлінні:

— Чи не можна комунарів раніше відправити куди-небудь, щоб раніше почати перебудову?

Але в Правлінні сказали: не можна нікуди відправити, потрібні великі кошти, треба зараз працювати, поїдуть комунари тільки п'ятнадцятого липня.

В цьому проекті найзахопливішим було — завод електросвердел.

Ми бачили вже це електросвердло, інженери дістали десь закордонне: алюмінієвий кожух, ручка, собачка, все разом трохи схоже на револьвер, тільки більше — сантиметрів сорок завдовжки і циліндричніше. Всередині моторчик, механізм, шестерні — внутрішність ще мало зрозуміла, але казали інженери, що в роботі потрібна точність до однієї сотої міліметра. Коли це свердло розібрати, виходить багато деталей. Самих назв деталей сто одна.

Досі свердла ці привозили до нас з Америки, Австрії, платили за них золотом. Комунари на свердло дивилися з острахом і повагою:

— Це тобі не маслянка, тут тебе один моторчик злопає з потрохами. Одна сота міліметра — які окуляри надівати треба?

— Правда, що у нас майстрів таких поки що нема, а все-таки зробимо, ось побачите, зробимо, ще й як...

Усе це діло: і нові будинки, і новий завод, і нові комунари, все це уявлялося в далекому тумані, але не туманом уже були ряди цегли, які обступили комуну з усіх боків, піраміди піску, соснові бараки для робітників, начальник будівництва Вастонович. А в кінці березня прийшли люди з сокирами і полоснули ними по нашому любому саду. З пацанів дехто ахнув:

— Сад? Ой, шкода ж!..

— Чого ти тіпаєшся? — сказав хтось з старших.— Яблук шкода? Та яблука, це що? Яблука — це баловство, а тут тобі електросвердла...

Проте пацани не встигали переживати як слід усе, що їм випало на долю в цей час. Надто багато було надзвичайних вражень, а попереду ще піднімалися Кавказькі гори.

Не встигли вирубати сад, як почали копати котловани для фундаментів, а на початку квітня на нас навалилася нова справа: будівництво дороги.

Про дорогу до бєлгородського шосе ми клопоталися давно. Треба було прокласти мостову завдовжки в кілометр з чвертю, а тепер ми зовсім знемагали від бездоріжжя. Навіть пішоходи добиралися до шосе ціною великих страждань і складної обхідної стратегії. Адже ви знаєте, що таке стара російська дорога? Це таке місце, яке найменше пристосоване бути дорогою. Так ось саме така дорога віддаляла нас від бєлгородського гудронного шосе.

Протягом зими рада командирів послала кілька делегацій до Комунгоспу. Рада командирів писала Комунгоспові, що для перевезення двадцяти п'яти пудів вантажу треба запрягати троє коней, що візники відмовляються взагалі до нас їздити, а щоб проїхати машиною, нема чого й думати.

І на весну Комунгосп нарешті зглянувся над нами і став прокладати дорогу. Почалися земляні роботи, звозили каміння. З земляними роботами зразу повернулося дуже погано. Треба було зробити виїмку завдовжки до півверсти — для цієї роботи найняли

данилівських і шишківських селян і платили їм поденно, бо відрядно вони нізащо не хотіли працювати — надто для них підозрілим здався кубічний метр.

Подивилися ми з тиждень на ці земляні роботи і голови похнюпили: при таких темпах дорогу закінчать не раніше кінця п'ятирічки. Ще минув тиждень. На загальних зборах заговорили:

— З такою роботою нема чого морочитися. Або кинути все діло, або шукати нових робітників.

— А де ти їх знайдеш?

Прийшов на збори і десятник з дороги і сказав:

— З дорогою погано, прямо вам кажу.

Хтось з комунарів спитав:

— А якби нам взятися за діло?

Десятник посміхнувся звисока:

— Що ви, хіба це дитяча робота?

— Які ми діти! — образився Грунський.— Хороші діти...

— Скільки там у вас великих, а малятам буде важко. Знаєте, земляна робота, вона...

Так збори й закінчилися нічим. У себе я сказав десятникові:

— Шкода, зрозуміло, відривати хлопців від виробництва, але ви знаєте, що коли б хлопці взялися, за шість днів виїмку б закінчили.

Десятник і тепер не повірив, а через три дні знову прийшов до мене і сказав:

— Що ж, треба припиняти роботу. Ця волинка коштує дорого, і до осені дорогу не закінчимо.

— А чи не засурмити нам, Василю, на раду? — спитав я Дорошенка.

Дорошенко подумав, подумав:

— З приводу дороги? А як же з промфінпланом буде? На дорогу треба не менше десяти днів.

— Десять днів? — здивувався десятник.— Голуби мої, так це ж просто чудо... Давайте...

— Засурмити можна, що ж,— сказав Василь.

Засурмили. Командири задумалися:

— Десять не десять, а на тиждень доведеться закрити виробництво.

Соломон Борисович розхвилювався до істерики:

— І що вам на думку спадає? Звідки таке спадає на думку? Десять днів, це за собівартістю на сорок тисяч карбованців продукції. Що таке? Ви думаєте своєю головою?

— А коли залишитеся зовсім без дороги? — сказав десятник.

— Як без дороги? Без дороги не можна...

— Соломоне Борисовичу,— сказав хтось,— якщо ми не виконаємо промфінплан, тоді можна буде в червні одну годину додати, та ми й так виконаємо...

— Треба не виконати, а перевиконати...

— І перевиконаємо...

— Ну, робіть, як хочете,— сказав Соломон Борисович.

Рада командирів ухвалила: віддати на дорогу одну п'ятиденку за рахунок виробництва і за рахунок навчання — значить, по 8 годин на день. У школі у нас справи йшли добре.

— А лопати будуть? — спитали у десятника.— На сто п'ятдесят чоловік!

— Та я вам не тільки лопати, а й чорта вам дістану, тільки допоможіть.

Рада командирів негайно пішла на дорогу і поділила всю виїмку на дванадцять частин — за числом загонів — пацанам і дівчатам дали мілкіші частини виїмки, хто старший — глибші. Вийшло на кожний загін по сорок з чимось метрів погонних.

Філька подивився на свою ділянку і зміркував:

— По два з половиною метра на пацана, а глибина тут сантиметрів тридцять... Ого...

В наступні дні лінія дороги була схожа на якийсь фейєрверк земляних кидків. По боках лінії все росли й росли земляні вали, комунарські голови все глибше й глибше йшли в землю. Через три дні четвертий загін закінчив свою ділянку і перейшов на ділянку дівчат, а дівчат упросили піти на допомогу пацанам.

— Там вам легше, тут високо кидати треба...

Все-таки за п'ятиденку не закінчили, довелося витратити і вихідного дня половину.

Але надвечір у вихідний день прийшов до мене десятник і сказав, захлинаючись:

— Це ж чудово, слово честі, я ніколи такого в житті не бачив... Це ж чудово, їй-богу, це просто чудово!..

Був тихий і теплий вечір. Комунари прогулювалися по викопаній виїмці, і Сопін декламував:

— Пацани — це тобі кадри! Це не якась дрібна буржуазія з Данилівки...

В перших числах квітня ще хвилювання — перевибори ради командирів.

За місяць наперед почалася кампанія по перевиборах. Комсомольське бюро часто і вечерю пропускало за цим важким питанням. А питання було справді важке: перед новою радою командирів стояли великі справи: важкий промфінплан, будівництво, кінець навчального року, кавказький похід. Дорошенківське скликання, на думку бюро, розтріпало комуну: злодіїв завели, втратили Воленка, розбестили пацанів, не зуміли тісніше зв'язатися з інженерами, які проектували нове виробництво. Тільки й заслуг було, що розпочали дорогу. І в бюро, і серед активу висловлювалися за міцний склад ради:

— Треба вибирати таких, щоб корешкам не дивилися в зуби.

В деяких загонах не подобалися такі ідеї. Ливарники і ковалі доводили:

— У нас всі однакові. Кого загін висуне, тому й будемо коритися.

На виборчих загальних зборах суперечок не було.

Бюро висунуло ще одну пропозицію: не обирати окремо чергових по комуні, а чергувати командирам по черзі:

— А то у нас так: черговий геть розривається, а командири дивляться — нехай собі. А от коли він знатиме: сьогодні цей чергує, а завтра я, то у нього інший порядок у загоні буде.

Проти цього ніхто не заперечував — справді — та й начальства менше. Ця постанова мала надалі величезне значення. Командири в комуні стали з того часу справжніми керівниками нашого колективу.

Збори обрали таких кандидатів:

Першого загону	— Землянський
Другого »	— Швидкий
Третього »	— Ширявський
Четвертого »	— Клюшнєв
П'ятого »	— Похожай
Шостого »	— Кравченко
Сьомого »	— Дорохов
Восьмого »	— Студецький
Дев'ятого »	— Сергієнко
Десятого »	— Вєхова
Одинадцятого »	— Піхоцька

Секретарем ради командирів обрали Нікітіна, підкреслюючи цим обранням великі завдання нашого самоврядування. Нікітін — найстаріший комунар, який побував командиром кілька разів. Досі він ніби відпочивав, і вибирали його тільки в найвідповідальніші комісії. Нікітін — людина насамперед сувора, по-друге, Нікітін знає все . . . .

14. СТАНОВИЩЕ НА ФРОНТІ

. . . .

15. ЧОТИРНАДЦЯТЕ ЛИПНЯ

. . . .
напхав Кольці всякого добра: бинтів, йоду, якихось крапель, англійської солі...

Було багато мороки з усім цим дріб'язком. Уже з червня почали збирати хлопці старі газети, щоб викласти ними в кошиках.

Рада командирів мобілізувала всіх жінок у комуні навчити дітей складати костюми так, щоб вони не м'ялися і не заважали один одному. Це було досить складною наукою, і багато пацанів з труднощами осягали її теореми. Командирам надзвичайно багато було клопоту з загальновзводним майном: відро, сокири, гвіздки, віники, ліхтарі. Ліхтарів «летюча миша» треба було на кожний

взвод три штуки. А для ліхтарів потрібен був гас, а для гасу — банки.

Особливо багато повозилися ми з табором. Спочатку думали взяти палатки з собою в похід. У цьому питанні довго сперечалися на загальних зборах. Маршрутна комісія вимагала, щоб палатки супроводили нас по Воєнно-Грузинській дорозі. Панов говорив на зборах:

— Ви не думайте, що там для вас скрізь приготовлена хороша погода. А коли дощ, куди ви дінетеся на дорозі?

— Дощ не страшно,— говорили на зборах,— ну що ж, помокнемо трохи. А ти говориш: палатки. Ну, добре, візьмемо палатки. От прийшли ми на нічліг, а тут на тобі, дощ... що ти робитимеш?

— Як що? Розкинемо табір!..

— Розкинеш, який ти швидкий!.. По-перше, щоб розгорнути палатку і натягти, треба не менше як півгодини, і ти вимокнеш, і палатка вся мокра, а, по-друге, на якому ж місці ти її розкинеш?

— Як на якому? Мало на якому? На якому зручніше...

— А я тобі скажу, на якому...

— Ану, скажи...

— На мокрому...

Загальні збори вибухають сміхом.

— Правильно, на мокрому...

— І доведеться лягати однаково на вогку землю. А наступного дня ти палатку повинен згорнути? Повинен?

— Ну, повинен,— говорить уже спантеличений член маршрутної комісії.

— А як ти її згорнеш, якщо вона мокра, її сушити треба. А якщо дощ не перестав?

— Правильно,— закричали збори,— не треба палаток... возитися з ними.

Але маршрутник не здається.

— Ви так говорите, ніби ви маленькі або дурниками прикидаєтесь. Дивись ти: пішов дощ, а він півгодини палатку натягує, і він, бідний, вимокне, і палатка вимокне, все пропало. А хіба так роблять? Бачимо, що хмара йде, значить, стій, розкидай табір, поки там дощ...

Редько перебиває:

— А хмара пройшла, знову згортай, так перед кожною хмарою й будемо, як на ярмарку, розгортати і згортати...

Збори знову регочуть, регоче й маршрутна комісія.

— Ну, добре, мокніть, нам однаково, а от інше ви знаєте, що таке Хрестовий перевал?

— А що там страшного?

— Ми ось їхали з Антоном Семеновичем, так прямо по снігу три кілометри над рівнем моря, а там ночувати доведеться або близько звідти, а де ти зігрієшся?

— В палатці?

— Ну так, в палатці...

— І в палатці не зігрієшся...

Хрестовий перевал — це ж не дощ, і над ним комунари задумалися. Потім вирішили продовжити марш через перевал: пройти за один день верст п'ятдесят і таким чином уникнути ночівлі в найхолоднішому місці. А на всякий випадок погодилися:

— Ну, і померзнемо, невелика біда, як-небудь один одного нагріємо.

Табір вирішили відправити прямо в Сочі товарним вантажем, а для будівництва табору відрядити в Сочі Панова — він знає місце для табору, а Воєнно-Грузинську він однаково вже бачив. Панову тільки п'ятнадцять років, але він уже на другому курсі. Славиться він постійною бадьорістю, дуже малим зростом і великими математичними здібностями. Разом з Пановим посилаємо Семена Мойсейовича Марголіна.

Марголін — фігура останньої формації. Йому років тридцять, і офіційне становище його в комуні — кіномеханік. У комуні він повинен бувати разів два на п'ятиденку, пропустити фільм, і за це він одержує сто вісім карбованців на місяць.

Але комунари вже давно вдосконалили Марголіна. Чого тільки Марголін не робить, він і ремонтує проводку, і лагодить мотори, і влаштовує ілюмінацію, і дістає квитки для культпоходу, і купує мазь для оркестру, він «і швець, і жнець, і в дуду грець». І якщо Марголін якесь доручення виконає погано, на нього сердяться і кричать:

— Сенька, ти знову наплутав? Як тобі говорили, ти чим слухав?

Сенька завжди веселий і задоволений життям — він закоханий у комуну. Через комуну він забув дім, сім'ю, дружину, родинне щастя. Дружина Сеньчина, маленька гарна жінка, іноді приходить в комуну, усміхається крізь сльози і скаржиться:

— Що це таке? Чотири дні не було дома...

Тоді Сеньці говорять:

— Ти що, і дома плутаєш усе!.. Іди додому, та дивись, не забудь завтра зайти дізнатися, як там фанфарні завіски, чи готові?

Сенька зараз возиться з табором. Треба запакувати дошки, кілки, мотузки, треба дістати вагони, приготовити інструмент...

Стороння людина, приїхавши в комуну, не помітила б ніяких готувань до походу. Так само чисто в комуні, так само розквітає день сигналами, так само шумлять майстерні і дзюркотить наука в класах. Тільки десь глибоко в підвалах, комірках, на чорних дворах розраховують, вимірюють, запаковують наші майбутні похідні дні. Вечорами комунари юрмляться на будівництві, сперечаються з Делем та Степаном Якимовичем, і тільки небагато хто возиться з своїми кошиками. У пацанів діла найбільше. На їх плечах прощальний вечір у клубі ДПУ. Гурток пацанів, який поставив свого часу «Будівництво стадіону», не розійшовся. Він

ставить огляди на які завгодно теми. Він уже поставив «Дзержинці в Європі» і «Паровоз», а тепер готує складну політичну сатиру під назвою «Red Army». Чого тільки нема в цій сатирі: Пуанкаре, Бріан, Макдональд, Пілсудський, китайські генерали, робітники і, найцікавіше, Червона Армія. Постановка — справа складна. Не тільки треба знати текст, не тільки грати, але й костюми приготувати і все художнє оформлення. І все це повинні зробити пацани.

В останні дні комунари сміються, стрибають, радіють, а подивишся па них уважніше, і так ясно видно: втомилися діти до краю... зблідли, схудли. Стали траплятися в раді командирів заяви:

— Прошу перевести мене в який-небудь інший цех, бо я тут дуже стомився.

В раді командирів не потурали легкодухим:

— Усі стомилися, відпочинеш в Сочі.

Востаннє зібралася рада командирів 10 липня, щоб розв'язати багато останніх дрібних питань. Причепився будівельник Вастонович:

— Треба починати перебудову головного будинку — прибирайте все ваше добро.

Прибрати не так легко: меблі, гардини, портрети, книжки, ліжка. Ледве знайшли таке приміщення, перебудову якого погодився Вастонович відкласти до нашого повернення.

І ще питання: кому передається перехідний приз — прапор комуни? Дівчата виконали промфінплан краще від усіх цехів, а у дівчат кращий загін одинадцятий. Але у металістів кращий загін четвертий, і за виконанням норм він перший у комуні. Обидва загони заявили своє право на прапор. Помирити їх рада командирів не могла і вирішила на час походу вибрати спеціальну прапорову бригаду. Загальні збори вибрали прапороносцями Конисевича і Салька, асистентами — Похожая і Сергія Соколова.

Нарешті настали останні дні. Закрили школу. Спустошили всі кімнати комуни, поховали все якнайдалі, згорнули табір і відправили на вокзал.

13-го ввечері розформували загони і ночували вже в похідному порядку — по взводах, а 14-го вже й робити нічого. Пацани щось закінчують до вистави, господарча комісія роздала останній багаж по взводах. Командир четвертого загону Клюшнев один був у маленькому прориві:

— Як я здам прапор? Китиці такі старі, самі кулачки й залишились. Скільки разів говорив Степанові Якимовичу...

О четвертій годині дня послали когось у місто за китицями.

За обідом прочитали наказ:

> Комуні імені Дзержинського з 14-го числа вважатися в поході. Завідування комуною на місці передається товаришеві Левенсону. О п'ятій годині вечора всім вишикуватися в парадних костюмах для маршу в клуб ДПУ. Після вечора

в клубі всім переодягтися в похідні костюми і шикуватися для маршу на вокзал. Обоз увесь час при колоні.

О п'ятій годині програв Вовчок загальний збір. Осторонь вже стояли навантажені доверху вісім возів обозу. Вишикувалися в одну шеренгу проти фасаду комуни, на правому флангу заблищали сурми оркестру, засміялися на сонці завіски фанфар. Білий стрій комунарів незабутньо красивий, свіжий, зовсім незвичайним мажорним мотивом врізується в пам'ять. На маківках комунарів золоті шапочки, тільки командири в картузах з білим верхом.

Пробігли останні діловиті пацани. Хтось поправив зав'язку на ногах, хтось тугіше затяг пояс, дівчина струсила останню нитку з спідниці і, всміхаючись, дивиться на мене:

— Ох, і добре ж!..

— Під прапор, струнко!

Виніс четвертий загін прапор у чохлі і завмер перед фронтом. З правого флангу відокремилась прапорова бригада, під салют оркестру прийняла прапор, і ось він уже на правому флангу на чолі нашої білосніжної колони, щоб бути там півтора місяця. Високо підкидаючи п'ятки, стрімголов пролетів Олексюк з своїм прапором на місце.

Проти нашого строю зібралися службовці і робітники комуни, будівельники, техніки, на будівництві затихли стуки і спустіло риштовання. Багато хто йде з нами в клуб на прощальний вечір.

Наче все готово. Кілька прощальних слів тим, що лишаються, кілька побажань з їхнього боку.

Соломон Борисович дивиться па нас і хвилюється, на очах у нього сльози:

— Ех, поїхав би з вами... хороші хлопці і дівчата, мені важко без них... Ах, вони працювали, як звірі, як звірі!

— Соломоне Борисовичу, верстати ж, дивіться! — кричать з третього взводу.

— Добре, добре, ти не бійся...

— Ну, час.

— Колона, струнко!

Але хтось прорвався крізь стрій і дихає так, наче у нього всі циліндри лопнули.

— Що таке? Де ти був?

— Китиці!..

— Ах, китиці!..

Схилився прапор, і кілька чоловік почали прикрашувати його.

— Ну? Більше нічого не буде?

— Нічого, можна рушати...

— Колона, струнко! Справа по шість, кроком руш!

Рушив, задзвенівши, оркестр, рушив прапор, ряд за рядом перешиковувались комунари, проходячи повз рідних пацанів лівого флангу, які усміхалися їм.

16. ПЕРШІ КІЛОМЕТРИ

Рано-вранці п'ятнадцятого липня комунари вже сиділи у вагонах. У першому розмістився оркестр, у другому — перший і третій взводи, у третьому — другий і четвертий,— пацани й дівчата. Сів і я з цією компанією, найбільш енергійною і небезпечною в дорозі.

Чекаючи посадки на вокзалі, знемагали без сну, і тому, як тільки розподілили командири місця, відкрили діти кошики, дістали ковдри й полягали спати. Навіть найчудовіша насолода, про яку всі мріяли за місяць до походу,— дивитися з вікна вагона, була відкладена на майбутній час. Тільки в Донбасі виставили діти цікаві носи у вікна і засипали один одного запитаннями:

— Ти, мабуть, не знаєш, що це за такі купи?

— Я знаю.

— Ти мабуть, думаєш, що це вугілля? Ха, ха, ха...

— А по-твоєму це дрова?

— Це порода. Розумієш? Порода, земля...

— А ти все розумієш? Це по-твоєму доменні печі?

— Ні, не доменні.

— А що?

— А тобі яке діло, що?

— Це теж порода?

— От народ який, ці пацани...— говорить Сопін, командир четвертого взводу.— Ну от, чого вони сваряться?

— Хіба ми сваримося? Ми розмовляємо.

— Знаю, які це розмови. Це розмова, а через хвилину починають битися. У мене у взводі щоб цього не було!

У передньому вагоні заграли сигнал. Пацани прислухалися.

— Хлопці, снідати!..

З-під ковдр висунулися голови.

— Дивно якось, вставати не грали, перевірки не грали, а прямо в їдальню...

У вагон входить Кравченко, член господарчої комісії і її визнана душа.

— Командир, давай пацанів одержати по фунту хліба, по два яйця і по яблуку.

— Нам хліба не треба,— говорить Сопін.

— Відправиш двадцять буханок у середній вагон, там розріжемо.

По вагону проходить Клюшнєв. Сьогодні він черговий командир.

— Щоб у вагоні не було шкаралупи, крихт, санобхід буде після сніданку.

Вони з Кравченком ідуть геть, сповнені поважності, вони мають право переходити з вагона у вагон. За ними рушає кілька пацанів по сніданок. У відділі дівчат також заворушились. Прибігли старші за буханками і теж заздрять:

— От здорово, у них які вікна, по три чоловіка може дивитись...

Знову у вагоні Кравченко.

— Якщо у кого трапиться погане яйце, скажи командирові — обміняємо.

Кравченко — великий спеціаліст своєї справи. Він провів господарчу комісію в кримському поході, і тепер, коли його вибирали, мало не плакав:

— Пожалійте, хлопці, ніколи спокою нема, і день, і ніч паришся.

Але хлопці його не пожаліли:

— Не бреши, чого там паришся! А у нас похід серйозний, сам розумієш! А тобі що? Ми пішки шпаримо, а ти в обозі їдеш, і їжі у тебе, хоч завались...

— Та на ту їжу дивитись гидко...

В кримському поході з ним трапилася смішна історія, яку ніколи комунари не забудуть. Колона комунарів спустилася в Сімеїз прямо від обсерваторії через Кішку, а обоз пішов по шосе. На якомусь повороті зліз Кравченко з воза і присів на дорозі перевзутися, потім на щось задивився і загубив обоз з очей. Кинувся доганяти, потрапив не на ту дорогу і зовсім заблудився. Обоз увійшов в Сімеїз, приєднався до колони, а Кравченка нема. Ждали, ждали і почали турбуватись. Уже стемніло, послали сурмачів у гори і сказали:

— Грайте «Збір», не допоможе, грайте «На обід», обов'язково прибіжить.

Але й «На обід» не допомогло. Так Кравченка і не знайшли і без нього на другий день відправили обоз до Ялти, а самі сіли на катер. Більшість була засмучена трагічною загибеллю Кравченка, але досвідчені комунари говорили:

— Знайдеться старий, не бійтесь...

Справді, в Ялті на набережній, коли ми сходили з катера, нас зустрів Кравченко, замазаний і стомлений.

— Де тебе чорт носив? — питають у нього.

— Та де ж? Я ото відстав від обозу, чорт його знає, куди воно повернуло, ходив, ходив та й прийшов у Сімеїз отой самий. Питав, кого тільки не питав, чи не бачив хто обозу. Так ніхто й не бачив, як крізь землю провалився. То я і пішов прямо в Ялту, грошей зі мною ж не було...

Комунари, здивовані, вислухали цю сповідь.

— Та слухай ти, халява!..

— Ну, чого ж я халява? — спитав Кравченко ображено.

— Халява! А чого ж ти не спитав, чи не бачили тут хлопців з музикою?

— Та нащо мені музика ваша,— розсердився Кравченко,— коли мені обоз був потрібний!.. А де ж він зараз?

— Хто?

— Та обоз же, от ще дурень...

— Обоз о п'ятій годині вирушив до Ялти.

Кравченко бігом кинувся до міста... Так і не розібрав він, чому його назвали халявою.

Тепер Кравченко досвідченіший і, мабуть, не загубиться, але й тепер він уміє обмежити свої дії формулами найближчого завдання.

Після сніданку культкомісія принесла газети і журнали, куплені на вузловій станції. Але недовго комунари віддавалися політиці, почалися розмови. Вони були на межі двох епох, зовсім не схожих одна на одну: вони тільки що покинули свої верстати і охоплену будівництвом комуну, але ще не вступили в складні переплетення походу. Говорили все-таки більше про комуну.

— А цікаво, чи відремонтує верстати Соломон Борисович?

— А нащо тобі верстати ці? Там, брат, будуть такі машини!..

— Не встигнуть до нашого приїзду...

— Встигнуть!..

— А здорово дорога вийшла, розкіш!..

— А ось, хлопці: сто п'ятдесят новеньких як напруть, ой, ой, ой... Дарма ми позадавалися перед Правлінням.

Справа в тому, що в Правлінні все-таки побоювалися — новенькі рознесуть. Але комунари в Правлінні говорили:

— Ось побачите, як тепленькі на місця стануть...

— Все-таки краще запросити двох-трьох вихователів.

— Гірше, далеко гірше, волинка буде. Ось побачите: строк чотири місяці, через чотири місяці не відрізните, де старий, де новий, ми вже це знаємо.

Це положення — обробити нових за чотири місяці без допомоги вихователів — без усякої формальної постанови стало чомусь зобов'язанням комунарів, його визнавали як зобов'язання і комунари, і Правління і про нього часто згадували. Більшість комунарів вважала, що питання про нових взагалі питання дріб'язкове, далеко важче в їх очах було питання про завод.

Тільки під'їжджаючи до Владикавказа, ми стали більше віддаватися перспективам найближчого майбутнього. На Мінеральних Водах на секундочку затрималися з спогадами: багато хто з хлопців свого часу відвідав Мінеральні Води, хоч і не мав відрядження Курупру. Згадували стримано і недовго:

— Тут літом жити можна...

Владикавказ зустрів нас зливою. З вагонів не вийшли, думали ось перестане. Але дощ у них якийсь дивний: періщить і періщить з однаковою силою, без усякого натхнення, рівно, уперто, і самому йому нібито нудно так одноманітно поливати землю, а він все-таки поливає і поливає. Просиділи годину у вагонах і зовсім розгубилися. Зібрали раду командирів взводів.

Нікітін головує в раді. Степан Якимович люто дивиться на станційний будинок, що його поливає дощ.

— От, диявол, зарядив. Так от, товариші. Під таким дощем навантажити речі на підводи, дістати хліба, виступити — неможливо.

— Вже й пізно,— говорить Нікітін, голова маршрутної комісії.— Нам треба було вийти з міста о 10-ій годині, а зараз уже друга. Запізнилися, а тепер дощ цей, та поки зберемося і навантажимо речі, буде вже вечір, куди ж іти під дощем. Давайте ночувати...

З нами сидить і думає голова ТПТЕ.

— А як же обід? Ми для вас обід приготували. А ночувати де ви будете?

— А не можна у вагонах?

— Та, мабуть, що й можна...

— А обідати якось проберемося пізніше...

Так і вирішили. Начальник станції дозволив переночувати у вагонах. Комунари почали прибирати, частина пішла шукати фруктів, і через п'ятнадцять хвилин увесь базарчик на площі перед вокзалом був прикінчений. Надвечір якось пробралися до міста і пообідали.

Представник ТПТЕ говорив нам:

— На дощ не дивись, дощ три дні, чотири дні буде. Ти йди, там дощу не буде...

Вирішили завтра виступати, щоб там не було. До вечора сперечалися і торгувалися з візниками, договорили шість парних гарб за п'ятсот карбованців до Тифліса. Допомогла та обставина, що ми захопили з собою з Харкова кілька мішків вівса.

Вранці прокинулись — до вікон: дощу нема, але небо несимпатичне — однаково дощ буде. Господарча комісія нашвидку видала по куску ковбаси. Оголосила наказ:

«Негайно навантажити обоз. Шикуватися на площі в звичайному порядку, форма одягу літня (вихідні трусики і парусовки). Караул при обозі від першого взводу».

Пробігли командири на площу, розподілили між собою гарби. Потяглися комунари через рейки з кошиками, ящиками, сурмами. Обоз вантажили довго і тяжко. Осетини заздрили один одному і не визнавали нашої взводної організації, перекидали ящики та корзини з воза на віз, дорікали нам за велику кількість багажу. Комунари умовляли їх:

— Ти їсти будеш?

— Їсти будемо,— сміється старий з обкуреною сивиною в бороді.

— І ми будемо.

— Навіщо так багато їсти брав?

— Про тебе все думав.

Старий сміється. Сміється й комунар і вже по-російському доводить осетинові:

— Ти не бійся, тут харчів на сто п'ятдесят чоловік. От у Балті поїмо, легше стане, а в Тифліс приїдемо — порожні гарби будуть. Усе поїмо.

Тепер уже старий жартує:

— Ти й кошика поїси?

— Кошика ні-і-і,— регочуть комунари.

Осетини поступово ставали добріші і зговірливіші. Але виявилася інша біда: вірьовок у осетинів нема, шини на колесах ледве тримаються, обіддя теж «живе на ладані», як говорить Соломон Борисович.

— Як же ми доїдемо? — питає Степан Якимович.

— А чого?

— Як чого? Двісті кілометрів...

— Доїдемо, не бійся...

— А вірьовка?

— А вірьовка потрібна, це правильно...

Починається дощик. Вірьовок нема, і по хліб тільки що поїхав Кравченко на порожній гарбі. Вирішили виступати і почекати обоз при виході з міста. Проте три гарби готові виступати з нами.

Вишикувались, винесли прапор.

— Кроком руш!

З музикою пішли через місто. Ніде я не бачив таких жахливих бруківок, як у Владикавказі. То піднімаєшся на кам'яний зуб, що несподівано випнувся, то провалюєшся в ущелину, наповнену дощовою водою. Вийшли в центр міста. Лєвшаков попереду розмахує руками, втратила людина всяку парадність. Обганяю оркестр, підходжу до нього.

— Не поспішай, пацанам важко.

— Треба ж кінчити швидше цю каторгу!

Наздоганяє мене пацан з четвертого.

— Одна гарба розсипалась!

Посилаю трійку з першого взводу. Нарешті переходимо через Терек, проходимо ще близько кілометра, і ми на краю міста. Спиняємось коло верстового стовпа, на якому стоїть цифра 1. Ми вже на Воєнно-Грузинській, попереду нас гори, вкриті сіткою дрібного дощу. З нами прийшла тільки одна гарба, інші відстали. Виявляється, що з другої гарби впало два ящики.

— З чим ящики? — стурбовано питає Лєвшаков.

— З яйцями, здається.

— Ну, буде діло,— говорить Лєвшаков.

Розпускаємо колону, але дощ усе більшає, а заховатися ніде. Близько години терпляче мокнемо, нарешті набридло. Прибіг гонець від Степана Якимовича:

— З хлібом і з вірьовками ще затримаємося трохи.

Посилаю гінця назад:

— Скажи: колона пішла, чекаємо обоз на восьмому кілометрі.

Я дав наказ іти далі «вільно». Прапор прив'язали до гарби, чергові розібрали баси. Ще в комуні було складено план перенесення басів, кожний комунар знає, від якого кілометра до якого він несе бас, від кого приймає і кому здає — вийшло в середньому по десять кілометрів на людину, дівчатам менше.

Пішли вільно і відразу швидко. Чоловік вісім узялися попід руки: я, Акімов, Клюшнєв, Камардінов, Харланова і ще хтось — і широкою шеренгою рушили вперед. Через хвилину нас вистрибом обігнала зграйка пацанів і зникла за поворотом. Хтось з них обернувся, крикнув:

— На восьмому кілометрі?

Мені з комунарами йти важко: я в чоботях, а вони в трусиках і в легких спортсменках, але треба тримати фасон. Ідемо дуже швидко, за нами розтягнулася вся комуна, далеко позаду темніє громада єдиної гарби, яка йде за нами.

Підійшли до Тереку. Праворуч височить уже якась гора. Є комунари, які вивчили Анісімова на «ять». Вони називають ім'я цієї гори і щось роздивляються на її схилах. Але дощ ще поливає нас, і нікому не хочеться займатися геологією. Нас все обганяють і обганяють, і ми вже чуємо позаду себе нукання нашого візника.

Тільки на шостому кілометрі вийшли ми під ясне небо. Сповільнили ходу і занурилися в тепло і сонце. Голосніше защебетали дівчата, заграв сміх, хтось за кимсь уже погнався. Пройшли мимо якихось хаток і попереду на дорозі, що спускається вниз, бачимо: на кам'яному парапеті сидять усі комунари, як горобці на дроті, довгою білою стрічкою відокремлюють бурхливий Терек від лінійки шосе. Догадалися — це і є восьмий кілометр. Підійшли й ми і теж сіли на парапет. Фотогурток уже націлив на нас апарати — рудий Боярчук, Льовка Салько і Козир мають в обозі цілий ящик з пластинками.

Відпочивали недовго. Через чверть години хтось уже поліз на найближчу кручу, а пацани вже бродять по обмілинах Терека, і на них кричить ЧЧСК:

— Ти ж у вихідних трусиках, що ж ти їх купаєш?

— Я не купаю... А дивись, яка вода холодна, а купатися ніде.

Терек зараз небачено повноводний, брудний і бурхливий. Він плюється сердито на пацанів і не дає їм купатись. Пацани теж незадоволені Тереком:

— Терек, Терек! Що за річка така — замазура!

Група з Фількою на чолі втратила терпіння і замелькала п'ятами по дорозі до міста.

— Куди ви?

— Обоз зустрічати...

Через півгодини вони доставили обоз у повному складі. Ціла кошикова оргія на гарбах, а поряд з візниками сидять наші карульні і тримають в руках гвинтівки. Примостився з ними і Степан Якимович, і пацани дорікають йому:

— Хитрий який!..

— Чудак, чого ти лаєшся? Я ж тебе скоро обідом годувати буду.

Побачивши обоз, пацани раптом сплигнули з парапету і побігли вперед по дорозі, потім раптом спинилися:

— А де будемо обідати?

— На п'ятнадцятому кілометрі,— говорить Нікітін.

За першим поворотом відкрились нові пейзажі, нові ласкаві мохнаті гори. Золоті шапочки комунарів розсипались і по дорозі, і по схилах гір, і на березі Тереку. Ми плентаємося ззаду з Лєвшаковим. Пройшли маленьке село Балту. За останньою хатою через дорогу тече ціла річка прозорої води і падає водоспадом з краю дороги в балочку: висота водоспаду метрів шість. На дні балочки гуляють на славу. Комунари швидко скидають легкий одяг і бігом злітають на дно під оглушливий удар водоспаду. Їх з силою кидає на дно, вони перекочуються в шиплячому потоці і знову в атаку. Лише Мишко Долинний стоїть під самою стінкою і тільки покректує. Лєвшаков мовчки знімає сорочку й штани. Лєвшакову шістдесят років, але він міцний і рум'яний.

— А трусики що ж не скидаєш?

— Купатися треба в трусиках,— говорить Лєвшаков єхидно.— Це тільки граки без трусиків купаються...

Комунари захищаються:

— Вам добре, як у вас, які надів трусики, в таких і є, а у нас сьогодні вихідні. Хто це такий наказ придумав, Нікітін усе...

Лєвшаков лізе під водоспад, Мишко простягає йому руку, але з Лєвшакова вже збило трусики, і вони плутаються у нього в ногах. Через секунду і сам Тимофій Вікторович летить на дно і падає в одну купу з пацанами...

— Ох, і добре ж,— кричить він,— оце я розумію,— пляж!..

Десяток пацанів обліпив гладке тіло Лєвшакова і котить його знову під стінку — вищання, регіт, гармидер і хаос... Дівчата обережно обходять цю непристойну кашу і, знявши спортсменки, бредуть через річку на дорозі. Над водоспадом стоїть Колька і бубонить:

— Х-х-х-олодна в-в-вода, п-п-п-ростудитесь, чорти, д-д-де лікувати в-в-вас...

— А ви, Миколо Флоровичу, зміряйте температуру, може, вона й не холодна...

Десь далеко попереду пищить сигнал на обід.

— Ой, лишенько ж! — скрикує Кравченко і вилізає з водоспаду.

На п'ятнадцятому кілометрі розташувався бівуак, і господарча комісія ділить обід. Комісія в скрутному становищі — свинини вистачає тільки на чотири взводи, так щедро розрізали. Лєвшаков тримає в руках п'ять сірників — один без головки.

— Завжди нам так випадає,— говорить ображено командир другого Красна.

— У свинині не щастить, у коханні пощастить,— говорить Лєвшаков.

Дівчата надуваються і мовчки сидять на каменях. Кравченко ніяково тримає перед ними нарізану ковбасу.

— Та чого ти, дивись, що там доброго в тій свині...

Але через хвилину дівчата вже радіють: свинина була з невеликим запахом.

О сьомій годині ми підходимо до села Ларс біля самого виходу в Дар'яльську ущелину. Знову бризкає дощик — надворі спати не можна. Біля самої дороги школа, а в школі дві маленькі кімнатки. Командири знизували, знизували плечима, а нічого не поробиш — треба розташовуватись. Для дівчат зробили загородку з парт, кошики поставили високими стінками і якось, один на одному, уляглися. Раптом відкриття: поряд казарма, там майже нікого нема, є нари...

— І блощиці,— говорить Лєвшаков.

Частина хлопців перебирається в казарми. Лєвшаков починає тут велику операцію, дістає з чемодана примус, на примус ставить чайник. Поки закипить чай, господарча комісія втягує два ящики з яйцями, і Лєвшаков захоплено починає працювати на чолі господарчої комісії. Треба перебрати два ящики яєць. Незабаром казарма сповнюється нестерпним смородом тухлих яєць, але Лєвшаков невблаганний:

— Не можна, інакше все засмердиться.

Цілу ніч вони працюють, а ми з Дідоренком п'ємо чай і іноді виходимо до обозу. Під брезентами стоять гарби, а сторожові комунари мокнуть під дощем.

Тільки о другій годині ночі ввійшов у казарму Конисевич і сказав:

— Добре... Дощик перестав, уже одна зірка світить...

17. ТЕЖ ПЕРШІ КІЛОМЕТРИ

Вранці прокинулися рано. Всіх обрадував ясний день і знайомий з учорашнього дня шум Тереку. Побігли на гірку до джерела і через півгодини вже вишикувалися. Програли один марш, і знову «вільно» замелькали тюбетейки по Воєнно-Грузинській. Сьогодні особливо радісно на душі: на кожне враження відкликаються комунари безкінечним пташиним гомоном, писком подиву і швидким бігом. Природа тут ніби навмисне вишикувалася в красиві пасма, щоб зустріти дзержинців, які прибігли сюди побавитися після стомливих скрипів і вищань іржавого виробництва Соломона Борисовича. Ось знайшли стару дорогу і хвилинку постояли біля неї, ось влізли в якусь поперечну річечку, добре, що сьогодні трусики не вихідні, ось спинилися біля корови, яка спустилася до води з зеленого схилу.

— Ну, й корова, як коза, а не корова,— говорить Олексюк, і навколо нього на мить завмирають пацанячі голоси, щоб негайно вибухнути:

— Чому, як коза? Це така у них і є корова. А ти краще подивись на вим'я. Ти бачиш, скільки молока?

— Ну й що ж? Скільки молока? Три глечики!

— Три глечики? Як би не так. Тут глечиків десять буде, а то — три!

— Десять, який ти прудкий!..

Старші йдуть невеликими групами і солідно діляться враженнями. Тільки такі, як Землянський, не можуть іти по дорозі, а дряпаються по кручах і звідкись з-за кущів перегукуються.

Незабаром увійшли в Дар'яльську ущелину. Вона не вразила дітей нічим грандіозним, але тут усе складніше, і Терек сердитіший.

Спинилися біля зáмка Тамари.

— Так що? Вона тут жила Тамара ця сама?

— Не жила, називається так...

— Ні, жила!..

— Та як же тут жити? З голоду здохнеш...

— Чудак ти який! Вона ж була цариця!..

— Це ти чудак! Якщо цариця, то чого їй сюди забиратись. А може, вона була того... Без одного гвинтика? Ну, тоді може...

Назустріч по шосе грузовик, і на ньому юрба робітників. Нам раптом кидають записку:

«Далі ходу нема, розмило дорогу, спиняйсь, десятник».

Оглянулись, а грузовика й сліду нема. Через два кілометри натрапляємо на цілу пригоду: автомобілі, групи туристів сидять на краю дороги і нудьгують. Комунари обліпили всю гірку над дорогою. Розштовхуємо юрбу і бачимо: карниз шосе раптом переривається сажнів на два і зяє порожнечею. Внизу метрів за десять Терек. Через розрив перекинуто дошку, і по ній бігають наші пацани. До нас підходить людина в замащеному піджаку і говорить:

— Я шляховий інженер. Ви завідуючий цією дитячою колонією?

— Я.

— Дорогу ми відновимо тільки через три дні. Але я вже говорив з вашими хлопцями. Можна перебратися по дощечці, тільки ось кажуть, у вас обоз...

— Так, що ж робити з обозом? Іншої дороги нема?

— Іншої дороги нема.

— А ось що зробимо,— говорить з-за мого плеча Фомічов,— розберемо вози, розберемо обоз і все перенесемо...

— Як же ви вози перенесете? — питає інженер.

— Та як? Колеса окремо, осі окремо, а коні переведемо, у нас ще дошки знайдуться.

Підійшов і наш обоз, втрутилися в розмову візники:

— Правильно говорить молодий чоловік...

— Це вам на день роботи,— усміхається інженер.

— На день? — підняв брови Фомічов.— Через годину вже підемо далі...

Думати довго не доводиться. Я вже хотів сурмити збір командирів, щоб розподілити роботу, як на мене налетів спітнілий і скуйовджений грузин.

— Ти будеш начальник? Комуна Дзержинського? Ти телеграму давав, щоб хліб був і обід був?

— А ти хто такий? — питаю.

— Я завідуючий базою Казбек! Ходімо, поговоримо!

— Куди ходімо?

— Іди сюди, щоб народ не чув! Тобі треба назад! Я тебе через Баку відправлю, на Тифліс не можна йти...

— Та кинь, товаришу, ми тут переберемося.

— Тут переберешся, далі не переберешся. А тобі чого треба?— накинувся він на комунарів, які вже обступили нас.

— Та це свої, говори.

— На Тифліс не дійдеш. Це що? Це дрібниця! За Млетами Арагва, ай, що наробила, що наробила! Пассанаур нема. Пассанаур поплив, дороги нема тридцять кілометрів, я звідти бігом прибіг...

— Та брешеш ти все...

— Навіщо мені брехати? Який ти чудак? Ось дивись. Бачиш, ось люди, бачиш? Ей, іди сюди. Ось нехай він тобі розкаже.

Чотири чоловіки підійшли до нас. Це артисти з Ростова. Вони теж рушили пішки по Воєнно-Грузинській. Вони розповідали, що страшенний розлив Арагви не тільки розмив дорогу, але й зовсім змінив карту місцевості. Арагва тече новим руслом, часто вкриваючи шосе. Пассанаур дуже потерпів. Гори в багатьох місцях підмиті і завалили проходи. Вони не могли пройти пішки, повертаються у Владикавказ. Про колісний обоз нема чого й думати.

Ми з Дідоренком задумалися: що робити?

— Та бреше, може, чорт чорнявий.

— Та ось же артисти!..

— А артисти звідки, може, теж з Казбека?

— З Ростова.

Все-таки Дідоренко спробував:

— Може, у тебе обід не готовий, то й вибріхуєшся! І хліба, мабуть, не приготовив!..

— Хліба не приготовив? А ти думаєш, можна приготовити хліб? Коли таке горе? Ти знаєш, скільки народу потерпіло?

— А звідки я хліб привезу? Тут бачиш, яке діло? А в Пассанаурі Арагва, який тобі хліб?

— Що ж робити?

— Іди назад! Я тебе відправлю через Баку! Я тебе не пущу! Я не маю права!

— Як же ти мене через Баку відправиш?

— Я тобі дам папірець.

— А печатка у тебе є?

— Печатки нема...

— Ну, так і забирайся геть!.. Він мене через Баку відправить.

Я розпорядився: всім комунарам повертатись назад. Але комунари зняли крик:

— Це все брехня! Наші візники говорять.

Візники щось палко доводили в юрбі комунарів.

— Що ви тут говорите?

— Не правда назад! Вперед можна, назад не треба.

— А ви звідки знаєте?

— Наша людина прийшла, наша людина говорила.

— Коли прийшла, коли говорила?

— Три дні прийшла.

— А чого ж ти мовчав? — питає Дідоренко.

— Нема чого говорити. Вперед можна...

Колька Вершнєв підбігає червоний, заїкається до цілковитої знемоги.

— В-в-в-вірно, т-т-т-треба йти!

Хлопці збентежені, схвильовані, нікому не вірять і готові лізти в які завгодно безодні. Хтось розмовляє з завідуючим базою в таких гарячих виразах, що я посилаю туди чергового командира. На Кольку я гримнув:

— Ти лікар, чорт тебе забери, а піднімаєш дурну волинку.

— А я к-к-к-кажу...

— Нічого не смій казати, мовчи!

— А я-я-я-як же?

Я наказую Вовчкові сурмити загальний збір. Коли всі збігаються, я наказую:

— Ставай!

— Куди ставай?

— Шикуйся по шість обличчям до міста.

Неохоче, надуті, злі комунари розшукують свої місця в строю, озираються, і все сперечаються, але я даю вже дальшу команду:

— Рівняйся! В оркестрі!..

Здивований Лєвшаков піднімає паличку.

— Кроком руш!

Ми проходимо з музикою кілометра півтора до замка Тамари. Тут на полянці, оточеній величезними каменями, біля самого Тереку ми влаштовуємо загальні збори. Головує черговий командир — Роза Красна.

Я доповів зборам, як стоїть справа. Як бути?

Висловлювалися майже виключно прихильники продовження походу. Кампанію проводять Колька і Землянський. Колька трохи заспокоївся і вже не так заїкається.

— Скільки коштуватиме дорога в Тифліс через Баку? Чотири тисячі карбованців — це раз. Воєнно-Грузинської не побачимо — це два, а провізії навіщо набрали на десять днів — три. А пройти напевно можна. Не пройдемо по Воєнно-Грузинській, пройдемо по якійсь іншій. Треба йти і все. А то через Баку. А як ми в поїзд сядемо — сто п'ятдесят чоловік, а? А вагони хто нам дасть?

Діти схвально галасують. Усі в один голос:

— Бреше цей завідуючий, наші осетини говорять, можна пройти. І пройдемо, ось побачите, пройдемо!

Ми з Дідоренком майже самотні — прихильники відступу майже не висловлюються.

Я, нарешті, попросив слова.

— Не можу, по совісті, не можу вести комуну на такий риск. Я вірю завідуючому, і вірю артистам. А що буде, коли ми заберемося до Пассанаура, а звідти ні вперед, ні назад? Хліба ми зараз ніде не дістанемо, бо сполучення перерване. З нами пацани і дівчата. Можна розібрати обоз і перенести на віддаль п'яти сажнів, але цього не можна зробити на протязі кількох кілометрів. Ідуть далі дощі, і ми не знаємо, які ще будуть розмиви завтра. Може, і зараз ми ще будемо відрізані від Владикавказа. Повертаються всі туристи, в яких нема обозу, а ви хочете йти до Пассанаура, до якого шістдесят кілометрів, а там засісти на місяць, або повертатися назад, тільки час згаємо. Ми пройшли п'ятдесят кілометрів, бачили Воєнно-Грузинську, не така велика біда, якщо повернемося. Зате побачимо Баку.

Комунари незадоволено бурчать:

— Знову у вагони!

— А нарзани, значить, пропали.

Вони мріяли про ці нарзани, як про якесь надзвичайне щастя — нарзани чекали нас майже на перевалі.

— А нащо вам ці нарзани?

— Аякже, Панов говорив, аж киплять...

— Зате побачимо нафтові промисли...

— Ну, голосуємо,— говорить Красна.

Ми з Дідоренком з острахом чекаємо голосування. Якщо ухвалять іти вперед, доведеться порушити конституцію і скасувати постанову загальних зборів.

— За «вперед» 76 голосів, за «назад» 78 голосів,— говорить Красна.

— Що ж, порівно,— говорить Колька.

— Ну то що ж?

Кольчина компанія вносить пропозицію:

— Голоси поділилися. А може, ми праві. Нехай колона йде до міста, а нас пошліть на розвідку. Нас ось п'ять чоловік, ми проберемося в Казбек, там усе дізнаємося докладно. Де ви ночуватимете?

— Напевно біля села Чмі — двадцять п'ятий кілометр.

— Ми до ночі вас наздоженемо. Коли виявиться, що в Пассанаурі нічого страшного нема, вся комуна піде знову в Тифліс.

Дехто протестує: до Чмі треба пройти двадцять п'ять кілометрів... Давайте тут чекати розвідку.

Я на це не погодився. Однаково з розвідки нічого не вийде, змарнуємо день. Є постанова, і кінець. Можете йти в розвідку, ми вас чекаємо біля Чмі.

Колька з кампанією швидко зібралися, взяли у мене кілька карбованців і побігли до прориву.

Через годину, після обіду, ми рушили на північ. Ще через годину останні клапті пригніченого настрою злетіли з комунарів, і вони знову засміялися, заметушилися, застрибали.

Сонце заходило, коли ми в строю з музикою підходили до села Чмі. При вході в село невеликий майданчик і трохи вище джерело. Тут розташувалися на нічліг: розподілили майданчик між взводами, розставили кошики, розіслали ковдри. Запалало п'ять вогнищ, кожний взвод варив яйця на вечерю і чай. Пацани верхи поскакали напувати коней.

Усі жителі села зійшлися до нашого табору. В селі Чмі більшість росіян, між ними був і шляховий технік. Він підтвердив відомості про пассанаурську катастрофу і сказав, що йти на Тифліс ні в якому разі не можна і що Воєнно-Грузинську дорогу доведеться закрити місяців на два.

Вже віддали рапорти командири і програли спати, коли повернулися наші розвідники з Казбека з похнюпленими носами:

— Таке робиться в Казбеку!.. Народу тисячі, повертаються всі. Йти не можна — це правильно...

З першим попутним грузовиком ремонтної організації Дідоренко поїхав у Владикавказ. Завтра він повинен дістати вагони і повернутися до нас.

Вранці другого дня комунари почали приводити до ладу свої кошики, прати носові хустки та рушники. Частина полізла на гори.

Лєвшаков викликав охочих перебрати яйця — з ящиків ішов сильний сморід. Охочих набралося чоловік двадцять.

На галявинці осторонь справжній хоровод. Кожне яйце йде по колу, його роздивляються на світло, пробують на нюх і визначають, куди воно годиться. Зовсім добрі кладуть у чистий ящик і пересипають тирсою, зовсім погані викидають в інший ящик. Свіжі, але розбиті зливають у кухлі, таких кухлів стоїть на горбку ціла лінія.

— Це наші трофеї,— говорить Лєвшаков,— дістанемо сковороду і засмажемо яєшню.

Над нами розгорнувся в повному блиску тихий жаркий день. Далеко видно дорогу на Владикавказ, і по ній бродять пацани, чекають Дідоренка.

Дідоренко приїхав візником о дванадцятій годині.

— Поїзд є на Баку о шостій годині вечора. Я дзвонив в Ростов і Грозний, домовився, можливо, вже сьогодні для нас приженуть вагони. Треба поспішати, а я поїду ще дзвонити...

Він поїхав знову до міста. Нам треба пройти двадцять п'ять кілометрів і на п'яту бути в місті, щоб встигнути зробити посадку. Обоз уже готовий, вишикувалися блискавично, комунари вже знають, що зволікати не можна. Місцеві жителі вискочили з своїх

хат і стоять коло дверей, переживають заздалегідь музичну насолоду.

— Кроком руш!

Завжди після цієї команди чекаєш удару оркестру, але зараз моя команда повисла пустим словом у жаркому повітрі:

— В чому річ, Тимофію?

Лєвшаков показує на бабу, яка стоїть на порозі першої хати:

— Сковороди пожаліла... буду я для неї грати!

Баба метнула подолом і зникла в сінях.

Комунари регочуть, сміються і жителі. Лєвшаков піднімає руку:

— Раз, два...

Ми сповнюємо Чмі гучним повнокровним маршем — у нас в оркестрі все-таки сорок п'ять чоловік.

Пройшли село, розпустили стрій і кинулися до міста швидким кроком. Це був дуже тяжкий марш — по всій дорозі нітрохи тіні. Шиї, руки, носи, ноги пацанів здорово підгоріли за сьогоднішній день. Бавитися по боках дороги тепер ніколи, комунари йдуть, ніби працюють: вперто, наполегливо і майже мовчки. Тільки пацани пролітають повз нас бігом і займають авангардні місця, щоб через півгодини знову опинитися в ар'єргарді.

Особливо тяжкі останні п'ять кілометрів, пряма, як промінь, дорога і безлюдні нудні площі передгір'їв по боках. Ось, нарешті, і перший кілометр. Шикуємося і приймаємо в стрій прапор. Через місто проходимо таким самим швидким маршем, майже не помічаючи тротуарів і тільки роздратовано відмахуючись від хмари хлопців, що налетіли на нашу колону, немов комарі, влізають в ряди, галасують нестерпно.

До вокзалу підійшли о п'ятій годині, мовчки і стомлено завмерли. У Дідоренка нема нічого втішного — вагонів сьогодні не буде, може, завтра.

Маршрутна комісія запропонувала місце для ночівлі — сад начальника станції. Сад не сад, але є і дерева, і травичка, і весь він обгороджений муром з гратами. Розсталися з візниками і потягли в сад ящики з консервами, з яйцями, з ковбасою... Влаштувалися, приготовили постелі, можна відпочивати, обідати, чай пити. Гарний теплий вечір, і грати муру до самого верху забиті глядачами.

— Ми — як у звіринці,— говорять комунари.

По кутках саду стояли вартові.

Наступний день увесь витратили на телефонні розмови. Тільки на п'яту годину вечора добилися толку. Телефонограма з Грозного повідомляла, що три вагони причеплять для нас до поїзда, який пройде через Беслан о дев'ятій годині вечора — до поїзда № 72.

Я заплатив у касі за 156 квитків до Тифліса 4037 карбованців.

Беслан — станція на лінії Ростов — Баку, а від Беслана до Владикавказа — вітка в двадцять один кілометр. До Беслана нам треба добратися дачним поїздом. Це ціла історія. Знову робимо посадку у вагони, а у Беслані знову вивантажуємо речі. Станція Беслан забита пасажирами, всіх зігнала сюди Арагва своїм істеричним припадком.

Уже темно. Знайшли окрему площадку, на якій ледве-ледве можемо вміститися стоячи. Але комунари вміють дуже швидко навести порядок. Через п'ять хвилин уже можна жити: у кожного взводу щось подібне до квартири, ящики відтворюють квартирний затишок, кошики складено правильними стопочками, комунари розмовляють, усміхаються, щось розглядають і зовсім спокійні. Господарча комісія в кутку роздає вечерю. Дідоренко приносить приголомшливу звістку.

В телефонограмі з Грозного була помилка: три вагони для комунарів були причеплені до поїзда № 42, який пройшов дві години тому, а до поїзда № 72 ніяких вагонів не причеплено, і поїзд йде переповнений.

— Так...

— Треба все-таки сідати...

Ніхто не вірить такій можливості.

Начальник станції в паніці. Він може дати телеграму в Мінеральні Води, щоб для нас звільнили один вагон, а решті доведеться їхати наступним поїздом.

— А коли наступний поїзд?

— Завтра вранці. Але він теж буде переповнений...

Коли б не величезна кількість наших речей, коли б не оркестр, коли б не важкі ящики...

Командири взводів висловлюються одностайно: розділятися нам не можна, треба всім разом їхати.

— Сядемо, тільки треба, щоб не було паніки.

— А довго стоїть поїзд?

— Десять хвилин.

Збираємо всіх. Я говорю комунарам:

— Товариші, нам треба сісти в переповнений поїзд протягом десяти хвилин. З цього моменту ніяких розмов, ніякого галасу. Слухати тільки команду. Ніяких рухів без команди. Вважайте себе, наче ви в бою.

— Єсть! — кричать усі збори.

На темному пероні все забите людьми, скринями, чемоданами, мішками. Я виводжу взвод за взводом і шикую комуну в одну шеренгу по всьому краю перону. Біля кожного комунара кошик, а крім того, ящик або сурма, або клунок. Публіка почала було бурчати, але наша сувора рішучість і на неї справила враження. Вона складається майже виключно з туристів, а це народ настільки культурний, що не буде битися з комунарами. По всьому фронту починаються знайомства і розмови.

Через десять хвилин, обходячи фронт, я чую співчутливі заклики:

— Ні, товариші, нехай вони сідають, а ми почекаємо. Вони самі не хочуть розпорошуватися по всьому поїзду, це правильно, їм треба три-чотири вагони, і нам залишиться.

Проте в деяких точках фронту тиск на нашу тонку лінію досить тяжкий, тут стає кілька стрільців охорони. Дідоренко взяв на себе лівий фланг. Він у формі, і це зараз має значення.

Найгірше те, що ми не знаємо, які вагони будуть менше наповнені, і де буде вагон, залишений для нас у Мінеральних Водах. Виділяємо розвідку з п'яти чоловік: Акімов, Землянський, Оршанович, Семенов і Гуляєв. Розвідка повинна швидко пробігти по вагонах і приблизно встановити найвигідніші пункти.

Розвідники сказали: «є» — і зникли. Я здогадався — побігли назустріч поїздові, хотів погнатися за ними, але потім махнув рукою — народ бувалий.

Нарешті, показалися ліхтарі паровоза. Комунари спокійні, пацани навіть про щось мирно розмовляють, майже пошепки. На станції урочистий порядок, навіть публіка загіпнотизована і не колишеться, не кидається нікуди. Поїзд підходить повільно, повз нас мелькають вікна вагонів, перерізані піднятими полицями і сплячими тілами.

Підійшов Дідоренко:

— Погано, поїзд повний...

Поїзд спинився, але й ми стоїмо, зовсім не можна зміркувати, куди кидатися. Начальник станції топчеться біля нас:

— Це дуже важка, це неможлива справа.

Підбігає до мене Акімов.

— Задній вагон вільний...

Тепер уже можна давати команду.

— Другий, четвертий взводи, баси, тенори, баритони, барабан — у задній вагон.

Другий взвод повернувся і ланцюжком рушив до хвоста поїзда. Але дівчата ледве-ледве піднімають ящики й кошики.

— З першого взводу десять чоловік на допомогу другому.

Бігом прибігли десять комунарів: сильні, пружні, спритні. Я їх пізнаю — два перші ряди. Другий взвод зник у тумані станційних ліхтарів, які ледве миготять. Ага, добре, ось і пацани прочапали туди ж, у кожного в одній руці кошик, в другій буханка хліба, останній Олексюк, у цього ще й прапор із золотим написом, значить, усе гаразд — взвод в порядку...

— Акімов, спостерігати за посадкою в задньому вагоні!

— Є!

У Степана Якимовича якась новина. Він поспішає до мене з Землянським.

— У п'ятому вагоні можна якось чоловік двадцять.

— Беріть оркестр.

Землянський кинувся на далекий правий фланг. Через півхвилини музиканти вже біля п'ятого вагона. Ці прокляті речі страшенно сповільнюють наші рухи. Я бачу, що посадка у п'ятий вагон відбувається з трудом, і радію, що послав з дівчатами громіздкі інструменти.

Начальник станції гасає по перону, як на перегонах:

— У другому вагоні можна трохи...

Але у Оршановича відомості точніші:

— У другому вагоні можна половину третього...

— Є, забирай половину.

Ну, думаю, ніби налагоджується. Що там в останньому вагоні робиться? Ось і друга половина третього побігла до вагонів. Я поспішаю до голови поїзда, посадка тут страшенно важка, діти проникають більше через перехідні площадки. Коли біля приступки вагона залишається три-чотири комунари, можна вільно зітхнути. Вільно зітхає і начальник станції.

— Здається, можна давати другий?

Мені й самому так здається, тільки неспокійно на душі:

— А як там дівчата і пацани?

Я біжу до хвоста поїзда. Ударив другий дзвоник, і разом з його звуком я з розгону налітаю на кошмарне видовище: перший взвод стоїть нерухомо, оточений важучими ящиками, а над ним ледве поблискує верхівка прапора. Клюшнєв усміхається.

— Як там, все благополучно?

Налітають на перший взвод і начальник станції, і Дідоренко. Начальник станції комусь істерично кричить:

— Стій, стій, підожди!

Але біля нас задиханий маленький Гуляєв.

— У перший вагон, там ніхто не сідав, там усі сплять, там можна.

Начальник станції кричить:

— У перший вагон, у перший вагон!..

— Ходімо,— спокійно говорить Дідоренко.

Розрізаючи натовп пасажирів, які кинулися до вагонів, перший взвод починає рух, але у кожного кошик, а ящик з консервами в одну руку не візьмеш. Клюшнєв навантажує одних кошиками, а на сильніших кладе важкі ящики. Але вже завертілися між першовзводниками явно сторонні фігурки... прибігли комунари з третього взводу на допомогу... Тут можна спати спокійно. Я біжу до пацанів. Дівчата й пацани всі у вагоні, але ввійти в нього неможливо. Якось проштовхуюсь і думаю: тут вісімдесят чоловік. Колька-лікар назустріч мені і лається:

— Б-б-бузовий в-в-вагон, якесь к-к-купе...

У вагоні шість купе. Коридор заповнений кошиками, басами, хлібом, ящиками.

Поїзд рушив.

18. МАЙЖЕ ТУРИСТИ

До Дербента комунари — мученики в поїзді. В нашому вагоні хоч те добре, що нема сторонньої публіки,— комунари встановили чергу і спали кожний по чотири години протягом ночі. В інших вагонах ми зустріли вороже ставлення пасажирів, і воно було заслужене нами: ми натягли у вагон ящиків та кошиків: пройти по вагону не можна. Перший взвод особливо намучився цієї ночі, всім довелося стояти в тамбурах, сяк-так підтримуючи купи речей, що розвалювалися, і відбиваючись від пасажирів та провідників, які вимагали виконання різних правил.

У Дербенті багато пасажирів «злізло», і наші розмістилися вільніше, а головне — сяк-так порозсовували своє майно. В Дербенті поїзд стоїть годину, і комунари побігли купатися в Каспійське море. Повернувшись звідти, забігали в буфет і купували вишні та редьку. В Дербенті багато редьки. Через цей російський «фрукт» і потерпів Швед — витягли в нього гаманець з грошима. Швед прийшов у вагон пригнічений і ображений, але Камардінов тільки усміхнувся:

— Не шкода грошей, а шкода, що я тебе ніяк не виховаю.

Швед і Камардінов майже одна істота. Важко уявити собі тіснішу дружбу, ніж у Шведа і Камардінова. Вони жити один без одного не можуть, завжди разом, про щось шепочуться, з чогось сміються. Якщо і бачиш іноді самого Шведа, то він завжди в такому разі питає:

— Не бачили Васьки?

Вони обидва страждають від того, що Швед на другому курсі, а Васька на першому, Швед у машинному цеху, а Васька у складальному. Тим більше вони намагаються надолужити цю тимчасову розлуку в інших місцях комунарського життя.

У Шведа і у Васьки спільний капітал, який вони, як майже і всі комунари, зберігають у мене. Гроші записані на одного Камардінова, але я маю дозвіл видавати кожному з них на першу вимогу. То бере Васька, а то Швед. Я роздивився ближче їх грошові відносини і здивувався довірливості цих людей. Кожний з них бере гроші, скільки йому треба, і витрачає їх, куди хоче, не питаючи і не радячись з товаришем. Я їм говорив:

— Дивіться, посваритесь через ці гроші.

Але вони усміхаються:

— Ніколи в житті.

— Васю,— питаю,— а що б ти сказав, коли б Швед узяв усі ваші вісімдесят карбованців і витратив на себе?

— Нічого не сказав би. Значить йому треба...

— Ти все-таки ображався б на нього, чому не спитав?

— Та що ж він мене питатиме? Я не татусь йому.

Звістка про те, що обікрали Шведа в Дербенті, поширилася по всьому поїзду, і на Шведа приходили дивитися. Комунари з осудом ставляться до того, хто дав себе обікрасти. Тому Швед

дуже збентежений, хоч і пропало у нього всього п'ять карбованців.

Нудна, нестерпно нудна дорога на Баку.

Надвечір другого дня побачили ми вишки бакинських промислів і між ними величезний стовп чорного диму — ясно, нафтова пожежа.

Почався найтяжчий для нас тиждень: два дні в Баку, три дні в Тифлісі, один день у Батумі, дві ночі в поїзді.

Незважаючи на зовсім різні індивідуальності цих міст, незважаючи на різноманітність комунарських вражень, вони злилися для нас в одне величезне місто, поділене на шість денних відрізків незручними короткими ночами. Всі ці дні були до краю повні розумового і фізичного напруження, небачених нових образів і тяжких маршів по асфальту та бруківці Бібі-Ейбат, перегінні заводи, Каспійське море, робітничі клуби, їдальні, брудні підлоги пристановищ ТПТЕ, Загес, Мцхет, молочні і пташині радгоспи, нові і старі вулиці, знову їдальні і знову ТПТЕ, музеї і робітничі клуби, все це спліталося в надзвичайно складну стрічку переживань, загалом глибоко прекрасну, але іноді надмірно стомливу.

Тут ми були подібні до туристів, роль для комунарів мало знайома.

Турист — це особлива істота, яка має спеціальні органи і спеціальну психологію, а комунари так і залишалися комунарами, ні разу не показавши готовності набути всіх цих спеціальних пристосувань.

Турист — це насамперед істота в'ючна: тягати за собою мішок, набитий усяким пильним мотлохом,— це не тільки необхідність для туриста, це й загальновизнана честь і обов'язкова естетика. Турист без мішка — це вже не справжній турист, а помісь людини і туриста, метис. Комунар для екскурсії вибігає в найлегшому озброєнні, яке тільки можливе на світі,— в трусиках і в легкій парусовці, він займає своє місце в строю і не має права навіть тримати що-небудь у руках.

Стрій комунарів по шість в ряд, просторий і вільний, з прапором попереду і з оркестром, вимагає для себе дороги і поваги, для нього збираються юрби на тротуарах, і міліціонери спиняють рух на перехрестях. Туристи ж бродять по тісних тротуарах, штовхають мішками прохожих, обурюють і викликають співчуття жалісливих.

У туриста нема своєї волі, свого часу, своєї швидкості і своїх смаків. Ця нещасна істота з моменту виїзду на екскурсію втрачає всі громадянські, людські і навіть зоологічні права. Вона спить, де їй накажуть, встає, коли накажуть, біжить, куди вкажуть, висловлює захоплення, жаль, сум, здивування тільки за розкладом. Подібно до загнаного коня, вона взагалі не боягузлива, їй нема чого втрачати і нема чого боятися, і вона не боїться ні автомобілів, ні криків, ні паразитів. Вона боїться тільки одного — відстати від групи.

Щоб заспокоїти свій голод, туристи повинні протягом години або двох сидіти на землі біля їдальні, потім протягом години тиснути один на одного в дверях їдальні і дряпати взаємно туристські фізіономії мішками, а потім протягом півгодини стояти за стільцем одного з обідаючих, напирати на його мішок своїм животом і чекати, поки звільниться стілець.

В одному з міст на комунарів намагалися поширити всі закони життя туристів. Призначили для нас обід о третій годині. Наша маршрутна комісія ще й перепитала:

— О третій чи чверть на четверту?

— Ні, як можна, обов'язково о третій...

— Їдальня буде вільна о третій? Нам треба, щоб комунари відразу ввійшли до їдальні і пообідали.

— О третій, о третій, будьте спокійні...

Рівно о третій підійшли до їдальні — картина знайома: на землі сидять, коло дверей смертний бій, в їдальні каша.

— Ви обіцяли о третій.

— Ну, що ми можемо зробити? Розумієте, підійшла група, яка... через півгодини буде готова.

— Через півгодини чи через годину?

— Через півгодини, через півгодини...

— Якщо через півгодини не буде готово, ми йдемо геть.

— Що ви... обов'язково...

Рівно через півгодини ми вишикували колони і повели з музикою, а за нами бігли організатори і благали повернутися. Діденко вміє з ними розмовляти:

— Ви можете призначити для нас будь-яку годину, але ні п'яти хвилин ми стирчати на вулиці не будемо.

І ми навчили їх поважати точність. Ми приходили в призначений час, і вже не питаючи, прямо з маршу команда:

— Справа по одному в їдальню.

Туристи в цей час сиділи на травці і клацали на нас зубами від заздрості.

В плані екскурсій і відвідувань комунари з першого дня захопили ініціативу в свої руки і ходили, куди хотіли і як хотіли.

На нафтовому промислі Бібі-Ейбат нас спочатку прийняли байдуже, як, мабуть, приймають і всі екскурсії: по собі знаємо — це штука досить надокучлива. Але комунари, розбігшися по промислу десятками груп, через півгодини вже з усіма перезнайомилися і встигли залізти в усі щілини та закутки і розпитати про найтаємничіші деталі. Поряд горів ще нафтовий фонтан, і не було кінця розпитуванням про нафтові фонтани.

Бібі-Ейбат — один з перших промислів Баку, які виконали п'ятирічку за два з половиною роки, і це викликало з боку комунарів особливий до нього інтерес.

Коли всі групи знову зійшлися на центральному майданчику, біля нас зібралася половина промислу. Бакинська міськрада

змагається з Харківською, торік була в Харкові делегація бакинських робітників, між іншим, була і в комуні. Знайшлися відразу і знайомі, у комунарів пам'ять на обличчя чудова. Жваві обличчя комунарів уже неофіційно заморгали в обличчя старих робітників, які всміхалися і помолоділи від цієї зустрічі з юністю. Цілими вінками золоті шапочки обступили групи робітників у просяклих нафтою спецівках і розповідали їм про свої комунарські справи. Раптом ціла сенсація:

— У них прапор Харківської міськради, перехідний приз!

— Прапор Харківської міськради? Здорово!

— У вас наш прапор?

— Ваш, ваш, як же... харківський.

— Покажіть.

— Що?

— Покажіть прапор, який вам прислав Харків...

Голова фабзавкому навіть трохи зніяковів від такої вимоги:

— Показати прапор? Ходімо, показати можна.

— Нам усім іти не годиться... давайте сюди.

Робітники почали усміхатися, закрутили головами:

— Ось, дивись ти, народ який... Ну, що ж...

Перемовилися вони між собою по секрету, і троє робітників рушили до воріт.

— Вони за прапором пішли?

— За прапором.

— Треба салют,— захвилювалися в оркестрі.

— Комунари, ставай! Рівняйсь!

Похожай і Соколов, наші асистенти біля прапора, з гвинтівками побігли до воріт. Показався прапор Бібі-Ейбата.

— Комунари, під прапор струнко!

Оркестр і комунари салютують, наші асистенти прийняли охорону дружнього прапора і урочисто провели його до дружнього строю.

Товаришеві Шведу слово.

Швед уміє знайти палкі і щирі слова:

— Робітники Бібі-Ейбата! Цей прапор — знак вашої перемоги на фронті індустріалізації. Ваша перемога захопила весь Союз, усіх робітників світу. Ми вважаємо своїм щастям, що нам довелося віддати честь вашому прапорові, вашим величезним перемогам, вашій роботі. Ми на вас дивимося з захопленням, ми будемо брати з вас приклад, ми будемо у вас учитися перемагати...

Комунари закричали «ура». Бібіейбатівці розхвилювалися, розхвилювалися і ми, важко було без палкого почуття бути учасником цієї події.

Ми запросили прапор в наш стрій і під ескортом усієї комуни пронесли його до невеликого сіренького будиночка, в якому він міститься. І відразу ж додому. Робітники махають руками та шапками і кричать:

— Приходьте в наш парк, парк культури і відпочинку!
— Прийдемо!
— Приходьте! Коли прийдете?
— Завтра!
— Приходьте ж завтра! Будемо чекати.

Другого дня ми були в парку культури і відпочинку. Нас справді чекали і зустріли біля воріт. Перед естрадою зібралося тисячі дві народу. Камардінов розповів робітникам про наше життя, про нашу роботу на виробництві, про майбутній завод. Він ще висловив нашу повагу до героїчної роботи нафтовиків. Відповідали нам багато хто. Тут не було сказано ні одного натягнутого слова, це були справді збори близьких людей, близьких своєю спільною пролетарською суттю.

Після зборів наш оркестр зіграв кілька номерів з революційної і української музики. Потім розбрелися по саду тісними групами. Легкі і стрункі комунари, привітні і бадьорі, видно, подобалися бакинцям. Багато робітників підходили до мене, розпитували про різні подробиці, йдучи, тисли руку і говорили:

— Хороший народ росте, хороший народ...

Один підсів до мене і поговорив докладно. Він теж робітник з Бібі-Ейбата, говорить правильною мовою і його особливо цікавить одна думка:

— Ось ці хлопці, коли зразу подивишся, так чистенько одягнені, шапочки ці і все таке, подумаєш, паничі чи що, а потім зразу ж і видно: ні, наші, робітничі діти, все у них наше, а, може, і краще від нашого. І знаєте, так приємно, що це така культура, знаєте, це вже культура нова...

Це були хороші години в Баку. А взагалі Баку комунарам не сподобалося — дуже жарко. І справді, в ці дні спека доходила до шістдесяти градусів, і під час одного з наших маршів були сонячні удари. Не сподобалося і Каспійське море — брудне й непривітне. Не сподобалася і наша стоянка — прямо на асфальтовій підлозі бази ТПТЕ.

В Тифлісі нас зустріли з музикою піонерська організація, комсомол і наші шефи.

Три дні в Тифлісі пролетіли страшенно швидко. Один з них витратили на Мцхет. У Мцхет поїхали грузовиками. Загес вилазили як слід, скривджений був тільки фотогурток, запропонували йому все своє знаряддя скласти при вході на станцію...

В один з вечорів комуна рушила з візитом до клубу ДПУ. Перший раз у поході наділи білі парадні костюми. Наші парусовки вже забруднилися. Проблема прання раптом постала перед нами. Пральні вимагали два тижні строку і дві сотні карбованців. Ми думали, думали. В Тифлісі ми стояли в дворі якоїсь школи, спали на підлозі в класах. Квадратний досить чистий двір школи був прикрашений в центрі водорозбірною колонкою. Ми й віддали в наказі від 27 липня:

Пропонується всім комунарам до вечора 28 липня випрати парусовки, випрасувати і приготовити для дороги на Батум.

Комунари захвилювалися після наказу:

— Чим прати? Чим прасувати? Де прати?

Але наказ є наказ.

Зразу ж після наказу закипіла в дворі гарячкова діяльність. З парусовками розмістилися навколо колонки і окремих каменів двору, замість мила пісок, а замість праса чавунні стовпи балкона. На ніч поклали парусовки під ковдри, а замість преса — власні тіла. І ввечері 28 липня за сигналом «збір» усі вишикувалися в свіжих, випрасуваних парусовках.

До клубу ДПУ пішли в парадних білих костюмах. Білосніжний стрій комунарів на проспекті Руставелі — видовище зовсім виняткове. Навколо нас закрутилися фотографи і кінооператори.

Чекісти Грузії прийняли нас, як рідних братів. Після перших офіційних привітань розбрелися по клубу, зав'язалися матчі і розмови. Потім концерт, вечеря, танці. Комунари не захотіли осоромити українську культуру і ахнули гопака. Шмигалєв понісся навприсядки, замахнувшись рукою до самої потилиці. Оркестр несподівано перейшов на лезгінку, і Шмигалєв зник в юрбі під акомпанемент оплесків, а на його місці чорненьким жучком закрутився перед Наташею Мельниковою новий танцюрист. Наташа зашарілася, але вона ніколи не танцювала лезгінку, і взагалі причому тут Наташа? Танцюрист змушений був плавати в колі сам, але через хвилину він знову витанцьовує перед нею. Наташа в паніці сховалася за подругами. Скінчилися танці, а танцюрист уже розмовляє з Наташею. Пізно ввечері шикуємося додому, а танцюрист сумно дивиться на Наташу, яка стоїть у другому взводі.

Наступного вечора ми вже виглядаємо з вікон вагонів на тифліському пероні. Нас проводить група тифліських друзів. Між ними і вчорашній танцюрист, ховається за спинами товаришів, а Наташа у вікні,— далеко. Комунари моментально розв'язали цей ребус. З першого вагона вибігли музиканти, а комунари під руки потягли танцюриста до Наташиного вікна:

— Танцюй лезгінку, а то не дозволимо попрощатися...

Три вагони і перон заливаються сміхом, танцюрист, червоніючи, витанцьовує і в знемозі спиняється. Тоді з вагона вийшла Наташа і під загальні оплески потисла закоханому руку.

Другий дзвоник.

— По вагонах!

Рушили. Закричали комунари «ура». Закоханий сумно помахує папахою, а Наташа в дівчачому вагоні помирає від реготу.

Ще один день у Батумі — парки, марші, їдальні, безсонна ніч на пристані, і ми на борту «Абхазии», яка повинна доставити нас у Сочі.

19. ТАБІР

Комунари вже встигли виспатися в каютах, а «Абхазия» все ще стояла в Батумі. Тільки після полудня ми відчалили. Пацани розквітчали тюбетейками обидва борти і раділи, що море тихе, бо в глибині душі пацани здорово боялися морської хвороби. Дівчата боялися не тільки в глибині, а зовсім відверто, і пищали навіть тоді, коли море було схоже на відполіровану верхню кришку аудиторного стола. Пацани, відобразивши свої фізіономії в цій кришці, почали зневажливо ставитися до сухопутного пищання дівчат і говорили:

— От чудаки!.. Завжди ці жінки бояться морської хвороби.

Але полірована кришка має свої межі. Як тільки ми вийшли з батумської бухти, пацани цю межу відчули, зблідли, принишкли і непомітно перейшли читати книжки в каютах, сховавшись якнайдалі від поглядів і дівчат, і старших комунарів.

А тим часом Дідоренко приготовив для комунарів сюрприз — замовив обід в їдальні другого класу. Якщо читачі їздили на теплоходах кримсько-кавказької лінії, вони знають, що їдальні цих теплоходів надзвичайно затишні і нарядні штуки: великі круглі столи, м'які крісла, чисто, красиво і просторо. Комунарам було запропоновано прийти на обід в парусовках, в першу зміну дівчатам і музикантам, а іншим в другу. Всі почали готуватися до обіду, а пацани і дівчата ще більше зблідли: морська хвороба обов'язково нападе по дорозі в їдальню. Спасибі, хтось пустив чутку, що найкращий засіб від морської хвороби — добре пообідати. За сигналом зійшлися всі, але дівчата сиділи за столом бліді і злякані, а Наташа Мельникова, що так недавно і так безстрашно перемогла гаряче серце людини в папасі, зараз зовсім оскандалилася, заплакала і вискочила на палубу. Колька почав ходити між комунарами з пляшкою і скляночкою. На жаль, я не знав, що він в ролі знахаря, і напав на нього:

— Ти що ж це — босоніж і без пояса...

— Від м-м-морської хвороби р-р-розумієте...

Черговий командир Васька Камардінов спитав у Кольки:

— А ти маєш право без халата краплі приписувати? Іди надінь хоч халат, а потім приходь з краплями.

Невдача лікаря дуже відвернула увагу комунарів від морської хвороби, навіть дівчата витримали випробування героїчно. А пацани, почувши про такий чудовий вплив їдальні на морську хворобу, прибігли на свою зміну рожеві і радісні і не залишили ні крихти на своїх столах. Васька регоче:

— От пацани, це вони, знаєте, від морської хвороби лікуються — якнайбільше їсти, їм один матрос сказав.

Колька прийшов уже в халаті і пропонує пацанам краплі, але вони гордо відмовляються:

— Що ми, жінки, чи що?

Після обіду вони вже спокійно лазили по теплоходу і заводили між собою мирні звичайні розмови:

— Ти думаєш, що це таке?

— Це віръовочна драбина.

— Віръовочна драбина, ха, ха, ха, ха!

— Віръовочна, а яка ж?..

— Ванти! Це ванти, а не віръовочна драбина.

— Ой, важливо як, а можна сказати і віръовочна драбина, теж буде правильно. А от скажи, що це?

— Це?

— Ага.

— Ну, і радій...

— Бушприт.

Надвечір хлопці на теплоході свої люди. Море зовсім стихло, і все взагалі відповідало тим мирним мелодіям, які розливав над Чорним морем Лєвшаков з верхньої палуби, що, як запевняли пацани, називається спардеком.

Вранці другого дня ми спинилися біля берегів Сочі.

Я показав комунарам маяк, біля якого повинен розміститися наш табір. Синенький подивився пильно і закричав:

— О, палатки наші видно! Дивіться, дивіться!

Діти кинулися до борта і зраділи:

— От здорово, наш табір!

Зацікавлені пасажири теж раділи:

— Справді чудово, вони ще тут, а там уже квартири готові. Ви, мабуть, ніколи не боїтесь квартирної кризи.

Подивився і Лєвшаков і сказав серйозно:

— Звичайно, це наш табір, он і Марголін ходить по березі.

Старші засміялися, а пацани навіть очманіли від здивування. Вони втупилися в Лєвшакова, а він притулив два кулаки до очей і підтвердив:

— Звичайно, Сенька, я ж його по очах пізнав...

Тільки тоді пацани зраділи.

— Хитрий який, за три кілометри і очі побачив...

На човни комунари сідали перші.

— Четвертий взвод у човен!

Не човен, а великий кошик голоногих пацанів, ніби на ринок їх вивезли. Попливли з своїми кошиками і малим прапором. З ними і черговий командир для порядку на березі.

З останнім човном оркестр і прапор. Як не тісно в човні, а не можна їхати без маршу. На теплоході закричали «ура», і замахали хусточками.

На дерев'яному майданчику пристані починається довгий цеп, хлопці передають на високий берег речі, ми давно вже звикли в такому разі знеособлювати вантаж — бери, чиє трапиться. Я йду по цепу — і в кінці його раптом натрапляю на Крейцера.

— Комуна імені Ф. Е. Дзержинського прибула благополучно. В строю сто п'ятдесят комунарів, хворих нема!

Діти зраділи Крейцерові, як рідному батькові, тримають його за пояс і питають:

— Ви теж у таборі з нами?

— Чудак, хіба ти не бачиш, я хворий, мені лікуватися треба.

— Ми вас вилікуємо, ось побачите.

А ось і Сенька. Він з якимись петлицями і з револьвером на боку.

— Ти чого це таким Александром Македонським?

Крейцер сміється:

— Так, Сеня має вигляд войовничий...

— Не можна інакше, розумієте, тут стільки бандитів...

Речі всі вже нагорі, і маршрутна комісія побігла за грузовиками.

— У комунарів і тут свої правила,— показує Крейцер.

На березі стовп з написом: «Купатися суворо забороняється», а море кипить від комунарських тіл.

Через півгодини навантажили машини і самі рушили з розгорнутим прапором. Оркестр гримить марш за маршем, майже не відпочиваючи. В Сочі переполох, духова музика, та ще й яка: з фанфарами, тромбонами і цілою шеренгою кларнетистів. Комунари, як завойовники, займають усю широчінь вулиці. Автомобілі позаду нас кричать і просять. Пацани в цьому разі безпощадні. Сопін, черговий командир, з яким я йду поряд у строю, говорить мені:

— В Харкові трамваїв не пускали, а тут якийсь автомобіль.

На розширеній частині вулиці одна машина обганяє нас, і хтось стоячи протестує, йому відповідають сміхом:

— Чудак...

Назустріч нам по вулиці на велосипеді Панов. Він у трусиках і ледве-ледве дістає до педалей. Зліз, віддав салют прапорові і знову на машину, поїхав попереду як гід.

Нарешті ми звернули в розчинені ворота в легкій огорожі і вийшли на широкий майданчик, зарослий травою, оточений лимонними деревами та пальмами. Праворуч церква, ліворуч за яром школа, а прямо синіє над лінією берега море. До берега тягнеться двома лініями табір. Дерев'яні клітки вже готові, на них накинуто палатки. Їх лишається тільки натягти і укріпити.

— Стій! Товариші командири взводів!

Вийшли командири. Панов випірнув звідкись з блокнотом.

— Три палатки оркестру. Палатка для інструменту, три палатки другого взводу...

— Розійдись.

І відразу ж почали стукати молотки, завертілися комунари в роботі. Ми з Крейцером сіли на травичку, вистачить начальства і без нас. До нас долітають розпорядження Сопіна:

— На будівництво штабної палатки по два чоловіка від кожного взводу.

— На допомогу дівчатам від оркестру три чоловіка.

Проти нас якраз будують дівчата. У них не вистачає сил натягнути віръовку і вирівняти всі крила палатки. Прибіг Редько з оркестру і з ним двоє.

— Без нас пропадете!

Перший взвод уже розставив вартових по краях табору. На вартових насідає публіка, яка зацікавилася табором завойовників.

Почався місяць у Сочі.

Жити в таборі з комунарами мало сказати — насолода. В комунарському таборі є якась своя особлива принадність — не схожа ні на яку іншу. Нас живе тут сто п'ятдесят шість чоловік, наше життя все побудоване на стальному скелеті дисципліни, багатьох правил, обов'язків, само собою зрозумілих положень. Але цей скелет такий для нас звичний, так звично зручний, так органічно зв'язаний з нами, що ми його майже не помічаємо або помічаємо тільки тоді, коли пишаємося ним. Молодий радісний колектив живе так, як не вміють жити дорослі. Наше життя позбавлене всякого тертя і взаємного дряпання, ми тут справді зливаємося з природою, з морем, з пальмами, з пекучим сонцем, але зливаємося легко і просто, без літературних судорог та інтелігентського аналізу і не перестаючи пам'ятати, що ми дзержинці, що нас у Харкові чекають нові напруження і нові справи.

Я живу в штабній палатці з Дідоренком, Колькою і Марголіним. Мені відведено четверту частину нар. На нарах стоїть друкарська машинка, ящик з печаткою і папером, лежить портфель з грошима і невелика бібліотечка. В перший же день Марголін і Боярчук провели по всьому табору електричне освітлення, шнур і лампочки передбачливо були привезені з Харкова. Жити можна.

Сигнал «вставати» грають в таборі о сьомій годині. Через п'ять хвилин після сигналу наш фізкультурник Бобров уже командує:

— Ставай!

Починається зарядка. Після зарядки хлопці галопом летять у море, дівчата ще повозяться з купальними костюмами.

Не можна сказати, що комунари вміють плавати. Бути у воді для них такий самий природний стан, як для качки. Вони можуть сидіти в морі цілий день, укладатися спати на найдальших хвилях, розмовляти, сперечатися, бавитися, сміятися, співати і не вміють, здається, тільки тонути.

У перший день їх неприємно вразила плоска дошка, поставлена на якорі для позначення межі купальної зони. Далі цього знака плавати не можна — від берега метрів тридцять. Пробували не звертати уваги на цю дошку, але за нею їздить на човні дід, уповноважений ідеї рятування на водах, і завертає хлопців до берега. Комунари зробили героїчні зусилля, щоб переставити знак далі. Вони всім першим взводом намагалися висмикнути якір, але це виявилося важкою справою. Головне, ні на що спер-

тися, нема тієї самої знаменитої точки опори, відсутність якої не подобалася ще Архімеду. Провозившись кілька годин над цією незначною перешкодою, кінчили тим, що прив'язали до неї камінь і втопили її. На душі стало легше, але на ділі програли. Рятувальна станція розсердилася за знищення знака і майже всі свої човни поставила проти нашого берега. Почалася війна, яка закінчилася і моральною, і матеріальною перемогою комунарів. Інакше й бути не могло.

До самого горизонту море вкрите комунарськими головами. Роздратований рятувальник ганяється за ними і наказує:

— Лізь у човен!

Комунари охоче видираються на рятувальне судно і тихенько сидять. Дід вигрібає до берега і починає злоститися:

— Що я, найнявся возити вас? На весла, греби!

Комунар, усміхаючись, сідає на весла. Через п'ять хвилин його сусід шепоче:

— Петька, дай я погребу.

Але човняр не може перенести такої профанації ідеї рятування на водах і кричить:

— Кататися вам тут? Стрибай усі в море!..

Комунари, усміхаючись, стрибають і пливуть до горизонту.

Справа кінчилася тим, що рятувальні діди віддали комунарам човни і права рятувати потопаючих і просили тільки про одне: сторонніх не пускайте в море. Сторонні — це всі інші люди, крім дідів і комунарів.

З цього моменту комунари роз'їжджали на рятувальних човнах і рятували сторонніх. Проте сторонні не дуже рвалися у заборонені води, і клопоту з ними було небагато. Тому комунари могли на дозвіллі удосконалювати рятувальний флот. Кілька днів Левшаков у компанії з Грунським, Козирем, Землянським сиділи навшпиньках біля розісланих на траві простирал і робили парус. Одного чудового дня вони й поїхали на парусі.

З усіх комунарів не вміли плавати тільки двоє: Швед і Крейцер. За Шведа взялася вся комуна, а за Крейцера — четвертий взвод.

Шведа скоро перестали дражнити, мабуть, він набув потрібних знань.

Крейцера пацани піймали, оточили щільним кільцем і потягли до моря. Крейцер запевняв, що він і сам може навчитися, що не вважає пацанів хорошими вчителями, але вони показували Крейцеру стару автомобільну камеру і запевняли, що такого доброго пристрою він ніде не знайде. Незважаючи на енергійні протести, Крейцера кинули в море і змусили лягти на надуту камеру.

— Тепер руками і ногами... руками і ногами...

Але Крейцер не мав часу думати про руки і ноги, бо його увага була зосереджена на голові. Захоплені добрими намірами пацани, зібравшись навколо камери в повному складі, діяли

досить непогоджено, тому голова Крейцера весь час опускається у воду. Не встигне він отямитися, його знову занурювали і напували морською водою. Нарешті, він розлютувався і почав вимагати, щоб його тягли до берега. Пацани послухалися, але потім дуже шкодували:

— Так ніколи не навчитеся плавати. Повчилися півгодини і злякалися...

Крейцер від дальшого навчання відмовився.

— Так і запишіть: я не вмію плавати.

— Тепер буде так: ви їдете на пароплаві, а пароплав тоне, от тоді пошкодуєте...

— Надіюся на те, що така катастрофа на пароплаві ще не скоро буде, а так ви мене завтра втопите. Не хочу!

— Не втопимо... Ось побачите!

— Ні, спасибі.

Так Крейцера і не навчили плавати.

Вранці дітям довго купатися не можна. О пів на восьму з високого берега сурмач сурмить «до їдальні». Це означає, що всі комунари можуть вільно йти до міського парку, де нас чекає сніданок. До парку від табору треба пройти кілометра півтора, але якщо йти прямо з пляжу, то набагато ближче.

В міському парку — відкритий павільйон їдальні і при ньому невелика кухня. Цим закладом користуємося тільки ми за договором з північнокавказьким міськторгом, тому нас не лякають ніякі черги і ніяка юрба. В павільйоні може вміститися відразу не більше вісімдесяти чоловік, тому ми їмо в дві зміни. Сигнал, який грали на березі,— сигнал попереджувальний, комунари розміщуються на лавах і схилах парку. Між дітьми вважається дурним тоном зазирати в їдальню і стояти біля входу до неї. В їдальні крутиться тільки черговий командир із своїм сурмачем. Коли накрито столи і все готово, сурмач грає, і за цим сигналом збираються до їдальні комунари. Друга зміна буде запрошена приблизно через півгодини, тому взводи другої зміни можуть довше купатися або ходити по табору. В їдальні кожний комунар має своє, закріплене за ним місце. Є своє місце і у мене — в «лівофланговій зміні». Зі мною сидять Синенький, Лазарєва і Харланова.

Лазарєва — одна з молодших дівчат, але вона завдала багато клопоту нашому колективу. Років два тому вона жила в дитячому містечку. За погану поведінку і розкладницький вплив педагогічна рада дитячого містечка відправила її до комісії в справах неповнолітніх правопорушників, а ця комісія прислала Лазарєву до нас. Лазарєвій тепер тринадцять років. Це чорноока дівчина, серйозна і недурна, але з капризами. Дисципліна для неї поняття абсолютно не священне, тому вона всяке розпорядження і всяке правило вважає для себе обов'язковим тільки тоді, коли воно їй подобається. А коли не подобається, вона за словом в кишеню не полізе. Слово ж у Лазарєвої сміливе і ущипливе. Ось уже два роки Лазарєва безперестану воює з радою командирів, із за-

гальними зборами і зі мною. В раді вона грубіянить, повертається спиною і згадує окремі провини самих командирів. На загальних зборах відмовчується, а під час розмов зі мною плаче і говорить:

— Ви мене чомусь не любите і все чіпляєтеся. Для вас інструкторка що не скаже, то правильно.

Я їй говорю:

— Та послухай, ти ж і сама не заперечуєш, що роботу кинула і пішла з майстерні...

— Кинула тому, що вона мені навмисне дає все петлі метати, все петлі та петлі...

— Ти повинна про це заявити в раді командирів, а не кидати роботу.

— От ще, буду в раді командирів з петлями... А в раді командирів, що не скажи, все не так...

Рада командирів іноді накидається на Лазареву з усією силою влади, усуває її від роботи, призначає в розпорядження чергового командира, позбавляє відпустки, парадного костюма. Але я давно помітив, що репресії для Лазаревої шкідливі, вони тільки зміцнюють її протестантську позицію. Треба почекати, поки з віком вона забуде про якісь химери першого дитинства, а, може, і дитячого містечка. Річ у тому, що Лазарева дуже люб'язна, добра і слухняна, поки її щось не роздратує. І ще у неї хороша риса: вона швидко забуває всі кривди і всі погрози ради командирів.

Я подружився з нею ще в кримському поході. В пішому марші «вільно» ми з нею завжди йдемо поряд, а вона може балакати про що завгодно, не стомлюючись і не вимагаючи від мене особливо глибокодумних реплік. Вона охоче починає сперечатися і в такому становищі, але це . . . .

. . . .

20. ЛЮДИ І ВЕДМЕДІ

В Сочі ми застали цілу купу листів. Найбільше писав Соломон Борисович, і його листи ми читали на загальних зборах. Збори збиралися навколо пам'ятника Фабриціусу, який загинув у цій частині побережжя.

Соломон Борисович повідомляв важливі новини.

Перша: на будівництві не вистачає людей, частину робітників будівельна організація перекинула на роботу в радгосп. Корпус спалень накритий, але до внутрішнього опорядження ще не приступили, головний будинок розкритий, а далі нічого не робиться, виробничий корпус зроблений тільки до даху, ливарний цех тільки починають...

Друга: в Правлінні виділено товариша, якому доручено допомогти комуні купити верстати, він уже виїхав до Москви та до інших міст.

Третя: начальником нового заводу призначений інженер Василевський, а Соломон Борисович залишається комерційним директором; у комуні працює група інженерів з п'яти чоловік, вони конструюють електросвердла.

Четверта: верстати для заводу дістаємо скрізь, де можна, випрошуємо на харківських заводах, в Одесі і в Миколаєві, в Москві, в Самарі, в Єгор'євську... Соломон Борисович додав список верстатів:

Універсальний револьверний Гассе і Вреде,
Чотиришпиндельний автомат Гільдемейстер,
Револьверний Гільдемейстер П-40,
Прецизійний токарний Лерхе і Шмідт,
Вертикально-фрезерний Вандерер Д-1,
Зуборізний автомат Марат,
Зуборізний автомат Рейнекер,
Плоскошліфувальний Самсон Верк,
Круглошліфувальний Коленбергер,
Радіально-свердлильний Арчдейль...

(всього в списку Соломона Борисовича було до ста верстатів, рахуючи і токарні).

П'ята: до закупівлі обладнання для нових спалень і одягу для нових комунарів ще не приступали, відклали до того часу, коли повернеться комуна.

Шоста: старі верстати ремонтуються, але треба простругати майже всі станини, і мало надії, що ця робота буде закінчена до 1 вересня.

Сьома: в комуні вже є легковий автомобіль, а шофером їздить Мишко Нарський, автомобіль куплений в Автопромторзі, незабаром прибуде і вантажний автомобіль.

Восьма: грошей треба багато, дістаємо велике замовлення на десять тисяч дерев'яних ліжок для Наркомздоров'я, але нема комунарів і нікому гроші заробляти і замовлення це виконати.

Дев'ята: мало надій, що перебудування головного корпусу буде закінчене до 1 вересня, і тому комунарам нікуди приїхати: нема спалень, нема їдальні, кухні, вбиралень, одним словом, нічого нема...

Комунари були зовсім пригнічені цими новинами.

— Як це, до 1 вересня нікуди приїхати? Чому не перебудовують головний корпус?

— Вони там просто волинять і саботують!..

— Напевно, буде так, що завод закінчать до наступної осені...

Скребнєв особливо нервував:

— Діла не буде, вже видно. Приїдемо додому — жити ніде, вчитися ніде, працювати теж ніде, а новеньких як приймати? Ми ще можемо повалятися де-небудь, а новенький валятися не буде, а потягне на вулицю. Та ще й одягти нема в що, ні постелі, ні ковдри, а якщо з верстатами будуть такі темпи, то зовсім буза: «вандерер», «вандерер», а насправді ті самі кози та соломорізки залишаться.

Радував тільки автомобіль в комуні.

— Автомобіль, це грубо, тільки, мабуть, форд...

— А тобі що треба?

— Мерседес, фіат, пакард...

— Почекаєш!

— Почекаю.

Через день одержали телеграму: голова Правління комуни товариш Б. їде до Москви на нову роботу.

— Кінець комуні!

— Чому кінець?

— Кінець, уже видно.

— От, розумієш, терпіти не можу таких шляп. Кінець! У тебе так, чесне слово, ні кінця, ні покришки. Ти подумай, чого б варта наша комуна, коли б голова Правління поїхав, а комуни нема!..

— Ну?

— Що ну? Ось тепер, товариші, докажіть усім і товаришеві Б., що вони зробили добру справу. Поставили на ноги і повинні жити!.. А скільки залишається в Харкові чекістів та інших людей!

Голову Правління любили в комуні, як живу людину. Він рідко бував у комуні, але умів це зробити так, що всі виразно відчували — комуна для нього своя рідна, і тепер комунари шкодували про нього більше, ніж про рідну, близьку живу людину.

До Харкова послали делегацію: Торську і Анісімова.

Тим часом життя в комуні йшло собі — купалися, відпочивали, читали. В наше розмірене і точне життя все більше вплітались нові обставини, нові люди, нові враження.

Поряд з нами в школі примостився на літо якийсь ростовський дитячий садок, і щоранку руденька вихователька приводила до нас в гості стрій малят. Вони витріщали очі на палатки, на комунарів і на вартових, раптом усміхалися і заливалися писком, потім так само несподівано напускали на себе серйозність і починали щось лепетати про справи ростовські. Комунари з першого ж дня назвали цей заклад інкубатором і дуже образили руденьку вихователькy таким порівнянням.

Приходили до нас і дорослі — цього сезону в Сочі стало просто непристойним не побувати в комуні. Ми приймали гостей і поодинці, і партіями, знайомилися з окремими людьми і заводили дружбу з цілими будинками відпочинку та санаторіями. Іноді табір наповнювався до краю, і нам було досить важко придумати, чим гостей розважити. Садовили оркестр і грали щось, влаштовували змагання у волейбол і в городки. Гості поступово жвавішали, заражалися дитячим стрибанням і сміхом. Перед тим, як піти, вони шикувалися в колону і кричали хором:

— При-хо-дь-те до нас сьо-год-ні!..

Комунари і собі влаштувалися осторонь і теж хором відповідали:

— А що у вас бу-де на ве-че-рю?

Гості регочуть і люб'язно вигадують:

— Сма-же-не по-ро-ся...

— Доб-ре, при-йде-мо о-бо-в'я-зково,— відповідають комунари.

Поки обмінюємось такими милими речами, повз гостей галопом пролітають музиканти в найрізноманітніших костюмах: хто в чорному, хто в голошийці, а хто і в самих трусиках, попереду колони вони шикуються і ахають марш. Ми проводжаємо гостей до центрального майданчика і там прощаємося.

Частіше було інакше. Приходили в табір представники якогонебудь санаторію і запрошували комунарів на вечір. В такий день перед вечором не грав сурмач «до їдальні», а грав «загальний збір». Комунари прибігали з берега і за три хвилини вирішували: йти. Потім кидалися до палаток, і через десять хвилин вони вже в парадних костюмах, шикуються на вулиці. Виносили прапор, підтягувалися, рівнялися, наводили повний стройовий лоск і йшли маршем по вулицях, вдрізки розбиваючи мертві години, вечерю і розваги санаторних жителів радісними розрядами оркестру...

— Куди ви?

— В санаторій Фрунзе...

— І ми з вами!..

— Пристроюйтесь!..

Робітники, інтелігенти, дідусі і жінки пристроюються позаду четвертого взводу і намагаються попасти в ногу з Олексюком, що, як і раніше, несе малий прапор. Коли відпочиває оркестр, вони затягують «Попа Сергія» або «Молоду гвардію», ми негайно додаємо до них дискантів з наших запасів.

Господарі зустрічають нас на вулиці, усміхаються, кивають, щось кричать. Комунари проти таких безцеремонностей у строю і чекають знака:

— Товариші комунари, салют!

Сто п'ятдесят рук з непередаваною юнацькою грацією злітають над строєм, але обличчя комунарів серйозні — салют це не жарт. Тоді господарі кричать «ура» і біжать за нашою колоною в свій . . . .

. . . .

час. Думали, що контакт з усією комуною допоможе завідуючому стати добрішим, та й самі відпочиваючі візьмуть його в роботу. Вийшло не зовсім так, як сподівалися: відпочиваючі, правда, причепилися до завідуючого:

— Віддай ведмедів комунарам, чого ти за них держишся?

Завідуючий дуже дружелюбно вислухував наполегливі домагання комунарів і своїх підопічних, але ведмедів все-таки не віддавав:

— Восени приїжджайте.

А в цей час у нашому таборі вже з'явився Мишко — піврічне ведмежа дуже симпатичної вдачі і комічного зовнішнього вигляду. Дістався він комунарам випадково. Стояв у Сочі якийсь при-

їжджий піонерський загін, і у них жило ведмежа, якого, за даними нашої розвідки, вони купили у мисливців з Красної Поляни за п'ятдесят карбованців. Піонери гордо відкинули наші пропозиції продати нам ведмежа за сімдесят карбованців. Наші розвідники доставляли й інші відомості, які особливо посилювали наші поривання саме до цього Мишка. За словами розвідників, піонери Мишка погано годували і дратували палицями...

І раптом ми дізналися: піонерський табір знявся і поїхав, а в момент їх від'їзду Мишко вирвався і втік. Знайшли Мишка в міському парку. Він почував себе чудово, і йому не загрожувала ніяка небезпека, бо публіка, зустрічаючись з Мишком, в паніці розбігалася... Два дні комунари полювали на Мишка і все невдало. Мишко вилазив на високі сосни і звідти глузливо дивився на комунарів. Хтось спробував вилізати на дерево слідом за Мишком, але це був спосіб безнадійний: силою Мишка з дерева не стягнеш, а Мишко був досить сильний, щоб скинути з дерева будь-якого мисливця.

Переміг Мишка Боярчук: проти всього Мишкового фронту він провів сильну демонстрацію, послав десяток комунарів на дерево. Комунари обліпили стовбур і покрикували на Мишка. Мишко, переступаючи потихеньку, вибрався вище, не спускаючи очей з переслідувачів, але, очевидно, не надавав серйозного значення всій цій армії. А тим часом Боярчук по стовбуру сусіднього дерева зробив обхідний рух. У потрібний момент він перебрався на Мишкову сосну і опинився вище за нього метрів на два. Цього удару з тилу Мишко не сподівався і не приготувався до нього. Він почав швидкий відступ вниз, такий швидкий, що комунари, які сиділи на дереві, вже не могли спускатися за всіма правилами, а повинні були відразу ж стрибати на землю і просто падати, як попало, щоб не прийняти Мишка собі на голову. Натовп, що оточував місце полювання, реготав на все горло, піднімаючи з землі приголомшених і подряпаних мисливців. Мишко зліз з сосни і намагався прорватися крізь стрій, але на шиї у нього ошийник, а з ошийника теліпається ланцюжок, за цей ланцюжок Мишка і схопили. Він сперечатися не став і покірно побрів у комуну.

Мишка поселили на краю табору. Рада командирів передала піклування про Мишка Боярчукові і Гуляєву, іншим комунарам заборонила навіть розмовляти з Мишком, а тим більше гратися з ним або годувати його. Мишко жив досить добре: він був ще молодий і веселий, їжі у нього було досить, душевний спокій забезпечувала рада командирів, а крім того, йому було дано автомобільну шину для фізкультурних вправ.

Проте раднаркомівські ведмеді не перестали бути предметом комунарських мрій. Усі вирішили, що восени за ведмедями треба прислати, і тоді в комуні буде три ведмеді.

Поряд з ведмедем як розвагу треба поставити церкву. Церква стояла майже в самому нашому таборі. Час від часу біля церкви збиралися бабусі, дідусі, парочки і взагалі споживачі «опіуму».

Приходив старенький зморщений попик, збирався хор і починалося священнодійство.

Комунари, які чули про релігію тільки на антирелігійних вечорах, звернулися до мене з запитанням:

— А можна ж піти подивитися, що вони там роблять у церкві?

— А чого ж, піди подивись.

Акімов попередив:

— Тільки дивись, не хуліганити. Ми боремося з релігією переконуванням і перебудовою життя, а не хуліганством.

— Та що ми, хулігани, чи що?

— І взагалі треба, розумієш, щоб не ображати нікого... там як-небудь так... розумієш... делікатніше так...

Хоч Акімов робив це розпорядження більше за допомогою пальців, але комунари його зрозуміли.

— Так, так, це ми розуміємо, все буде гаразд.

Але через тиждень до мене прийшов попик і просить:

— Не можна нічого сказати, ваші хлопчики нічого такого не роблять, тільки, знаєте, все-таки спокуса для віруючих, все-таки незручно. Вони, правда, і стараються, боже борони, нічого поганого не можемо сказати, а все-таки скажіть їм, щоб, знаєте, не ходили до церкви...

— Хуліганять, значить, потрошку?

— Ні, боже борони, боже борони, не хуліганять, ні. Ну, а приходять у трусиках, у шапочках цих, як вони... а деякі хрестяться, тільки, знаєте, лівою рукою хрестяться і взагалі не вміють. І дивляться в різні боки, не знають, в який бік дивитися, повернеться, розумієте, то боком до вівтаря, то спиною. Йому, звичайно, цікаво, але все-таки дім молитви, а хлопці, вони ж не знають, як це молитва і благолінство, і все. У вівтар заходять, скромно, звичайно, дивляться, ходять, ікони роздивляються, на престолі все спостерігають, незручно, знаєте.

Я заспокоїв попика, сказав, що заважати йому більше не будуть. На зборах комунарів я заявив:

— Ви, хлопці, до церкви все-таки не ходіть, піп скаржиться.

Діти образилися.

— Що? Нічого не було. Хто ходив, не хуліганив, мовчки пройде по церкві і додому...

— А хто там з вас хрестився лівою рукою і чого треба було хреститися, що ти віруючий, чи що?

— Та говорили ж, щоб не ображати, а хто їх знає, як з ними треба. Там усі стоять, стоять, потім бах на коліна, всі хрестяться. Ну, і наші думають, щоб не ображати, як уміють, звичайно...

— Так ось, не ходіть, не треба...

— Та що ж? Ми й не підемо... А й смішно ж там: говорять якось чудно, і всі стоять, а чого стоять? А в цій загородці, як вона? Ага — вівтар, так там чисто, килими, пахне так... а тільки, ха-ха-ха-ха, піп там здорово працює, руки вгору так задирає, вдає здорово, ха-ха-ха-ха...

— А ти і у вівтарі був?

— Я так зайшов, а піп саме задрав руки і щось лепече. Я дивлюсь і не заважаю йому зовсім, а він говорить: іди, іди, хлопчику, не заважай, ну, я й пішов, що мені...

В другій половині серпня почалися групові екскурсії в гори. Збиралися по п'ять-шість чоловік, випрошували у господарчої комісії хліба та консервів, на плечі навішували спортивні гвинтівки для захисту «від бандитів та ведмедів» і йшли на кілька днів. Поверталися стомлені і жваві, розповідали про чудесні пригоди, страшні обвали, ночівлі в горах, про ведмежі сліди і про занедбані черкеські сади. Одна з груп привела з собою безпритульного Кольку Шаровського. Колька в горах своя людина, знає стежки і селища, але готовий проміняти вільне життя козака на комунарський стрій... Комунари вивчали Кольку з усіх боків, а головне, чи не ідіот, але покровителі розхвалювали його наввипередки:

— Грубóй пацан. З нами був увесь час, грамоту знає, розумний пацан, не симулянт, зразу видно...

Колька на зборах тримається з гідністю. Він сидить на камені і гілочкою похлопує по голій п'ятці, раз у раз поправляючи на голові вицвілий зім'ятий картуз.

— А не зірвешся?

— У вас хороші хлопці, не зірвусь...

Прийняли і негайно зарахували в третій взвод. Мені лишалося покликати Ваську, командира взводу:

— Відведи, нехай Микола Флорович подивиться, викупайте і до перукаря, ось гроші.

— Є, а костюми?

— Трусики у нас знайдуться і парусовки, а без парадного обійдеться, та він у стрій однаково ще не годиться.

— Є,— сказав Камардінов, беручи пацана за плече.— Ну, ходім до... а ось і він. Колька, ось тобі робота. А то шкода на тебе дивитись...

Вершнєв спинився і впівоберти на Ваську:

— Скільки р-р-разів тобі г-г-говорив не К-к-колька, не К-к-колька...

— Вибачте, Миколо Флоровичу...

— Ну, хоч К-к-к-коля, а то ч-чорт з-з-знає...

— Та кинь, Колюся, Колюсенька, оглянь ось пацана новенького, чи нема в нього, знаєш, чого такого...

У Кольки Вершнєва кабінет за штабною палаткою: шафа з усяким дріб'язком медичним, невеликий ослін, умивальник. Але лікувати Кольці нікого, і він змушений задовольнятися всякою профілактикою: перевіряє фрукти, ганяє пацанів під час прибирання, чіпляється до постелі, намагається обмежити купання, а найважливіше — мертва година. Комунари визнають його авторитет, але купання обмежувати і не думають, фрукти лопають

немиті, а проти мертвої години вже не заперечують. Проте і сам Колька не завжди суворо додержується капризів науки.

Вранці він підходить до Дідоренка і майже плаче:

— Скільки разів я г-г-говорив, що ж мені, с-скаржитися? Ніякої уваги, це ч-ч-чорт його з-з-знає...

Ми сидимо над морем, і навколо нас, як годиться, діти.

— Ну, чого ти, що трапилося?

— Знову немиті г-г-груші роздали, скільки я г-г-говорив?

— Ах, чорт,— усміхається Дідоренко винувато, схоплюється, йде до штабної палатки. Нам чути, як він розносить господарчу комісію:

— Грім вас побий, я вам скільки разів говорив. Знову Колька лається. Груші мити перед роздаванням, якщо вам ліньки, то скажіть мені, я помию.

— Та на дідька їх мити,— виправдується голос Кравченка.— Що вони з базару, чи як? Яка там зараза? Груші з саду, якого йому треба біса, тому Кольці. Розумієш, нічого робити — груші мий...

Колька, задоволений, зникає в своєму «кабінеті». Але через півгодини в таборі гомеричний регіт. Чути голоси Кравченка, Дорохова, Єфіменка, Дідоренка, всієї господарчої комісії і самого Вершнєва. Його тягнуть до мене, а він упирається, почервонівши, як пацан, але не сміятися не може. В руках у нього почата груша.

— Ось дивіться: лікар, а груші їсть не помивши — просто з ящика.

Колька крутить головою і виправдується:

— Т-т-тобі яке діло. Я, може, п-п-попробувати хочу: ш-ш-шкідливо чи не ш-ш-шкідливо?

— Накласти на нього два наряди, накласти, Антоне Семеновичу.

Я жартуючи кажу:

— Звичайно, два наряди.

— Є,— салютує Колька недоїденою грушею і виривається з обіймів господарчої комісії.

Днів через два я бачу Кольку з мітлою біля клубної палатки.

— Що ти тут робиш?

— Два наряди за ним,— серйозно говорить черговий командир Красна.

— Це з-за два наряди в-в-важається? — питає Колька причепливо . . . .

. . . .

21. В ХАРКІВ

. . . .

все, що піддається пранню, знову воскресла маршрутна комісія, дбала про вагони для відправки палаток до Харкова, про квитки на пароплав.

30 серпня на морі почалися бурі, довелося припинити купання, в Сочі не заходив ні один пароплав. 2 вересня ми згорнули табір

і навантажили його в товарні вагони. Половину вагона відвели для Мишка і для його провідника Боярчука. Ночували на відкритому повітрі, згадували Владикавказ і Воєнно-Грузинську. На завтра було призначено прощальний вечір, а післязавтра виїжджати. Сьогодні нас вшановували в будинку відпочинку ТВОДПУ, в якому ми найчастіше бували. В будинку ТВОДПУ зібралося багато гостей з різних санаторіїв. Комунарів зустріли особливо привітно, угощали вечерею, Хенкіним, прослухали наш концерт. Наприкінці принесли величезний торт, подібний до вавілонської башти, і розіграли його «на оборону». Довго додавали одноосібники по троячці і по п'ятірці. Коли накидали Хенкіну в тарілку понад чотириста карбованців, перейшли на змагання цілими колективами.

Комунари смикали мене за рукав і шепотіли:

— А ми що ж?

Коли я сказав (уже забув, в якому арифметичному ансамблі) «двісті один карбованець», комунари зааплодували, і ніхто не наважився після нас випробовувати щастя. Торт піднесли під звуки тушу Льонці Олексюкові і поволокли в наш тил. У тилу ми всі задумалися:

— Куди ж його дівати? Ділити на сто п'ятдесят частин не годиться.

— Віддати оркестрові.

— Правильно, оркестрові.

Вовчок, усміхаючись, взяв торт, йому тільки крикнули:

— Олексюка ж не забудьте...

— Не забудемо, не бійся.

Після вечора принесли торт у табір. Музиканти про щось радилися, потім викликали до себе Левшакова і з зворушливою промовою вручили йому торт, а потім схопили сурми і зіграли туш. Левшаков кланявся і дякував, говорив, що ніколи в житті не міг чекати такого великого подарунка, що він тепер розуміє, який хороший вплив справляє музика на людську душу, що він і надалі сподівається, що йому підноситимуть такі торти.

Діти з блискучими очима спостерігали за всією цією церемонією. Левшаков кінчив, зробив вигляд, ніби він витирає сльози, і, згорбившись до самої землі, потяг торт до лавки. Тут, озброївшись величезним хлібним ножем, він спитав просто:

— Скільки вас в оркестрі? Сорок п'ять?

— Сорок п'ять.

— Ставай у чергу, та дивись, не забудь, що на кожного з вас припадає по два з половиною комунари, у яких слинки течуть уже дві з половиною години.

— Що ви, Тимофію Вікторовичу, ми ж вам піднесли.

— Знаю я вас, розрізати не вмієте самі, от і...

Музиканти засоромились, а Левшаков кричить:

— Досить дурня корчити. Що ж ви думаєте: я тягатиму його за собою чи злопаю... Ставай!

Музиканти одержали по величезній порції, так що вистачило і для корешків, розсипаних по всіх взводах.

Наступного дня прощальний вечір. Ми запросили всіх своїх сочинських знайомих. У нашій їдальні в міському парку ми влаштували справжній бенкет: закуска, ікра, печеня, морозиво і навіть (ох, відверніться, хто там з наросвіти) — по склянці столового вина. Персонал їдальні сидів за столами, а подавали й господарювали комунари. Були гості з усіх санаторіїв та будинків відпочинку, були сочінські комсомольці, а найдорожчі гості — старі більшовики з Шелгуновим.

Після вечері розсунули столи і пішли танцювати. Вино, хоч і неміцне, а розв'язало ноги пацанам. Знайшлися танцюристи з гостей і навіть з публіки, що зібралася подивитися...

Час і закінчувати вечір. Оркестр грянув гопака. З нашого кола вискочив Петька Романов і за кавказьким звичаєм почав витанцьовувати перед Шелгуновим. Нічого не лишалося робити старому, передав він комусь свою паличку і згадав молодість, пристукнув каблуками і пішов навприсядки. А Петька після цього вже в справжньому захваті закрутився перед ним, як бісеня.

О третій годині четвертого вересня ми вишикувалися проти будинку ТВОДПУ в похідному порядку: прапор у чохлі, на боках баклажки, в строю санітари. Проводила нас ціла колона наших друзів.

Після невеликого мітингу на пристані проводжаючі розійшлися, а ми стали чекати теплохода. «Армения» прийшла тільки о дев'ятій годині вечора.

Через бурю вже шість днів не заходили в Сочі теплоходи, і тому пасажирів зібралося на пристані над усяку міру. Перед дерев'яним помостом, висунутим у море, стоїть не менше п'ятисот чоловік, здебільшого туристи, але є й жінки з дітьми. У кожного не тільки мішок, але й чемодан та яка-небудь пляшка. «Армения» стоїть за два кілометри, блищить і грає вогнями, а між нами і «Арменией» метляється по морю широкий нескладний човен, що його тягне за мотузку моторний катерок. У човен можна посадити не більше сорока чоловік. Публіка почала тиснути один на одного ще за годину до прибуття пароплава, а коли він підійшов і спинився на рейді, то з публіки вже вимотувалися останні нутрощі, і взаємні компліменти дійшли до останньої межі досконалості.

Капітан порту наказав насамперед «вантажити» комунарів. Першим човном відправили дівчат, але коли почали виводити на поміст четвертий взвод, публіка не витримала тиску ззаду, запищала, застогнала, закричала, залаялася. Якась компактна група туристів, роздавивши кількох дітей, вилізла на поміст і зажадала від капітана пояснень, «чому це безпритульні в першу чергу?»

Ми повернули четвертий взвод на берег і почали чекати вияснення кон'юнктури. На помості крики і лайка.

Суперечка була розв'язана несподівано. Наші музиканти, втративши терпіння, взяли сурми і обрушили на голови туристів... звуки тушу. Раз, другий... спинилися, прислу́халися, третій. Капітан порту сміється в обличчя туристам, а туристи йдуть з помосту. Четвертий взвод пробігає до човна.

Ось ми і на «Армении». Ніяких місць нема, і нам віддають кормову палубу. Тим краще. Клюшнєв поділив її на п'ять частин, вийшло досить просторо, ще й проходи залишаться.

На краю палуби наші вартові від першого взводу, а знизу на них поглядають ті самі туристи.

Зашуміли гвинти, поїхали.

Після півторадобового найщасливішого плавання, сповненого сонцем, співами моря, дельфінами, новими людьми, ми в Одесі. Нас зустрічають: оркестр прикордонників, комсомольці, чекісти і між ними таке приємне видовище: Крейцер сміється в лице нашому строєві на палубі і салютує нашому прапорові. Після привітань і параду ми оточили Крейцера.

— Як справи в комуні?

— Та що справи? — щуриться Крейцер на сонце.— Без вас там діла нема, а їхати вам нікуди, що ви робитимете, а?

— Однаково поїдемо, а тут що робити?

— Та і я так думаю. Ось я їду в Харків. А й завод же у вас буде, ай і завод... Верстати які, поламаєте тільки мені...

— А ми ламали? Що говорити?

— Ну, ну, це я так...

Дідоренко відвоював для нашої стоянки якийсь фізкультурний зал. В Одесі комунари прожили дев'ять днів. Обідали в кооперативній їдальні. Цілий день у комунарів заповнений маршами та екскурсіями, а вечорами розмови тільки про одне — про комуну. З комуни, як і раніше, повідомляли, що їхати нікуди, що нема ні спалень, ні їдальні, ні кухні, ні класів, ні майстерень.

Комунарські збори збиралися бурхливі і нетерплячі. Доходили до розмов непристойних:

— Нічого чекати дозволу Правління. Замовляйте вагони і їдьмо, ніж тут валятися, краще там валятися...

— Нам зараз треба бути в комуні. Що ми за комунари, чому ми тут сидимо, коли там прорив на прориві?

— Ось візьмемо і розбалуємося в Одесі,— жартує Похожай,— що ви тоді говоритимете? Як тут не розбалуватися? Робити нічого, дивитися нічого, гуляти надокучило, ой, і надокучило ж, коли б ви знали...

Комунари погрожували розвалом колективу та іншими страхами. Але варто сурмачеві заграти «загальний збір», вони швидко і, як і раніше, спритно вибігають на вулицю і шикуються для чергового походу. Вулицями проходять з тим самим строєвим лос-

ком, але ні привітання, ні тисячні юрби, які йдуть за комуною по тротуарах, уже не цікавлять їх і не радують.

Ввечері те саме:

— Ось побачите, пішки будемо розходитися в комуну.

Нарешті, 14 вересня одержали розпорядження Правління:

— Комуні виїжджати в Харків.

Закричали «ура», підкинули вгору потемнілі тюбетейки і кинулися до кошиків складатися. Маршрутники побігли на вокзал.

22. ДЕЩО ПРО КОЕФІЦІЄНТИ

Поїзд з комунарами прибув до Харкова 16 вересня об одинадцятій годині ранку. На пероні вокзалу зібралося все Правління на чолі з головою, і поки поїзд спинявся, комунари вже потискали руки чекістам, звісившись у вікна.

Через півхвилини вони вже шикувалися на пероні, маючи на правому флангу оркестр і прапор.

— До рапорту, струнко!

Черговий командир Васька Камардінов віддав рапорт голові Правління:

— Комуна імені Дзержинського прибула з походу благополучно. Комунарів у строю сто п'ятдесят один, хворих нема. Комунари вітають своє Правління і певні, що вони з новими силами підуть на нову роботу і закінчать її з перемогою.

Голова Правління сказав комунарам:

— Правління поздоровляє вас з поверненням. Комунари, в будівництві комуни прорив, вам навіть спинитися ніде, але Правління знає, що ви швидко впорядкуєте комуну, своєчасно закінчите будівництво, пустите завод і почнете виконувати новий промфінплан разом з новими товаришами, яких ви приймете до свого складу.

Я глянув в лице нашого строю. Старші трохи суворі, пацани ж, як завжди, радісні і усміхаються—для пацанів нема нічого неможливого на світі: завод пустити? Чому не пустити? Вони пустять...

Через дві години комунари з розгорнутим прапором підійшли до комуни. Вже здалека ми бачили нові корпуси, які витягнулися в одну лінію з нашим головним. Вони ще в риштованні і з усіх боків оточені бараками та сараями. Попереду, біля самої дороги, витягнувся темний ряд — це зустрічають комуну будівельники, наші робітники та службовці. Соломон Борисович у тому самому піджаку стоїть попереду, а навколо нього незнайома нам група людей — ми здогадуємося, це інженери. І Соломон Борисович, і інженери тримають «під козирок», тільки Соломон Борисович підкреслено по-молодецькому і високо, а інженери незграбно і невпевнено.

Колона спинилася. Ніхто нас не вітав, і ми ні до кого не зверталися з промовами. Щоб дати дорогу прапорові, юрба розсту-

пилася, і ми побачили, що вся площа перед усіма трьома корпусами завалена сміттям, ящиками, бочонками, порита ямами та коліями грузовиків; від наших клумб і сліду не лишилося. Просто в очі нашому строєві дивляться парадні двері та вікна фасаду, забризкані вапном і оточені якимись підмостками, розчинені навстіж і понівечені.

— Під прапор, струнко!

Васька повів прапор. Проходячи повз мене, він шепоче:

— Куди прапор?

— Знайди де-небудь...

Я звернувся до комунарів з найкоротшим словом:

— Товариші, я не поздоровляю вас з закінченням походу, похід триває, але відпочинок наш закінчився. З завтрашнього дня всю волю і весь розум дзержинців ми повинні кинути на велику, важку й тривалу роботу. Розійдись!

Комунари не розбіглись з галасом і сміхом, як це вони робили завжди. Мені навіть здалося, що на деяку частину хвилини стрій не втратив положення «струнко». Тільки поступово він давав тріщини, і комунари між бочками та ящиками почали пробиратися до будинків комуни.

В головному будинку всі кімнати завалені підмостками, відбитою штукатуркою, дранню. Стіни подекуди тільки побілені, здебільшого ж вони погризені, подряпані, а то й зовсім первісні, рябіють латами та свіжими дошками. Колишні спальні другого поверху розширено в п'ять просторих аудиторій класів, але все це живе ще в будівельному хаосі. Внизу вже готова величезна їдальня, лишилося тільки помити вікна, зробити панелі і змити з паркету «вікові» поклади бруду та вапна.

Правий корпус — нові спальні комунарів — ніби готовий: на кожному поверсі двадцять три спальні, одні маленькі — на чотири ліжка, інші більші — на вісім, а є і великі на дванадцять, п'ятнадцять чоловік. Але в спальнях нема ще проводки електрики, ще не пофарбовано двері, не готовий паркет, зовсім не поставлено опалення. Відразу видно, що на будівництві не вистачає робочої сили. Де-не-де тільки можна зустріти маляра або паркетника за роботою. І в головному корпусі, і в спальнях вільно гуляють вітри, бо шибки у вікнах наполовину вибиті, а зовнішні двері навстіж.

Виробничий корпус навіть і начорно не готовий. Стоять високі цегляні стіни і укладаються балки та крокв'яні ферми даху, ось і все. Ледве-ледве намічені контури балконного другого поверху, але бетонування ще й не починали, тільки що привезли бетономішалку і встановлюють її надворі. Зяють порожні віконні просвіти, замість підлоги якісь провали і спуски — тут потрібна величезна висипка. Дальній фланг корпусу ще тільки роблять муляри, і він весь обплутаний кладками та риштованням.

Задній двір комуни засипаний пірамідами землі та глини, осколками будівельного матеріалу, і між усім цим добром сидить біля закопаної в землю ванни привезений Боярчуком Мишко. На

фасадному майданчику, на фоні такого самого хаосу стирчать високими кубами кілька ящиків — це прибулі недавно верстати.

Тільки що ми розпустили стрій, підійшов до комуни недовгий кільватер ломовиків, а мене піймав на даху Соломон Борисович і зніяковіло зашепотів:

. . . .

...та нас і небагато. Ми сідаємо, хто на чому може.

Нікітін відкриває раду простими словами:

— Ну, з чого починати?

Командир першого взводу говорить:

— Треба насамперед влаштувати комунарів. Спати доведеться, звичайно, на підлозі. Для хлопців можна їдальню, там уже все готово, тільки підлогу помити, а для дівчат можна на другому поверсі, там є, здається, така кімната.

— А я думаю, що це не нам вирішувати,— говорить Вовчок,— нехай виступають командири загонів.

— Які там загони,— махає рукою Нікітін,— та ось і тебе взяти, куди ти інструменти складеш? Поряд з пацанами на підлозі. Значить, уже оркестр не можна розбивати. Раз по-похідному, значить, по-похідному. Я думаю так, що поки не буде спалень, продовжувати по взводах.

— Мабуть,— погоджується Вовчок.

— А тепер з приводу їдальні. Степане Якимовичу, де нам їсти?

Степан Якимович сміється:

— Чорт його знає? Адже у нас кухні нема. Нова кухня, внизу, буде готова не раніше як через три тижні... доведеться з робітниками.

Соломон Борисович заперечно крутить головою:

— Це неможливо. Наші майстри та робітники це одна черга. потім дві черги будівельників, потім дві черги комунарів, значить п'ять черг...

— Ну, а що ти робитимеш?

— І потім там брудно, ех, ці будівельники...

Камардінов палко:

— Ну, щодо бруду, то це ми швидко налагодимо, а що ж робити?

— Ну, якщо більше нічого не можна робити, то що ж? — погоджується Соломон Борисович.

— Це ми налагодимо,— говорить Дідоренко.

— Значить, з цим покінчили. Треба сьогодні розподілити дітей на зміни і столи розподілити.

— На зміни нема чого ділити. Як було в Сочі, так і тут буде.

— Правильно.

— А тепер з приводу роботи, Соломоне Борисовичу.

Соломон Борисович урочисто говорить:

— Для роботи комунарів усе готово, як я і говорив, але мені не вірили. Верстати цілком справні, станини полагоджено, міді

скільки завгодно, дерево є... Ах, яке замовлення ми маємо для Наркомздоров'я: ліжка для дитячих лікарень, десять тисяч штук!

Командири аплодують Соломону Борисовичу, а Соломон Борисович гордий і радіє:

— Ці самі маслянки, о, ви ще побачите, маслянка ще нас вивезе, електросвердла ще далеко...

— Працювати на старих місцях?

— На старих, де хто був.

— А тепер найголовніше, тепер відносно будівництва,— говорить Нікітін.

Командири задумалися, мовчать. У будівельному безладді, в цілій купі проривів не видно того кінця, за який можна схопитися раді командирів. Мовчить і Соломон Борисович і штовхає мене нишком, це значить: ану, цікаво, як командири за це діло візьмуться?

. . . .

23. ПЕРШІ АТАКИ

. . . .

молодші групи і, значить, скоротити випуск найближчих років. Тому ми вирішили частину дітей взяти з дитячих будинків. Незручність у цьому була тільки одна: нам уже починали дорікати:

— Добре вам працювати, коли братимете з дитячих будинків, беріть просто з вулиці.

Комунари — висококваліфіковані спеціалісти в усіх питаннях, які стосуються безпритульності. Комунари говорили:

— Діти і на вулиці, і в дитячих будинках однакові. Сьогодні він у дитячому будинку, а завтра на вулиці, а потім знову в дитячому будинку. Яка різниця?

— З вулиці — ті трудніші.

— Не трудніші. І на вулиці діти хороші, і в дитячих будинках є хороші.

Наркомос України не заперечував проти цієї операції. Вона була цікава для нас і з іншого боку: ми сподівалися ознайомитися з становищем і роботою дитячих будинків у нашій республіці.

До дитячих будинків доводилося звертатися і ще з однієї причини. Правління вирішило збільшити в комуні процент дівчат. Досі в нас було тридцять дівчат, тепер треба було цю кількість довести до дев'яноста. На вулиці ми могли знайти тільки одиниці. Всі ці міркування малювали картину нового поповнення приблизно так:

з вулиці п'ять дівчат і сімдесят хлопців,

з дитячих будинків п'ятдесят п'ять дівчат і двадцять хлопців.

Повернувшись з походу, ми дістали від Наркомосу розкладку сімдесяти п'яти місць між дитячими будинками, здебільшого . .

. . . .

. . . .
розплановано, і вже копали квітники, але проти виробничого корпуса все ще валяються дошки і стоїть бетономішалка, яка дуже заважає комунарам. На Деля кричать:

— Коли ви заберете свою м'ясорубку?

Дель обіцяв, що забере через чотири дні, а через п'ять днів говорить:

— Як же заберу м'ясорубку, як ви кажете, коли ще фундаменти бетонуються...

Чим ближче підходив до кінця жовтень, тим страшніше ставало — не встигнемо. В останні дні кинулися по допомогу до робітників та службовців комуни. Місцевком дав допомогу на кілька днів, але цим не можна було зловживати: були негайні замовлення, багато робилося і для себе. Все ж педагоги, бухгалтери, столяри, ливарники попрацювали з комунарами.

О п'ятій годині робота в майстернях і на будівництві закінчується, але для комунарів нема відпочинку. В комуні все ще не влаштовано, не довершено, не поставлено на місце. Якось заморивши черв'яка після роботи, комунари розбігаються в нових справах. Бюро і рада командирів у цей час збиралися щовечора і часто сиділи довго. І в комсомолі безліч діла: богатирським ростом раптом почав рости осередок, уже рідко хто з комунарів не входить до комсомолу. Насідає і навчальний рік, який ми мимоволі повинні починати з запізненням. Постанова ЦК партії про школу, нові навчальні плани і нові програми, нові ув'язки, все це треба проробити до початку занять. Становище на робітфаці на цей час ускладнилося надзвичайно. У нас проектувалося п'ять курсових груп, народився третій курс, навчальний план якого був неймовірно заплутаний.

Наш новий завод, завод електросвердел, є заводом машинобудівним, наш інститут теж машинобудівний, це відкривало зовсім небачені горизонти у відношенні між виробництвом і навчанням. В комсомолі і на педагогічній раді ми не особливо надіялися на пресловуту ув'язку. Досі проблеми цієї ув'язки піде не розв'язані і по своїй суті недалеко пішли від проблеми комплексу. Тому у нас вирішили ввести в план додаткові предмети: технологію, електромеханіку, верстати, організацію виробництва і ливарну справу. Комісії комсомолу з цими питаннями ледве-ледве справлялися, незважаючи на велику допомогу педагогів.

Робоче напруження після першої вечері було навіть складніше, ніж на будівництві, бо тут ми раз у раз натрапляли на збіг: треба йти і в комісію, і в бюро, і на раду командирів, актив мало не розривався.

А тут ще новенькі. Вони просочували комуну все більше і більше, і штаби нових загонів були неймовірно завантажені роботою.

Наші вербувальні комісії повернулися вже давно. В різних дитячих будинках набір був проведений майже за планом. В кожному будинку були залишені нові комунари до нашого наказу про виїзд в комуну. Спочатку ми думали, що будемо викликати їх поступово, щоб не відразу розбавляти комуну новими елементами. Справа в тому, що в багатьох дитячих будинках нашим комісіям дуже не сподобалося. Знайшли і цілковиту відсутність дисципліни, і споживацькі тенденції, і скрізь знайшли погану грамотність і слабу культуру побуту. Обережність вербувальних комісій натрапила на опір нашого комсомолу. Комсомольці доводили:

— Угробимо комуну, ось побачите, угробимо. Одних обробимо, нá тобі: інші приїхали, починай з цими, тільки й знатимемо, що морочитися з ними. Нехай приїжджають всі відразу, відбудемося, і квит!

Наводили і ще одне слушне міркування:

— Відразу взяти, відразу почнемо і навчання, а то що ж? Знову сидітимемо в класах, чекатимемо: ось незабаром приїдуть.

Тому ми з початку жовтня стали форсувати приїзд новеньких. Майже щодня ми посилали куди-небудь телеграму з наказом про виїзд, і через день-два в кабінет ввалюються гості. Приголомшені шумом будівництва, чистотою і порядком всередині комуни, самим виглядом запаленого роботою нашого колективу, вони смирненько сідають на стільці і, витріщивши очі, розглядають усе навколо. Потрібне досвідчене око, щоб у кожному пом'ятому, блідому і нерухомому обличчі побачити майбутнього справжнього комунара.

Правобережжя присилає хлопців у високих шапках і нових блискучих ватних піджаках. Ситцева в горошок сорочка, підперезана свіженькою поворозкою, теж сяє невинністю, і з усього видно, що пацан від народження не переживав такої повноти життя і його новизни, як зараз. Він нерухомо сидить на стільці в ряді таких самих приголомшених фігур і мовчить.

Комунари щохвилини забігають у кабінет подивитися на новеньких:

— Дивись, граченята які!..

Але входить штаб загону і забирає прибулих на початкову обробку — до лікаря, в баню, в одежну кладовку. Вся пишнота нових шапок, піджаків і сорочок безжалісно здається в кладовку, і через годину нові комунари вже сяють іншим сяйвом: щоки рум'яняться від бані, круглі голови блищать після стрижки, поясок охоплює схудлу відразу фігуру, відкритий комір нової комунарської спецівки створює враження нової людської культури.

Похожай вводить їх і напучує басом:

— Це вам спецівки, а форму одержите, коли вся ця буза минеться. Та й ходити до того часу навчитесь.

Увечері в загоні штаб збирає новеньких в кружок і розказує їм про порядок комунарського життя.

— Сигнал «Вставати» о шостій годині. Значить, сниться там тобі чи не сниться що, а вставай і прибирати. Дам тобі щітку, ганчірку і орудуй. Та дивись, щоб мені за тебе ввечері не оддуватися...

На всякий наказ, розумієш? Начальник або командир, скажім, я,— ніяких розмов, «є» і все! Ану, покажи, чи вмієш ти салют? Ну, що ти ноги розставив, як теля. Ти комунар, повинен бути о! Вище, вище руку треба!.. От молодець!..

Новак радіє першому успіхові.

— Так, ну звичайно, коли яке розпорядження неправильне, можеш на загальних зборах взяти слово і крий, не соромся! Але тільки на загальних зборах, розумієш? У газету можеш написати. Ти піонер? Ні? Не годиться! Ось я тебе познайомлю з Звягінцем, вожатим.

— Е, ні, ніс так не годиться. У тебе ж хусточка!.. Та що ж ти тепер хусточкою? Це, як мертвому кадило... Руки вимазав, а потім уже хусточку вийняв...

— Стінки не підпирати, стінка, вона, знаєш, не для того. У тебе, розумієш, є ось тут — хребет називається, так ти більше на нього натискай, тоді будеш молодець! А коли спускаєшся сходами, теж не тримайся ні за що, ні за перила, ні за що інше...

— А як же?

— Чудак, та що ти старий, чи що?.. Ось так просто і йди, як по рівному.

Пацан перед останнім пунктом стоїть здивований і усміхається.

З дитячих будинків нам усе-таки не довелося набрати потрібну кількість. Багато дітей приїжджало з коростою і з стригучим лишаєм. Таких ми з болем у серці відсилали назад — лікувати їх було ніколи.

З вулиці був хороший самоплив з перших днів жовтня і посилювався з кожним днем. Уже з ранку у вестибюлі, загорнувшись у потріпані кліфти або в рештки пальта, сидять три-чотири пацани і блищать білками очей на вимазаній фізіономії. Вони витріщаються на днювального і спочатку мовчать, а потім починають приставати до мене, до чергового командира, до кожного старшого комунара, до Дідоренка.

Дідоренко особливо любить з ними поговорити:

— Тебе прийняти? Ти ж утечеш завтра...

— Дядю, слово честі, буду працювати і слухатися. Дядю, прийміть, ось побачите!..

— А ти це звідки втік минулого тижня?

— Дядю, ні звідки я не втік, я від матері, як пішов, так і жив на волі весь час.

— Ось подумай, нащо нам приймати таких брехунів?

— Дядю, слово честі!..

— Ну, сиди поки що тут, просохнеш трохи, ввечері рада командирів буде, може, й приймуть.

Згодом нові пацани вже самі знали, що треба чекати ради командирів. Вони якнайзручніше влаштовуються у вестибюлі і сповнюють його тим своєрідним гарячим іржавим духом, від якого, як відомо, плодяться воші і розводиться сипняк. Днювальний не пускає їх далі вестибюля, тільки після обіду черговий командир прийде і спитає:

— Ви як? Обідати звикли?

Пацани ніяково усміхаються:

— Два дні нічого не їли.

— Ну, це ти, мабуть, брешеш, а обідати все-таки ходім.

Для них уже заведено постійний стіл, що його після обіду уважно оглядає ЧЧСК, чи не залишилася на ньому «блондинка».

Ввечері на раді командирів їх вводять поодинці. Комунари їх бачать наскрізь і звичайно довго не возяться.

— Це свій... в який загін?

— Давайте мені, чи що,— говорить Долинний.

— Забирай, зараз же до Кольки тягни!..

Долинний встає з місця.

— Ось твій командир, розумієш?

— Аякже...— командир, знаю.

Але бувають випадки і неясні.

Посередині нашого тісного тимчасового кабінету, заставленого нерозвішаними портретами та дзеркалами, крутиться малий на зріст пацанок. Матер'яний козирок світлої кепки одірваний, але у нього розумненьке обличчя, бліде, але вмите. Він не знає, в який бік повернутися обличчям,— командири з усіх боків, а з різних кінців кабінету на нього дивляться явні начальники: Швед — голова, я — теж ніби важлива особа, а збоку Крейцер, що випадково потрапив на засідання.

Швед енергійно приступає до діла:

— Ну, розповідай, звідки ти взявся.

— Звідки я взявся? — несміливо перепитує пацан.— Я народився...

— Ну, це зрозуміло, що народився, а далі що було?

— Далі? Тато і мама померли, а я жив у дядька. Дядько мене вигнав, говорить, іди, сам проживеш... Ну... я й жив.

Зупинка.

— Де ж ти жив?

— Жив... у тітки, а потім тітка поїхала в Ростов, а я жив в економії... там, в економії заробив чотири карбованці, чотири карбованці заробив, пішов у Харків, хотів вступити до авторемонтної школи, так сказали — маленький...

— На вулиці чи що жив у Харкові?

— На вулиці жив три тижні...

Пацан говорить дохлим дискантом і чисто по-російському, ні одного блатного слова.

Командири запитують його наввипередки:

— А що ти їв?
— А я купував.
— Все на чотири карбованці?
— На чотири карбованці... я ще заробляв,— говорить пацан зовсім пошепки.
— Як заробляв?
— Цигарки продавав.
— Ну, хіба на цій справі багато заробиш?
— А хіба я продавав коробками? Я штуками. По п'ять копійок штуку продавав.
З протилежного кутка кабінету:
— Де ж ти брав цигарки?
Пацан повертається в протилежний бік:
— Купував.
— По чому?
— А по карбованцю тридцять.
Каплуновський серйозно і несміливо говорить:
— Чистий збиток виходить...
Всі сміються. Швед каже:
— Ти все це набрехав... Ти, мабуть, просто від мами.
Пацан у сльози:
— Прийміть, слово честі, у мене нікого нема... Я жив у тітки, а тітка говорить: піди погуляй, а я прийшов, а хазяйка говорить: твоя поїхала з новим чоловіком у Ростов...
— З яким новим чоловіком?
— А я не знаю...
— Це було в якому місті?
— В Таганрозі...
— Ну?
— Поїхала з новим чоловіком і більше не приїде, а ти, говорить, іди. То я приїхав до Харкова...
— З ким?
— Там хлопці їхали...
— Це вони тобі таке пальто обміняли?
— Угу. Один говорить: давай твій піджачок...
— Скільки днів був у Харкові, кажи правду!..
— Вчора приїхав, а тут на вокзалі хлопці й говорять, в комуні цього... як його...
— Дзержинського?
— Угу... так говорять приймають, то я й прийшов, тут це один хлопець прийшов... Колесников його прізвище... він там стоїть.
— Ну, добре. Скільки дванадцять на дванадцять? Ти вчився? В якій групі?
— Вчився в п'ятій групі...
З усіх боків те саме запитання:
— А хто ж тебе вчив? Де ти вчився?
Але Крейцер спиняє командирів:

— Та киньте, мучителі, чи вам не однаково!.. Нехай говорить, скільки дванадцять на дванадцять?

— Сто чотири,— усміхається більш мажорно пацан.

— Та-а-к. А хто такий Дзержинський?

Мовчання.

— А Ворошилов хто?

— Ворошилов?.. Головний... цей... ось як генерал...

— Головний, значить?

— Угу...

Тепер уже і Крейцер заливається реготом, заглушаючи в захопленні басом сміх командирів.

Пацан мовчить.

— Ну що? — звертається Швед до ради.

— Прийняти,— говорить Крейцер.

— Голосую. Хто за?

Не встигли прийняти цього, вривається в раду Синенький.

— Там ще один, з Одеси приїхав...

— Ну, чого ти, як очманілий... давай його сюди!..

Входить. Довжелезна шинелька. Заплакані очі.

— Розказуй.

Починає розказувати швидко, видно, що заздалегідь обдуману промову виголошує:

— Я жив в одному дворі в Одесі, де ви спинялися. Просив ось їх,— показує на мене очима,— батько у мене п'є, безробітний, і щодня б'є і б'є. Я й приїхав.

— Де взяв гроші на дорогу?

Спочатку гроші взято у батька. Потім з'ясовується, що гроші украв у сусідів.

— Навіщо ти украв?

— А я раніше поїхав без грошей, це, як його...

— Зайцем?

— Зайцем, а мене на третій станції висадили, то я й вернувся, а потім узяв ці гроші... на дорогу.

Комунари пригадують, що бачили цього хлопчиська в Одесі, він крав кавуни з підвід... Комунари говорять:

— Пацан балуваний, а потім тато у нього є... Нехай в Одесу їде, дати грошей на дорогу...

Сопін іншої думки:

— От, що він не безпритульний, так що ж? Він, звичайно, ночує дома, а вдень, то він однаково кавуни тягає, то це хіба не безпритульний? А вночі, звичайно, ночує... А що? Прийняти. Він, звичайно... і так, і так. Дві посади займає.

Більшість за відправку в Одесу.

— Завтра поїдеш,— говорить Швед,— дадуть тобі квиток...

Одесит голосно реве і зриває з себе сорочку...

— Не поїду, однаково, не поїду, дивіться, як б'є... ось!.. ось!..

Дехто і синцям не вірить.

— Та це не тато, це кондуктор.

І раптом палку промову виголошує Синенький, який стирчить досі в кабінеті.

— Ми знаємо, пацан цей хороший... А ми знаємо, як батько його бив, і тоді всі бачили!.. А що він украв, то що, він не на що-небудь, а на дорогу, а до батька він однаково не поїде. Треба прийняти, бо пропав він тоді зовсім!..

І таки добився свого одесит—прийняли. Крейцер махнув рукою:

— Правильно зробили, що прийняли...

Нарешті, і третій у сьогоднішній раді — Колесников. Цього зразу видно. Його фізіономія свідчить про породу, яка складається звичайно на Тверських, Рішельєвських і вулицях Руставелі.

— Скільки часу на вулиці?

— Три роки.

Колесникову вже років шістнадцять, він тримається в раді прямо і видно намагається не оскандалитися.

Крейцер через недосвідченість задає питання, якого в такому разі ніколи не зададуть командири:

— Чим жив на вулиці?

— Чим жив? — з добродушно серйозним виглядом говорить кандидат,— та так, як доведеться.

— Красти доводилося?

— Та так взагалі. Всяке бувало. Ну, на благбазі не без цього... Але тільки в рідких випадках...

Командири всміхаються, всміхається і Колесников,— через одну хвилину новий член п'ятнадцятого загону.

А якось увечері дві невеликі дівчинки, у кожної акуратний клунок, і самі вони акуратні, видно. Рада командирів цього вечора не передбачалася, а в кабінеті, як звичайно, народ. Питаю:

— Чого вам?

— Прийміть нас у комуну.

— Звідки ж ви?

— З Сочі.

— Звідки?

— З Сочі приїхали.

Ми всі здивовані, перепитуємо. Справді, приїхали з Сочі.

— Як же ви приїхали?

— Нас посадив начальник станції.

— А квиток?

— Ми зібрали п'ятдесят карбованців. Ми жили у людей з дітьми... А Настя і каже: поїдьмо, то ми й поїхали...

— П'ятдесят карбованців?

— Нам хазяї були винні, ми довго не брали грошей, а як комунари жили в Сочі, то ми сказали хазяїнові, що поїдемо...

— Що за хазяї?

— Її не пускали, а мої — хороші, сказали, їдьте і навіть попросили начальника станції...

— А назад як поїдете? — питає Камардінов.

— Не знаємо.

Ми мовчимо, вражені цією пригодою. А вони стоять поряд і мовчки моргають очима.

Довелося сурмити раду. В раді здивовано сміються. Сопін пропонує:

— За їх бойовий подвиг — прийняти!

Так і зробили.

Але були й відмовлення. Ввалюється в кабінет бородатий парубок і зразу сідає на стілець:

— Прийміть у комуну.

— А скільки вам років?

— Сімнадцять.

— В якому році народилися?

— В тисяча дев'ятсот дев'ятому.

— Ідіть геть.

— Що?

— Ідіть геть!

— Інших можна, а я що ж...

І йде, чіпляючись за двері...

25. СИМФОНІЯ ШУБЕРТА

. . . .

26. ПОВОРОТ ОВЕРШТАГ

. . . .

27. ПОДІБНЕ ДО ЕПІЛОГА

. . . .
торік працювали святкові комісії, тільки дорожньої комісії не було. Тепер уже не пацани готували святкову каверзу, а всі триста комунарів готували до пуску свій завод.

У день свята ввечері двері заводу зачинені, і комунари показують гостям спальні, аудиторії, класи і клуби.

О сьомій годині приїхав голова ВУЦВКу Григорій Іванович Петровський і пішов в юрбі комунарів оглядати комуну. В одній із спален йому представили братів Братчиних і пояснили, що Петька старший від Кольки тільки на п'ять хвилин.

В одній з аудиторій голова ВУЦВКу побачив глобус і сказав одному з пацанів:

— А покажи Україну.

Пацан не зганьбив звання комунара-дзержинця:

— Ось Україна.

В цей час вийшов на площадку сходів сурмач і заграв збір. Пробігли на завод комунари і вишикувалися в нижньому поверсі. Гостей запросили на балкон, на балконі ж розташувався Левшаков з своїм оркестром.

Біля кожного верстата став комунар, а біля розподільної дошки, де червоним бантом зв'язано рубильник, вартові: Синенький і Ворончук. На заводі чергове освітлення — блимають тільки лампочки на стінах.

Голова ВУЦВКу поздоровив комунарів з новим заводом і взявся за ножиці.

Фанфаристи розгорнули над поруччям балкона свої завіски і заграли сигнал на роботу. Марголін посунув вимикачі, і чотири лінії ліхтарів сліпуче засвітилися над нами.

Голова ВУЦВКу перерізав стрічку рубильника і сказав:

— Оголошую завод відкритим.

Оркестр грянув «Інтернаціонал», комунари завмерли в салюті.

І тиша.

І ось перший звук: закрутився шків у Грунського, і зараз же за ним круглим гулом пішло по заводу. Все більше і більше звуків у загальній гармонії: зашипіли шліфувальні, замуркотіли револьверні, запищали свердла, задзвеніли молоточки в складальному на балконі, закрутилися шківи і патрони, заходили шепінги широким кроком, затанцювали довбальні, і у вихорі вальса закрутилися «вандери» — бал, урочистий бал. У кожному патроні деталь, угощення для радянського хорошого гостя, бо деталь нової радянської машинки краща від тістечка та бутерброда.

Голова ВУЦВКу й гості пішли між верстатами і комунарами.

На другому поверсі останні гвинтики загвинчують дівчата в перше свердло, витирають на ньому останню плямку, змахують останню порошинку з вензеля на кришці ФД-1, що означає: електросвердло заводу комуни імені Фелікса Дзержинського, модель перша.

З того моменту минуло три місяці. Наш корабель швидко летить вперед, не відстаючи від червоних вимпелів, що майорять попереду, і майже не маючи крену. На кораблі знову ідеальна чистота, чіткий ритм маршу двадцяти дев'яти загонів комунарів.

Двадцять першим загоном заготовщиків, в якому дванадцять пацанів, командує комунар Томов.

Швейної майстерні нема: є фрезерувальниці, свердлярки, складальниці, контролери.

Стадіон ще стоїть і чекає весни, щоб перейти в загробне життя у вигляді хороших сухих дров. Але в стадіоні вже не чути писку пацанів, човгання рубанків, вищання пили: всі комунари працюють на новому заводі, бо промфінплан — сім тисяч машин на рік. Уже виконано план першого кварталу — двісті п'ятдесят машин. У комуні раз у раз сидять представники радянських заводів: всім до-

зарізу потрібні електросвердла. Ні, не даремно комунари підставили ніжку Петравіцу в Австрії і Блеку та Деккеру в Америці.

На робітфаці комунари добивають останні рештки осіннього прориву, але й без прориву роботи тут безліч: поліпшуються програми, викидаються останні хвостики, які стирчать ще з радянського тексту, знаходяться нові форми, нові способи роботи.

В комсомолі сто сімдесят чоловік, наш осередок один з найсильніших у Харкові.

І у комсомолу, як і раніше, в руках чутливе кермо комуни.

Попереду ще багато життя і багато боротьби. Багато комунарів піде в життя дорослих людей, багато прийде нових пацанів, з них складатиметься колектив дзержинців, колектив живих людей. Комунари впевнені, що через три роки комунарів уже буде не триста, а тисяча, і буде величезний завод електроінструментів, з якого вийдуть наші майбутні марки ФД-2, ФД-3, ФД-4...

З ІСТОРІЇ КОМУНИ ІМЕНІ Ф. Е. ДЗЕРЖИНСЬКОГО

ПЕДАГОГИ ЗНИЗУЮТЬ ПЛЕЧИМА

Педагоги — найповажніші працівники у нас в Союзі. Завдання педагогів найпочесніше — створювати людські кадри для всіх галузей нашого життя. Нашою педагогікою, радянською педагогікою, ми вже можемо пишатися.

І все-таки знизували плечима з приводу роботи нашої комуни, уявіть собі, педагоги!

Знизували плечима не всі педагоги. О, ні! В переважній своїй більшості це люди сміливі, чуйні, вони цікавляться всяким добрим почином. У такій же переважній більшості це люди героїчні, в усякому разі роботу вони виконують важку й велику, і тому знизувати плечима з приводу нашої доброї справи вони ніколи б не стали.

Знизувала плечима невелика купка, зовсім маленька. Ця купка перебуває на Олімпі. Ця купка складається з людей, які, можливо, не виховали ні однієї живої, навіть власної дитини, але які зате вигадали багато педагогічних принципів.

Практика неможлива без теорії, теорія неможлива без практики, але педагоги, які знизували плечима, на існуючу практику дивилися з презирством та осудом, і тому намагалися завести свою власну, так би мовити, клінічну практику.

З другого боку, і педагогічна практика, яку зневажали, мимоволі повинна була теоретизувати якось свій досвід і висновки, повинна була таким чином створюватися особлива, так би мовити, партизанська теорія.

І недарма ЦК партії довелося взяти на себе і теоретичне, і практичне піклування про нашу справу.

У нас в теорії дійшло, наприклад, до того, що, з одного боку, заперечували всяку біологічну схильність моральної сфери, вважали, що все від середовища та виховання, і одночасно з цим, з другого боку, все виховання людини хотіли підперти рефлексологією і думали дати нову людину виключно на основі вивчення умовних рефлексів. У одного з таких теоретиків колектив, наприклад, визначається так: «колектив є група взаємодіючих осіб, які сукупно реагують на ті чи інші подразнення». Для всякої неупередженої людини видно, що це визначення колективу жаб, мавп, молюсків, поліпів, кого хочете, але тільки не колективу людей.

Але й практика не завжди була краща. Пролетарська педагогічна настанова з боями прокладала собі дорогу, пробивалася в життя, відгукуючись на живі вимоги й потреби нашої промисловості нашою новою культурою. Хіба не характерно, що найкращою школою виховання є комсомол, виробництво, армія? Тут пролягають шляхи справжнього класового виховання — тут, і в школі; так було створено фабзавучі та робітфаки, численні й різноманітні курси. Тут справа робилася найшвидшими темпами, часто без спеціально розробленого теоретичного фундаменту, без практичних кадрів, навпомацки, з багатьма помилками, але врятовували класове чуття і живі вимоги життя.

Але в галузі виховання у власному розумінні слова не було такого сильного живого струменя. Крім того, виховна галузь, так би мовити, ніжніша і невловиміша. А в нашій робітничій комсомольській і партійній інтелігенції багато ще є виховних забобонів, на віру сприйнятих від старої педагогічної теорії і просто від мандрівної інтелігентської думки, від літературних образів та ідеалів. Шлях нового ленінського виховання, шлях виховання комуністичного — це шлях напруженої боротьби з багатьма ворогами. Вороги ці: осколки старої російсько-інтелігентської ідеології, сильні шари буржуазного індивідуалізму. Ці вороги на кожному кроці оточували нас, нових працівників освіти, що хотіли втілити вимоги, які поставили нам наша епоха і революція, в живе, справжнє діло.

Найзручнішим місцем для боротьби був дитячий будинок. Це був справді новий тип дитячого закладу, де найменше можна було боятися залишків старої практики... Це були вигідні сторони дитячого будинку. Але були й незручності. Перша: саме в дитя-

чому будинку відірвана від життя начотницька теорія намагалася організувати свою власну «нову практику»; по-друге, дитячий будинок мав неймовірно трудний склад дітей, майже всіх вихованих вулицею. Тому робота в дитячому будинку завжди перетворювалася в бойовий фронт.

У дні, коли почала працювати комуна імені Дзержинського, було вже багато товаришів, які знали ціну нової виховної пролетарської практики, було багато людей, які на досвіді переконалися в можливості великого прямого досвіду, тому комуна починала жити сміливіше, ніж її попередники. Але боротися доводилося й тоді, а найбільше довелося спостерігати недовір'я і ось цього самого знизування плечима.

Тепер комуна переможно закінчила п'ятиріччя. Тепер треба говорити про принципи нашого виховного досвіду. Це саме ті принципи, з приводу яких знизували плечима.

В 1927 році ми стали перед педагогічним Олімпом із своїм скромним ідеалом культурного радянського робітника. Нам відповіли:

— Культурного робітника?.. А як?.. Найголовніше: як?

Ми виклали свої погляди на педагогічну техніку, яку вже нам удалося випробувати в одному з ведмежих закутків, далекому від великих педагогічних шляхів.

— Ми бажаємо виховати культурного радянського робітника. Отже, ми повинні дати йому освіту, бажано середню, ми повинні дати йому кваліфікацію, ми повинні його дисциплінувати, він повинен бути політично розвиненим і відданим членом робітничого класу, комсомольцем, більшовиком. Ми повинні виховати у нього почуття обов'язку і поняття честі, інакше кажучи,— він повинен відчувати гідність свою та свого класу й пишатися ним, він повинен відчувати свої зобов'язання перед класом. Він повинен уміти підкоритися товаришеві і повинен уміти наказати товаришеві. Він повинен уміти бути ввічливим, суворим, добрим і нещадним — залежно від умов його життя й боротьби. Він повинен бути активним організатором. Він повинен бути наполегливим і загартованим, він повинен володіти собою і впливати на інших; якщо покарає колектив, він повинен поважати і колектив, і покарання. Він повинен бути веселим, бадьорим, підтягнутим, здатним боротися і будувати, здатним жити і любити життя, він повинен бути щасливим. І таким він повинен бути не тільки в майбутньому, але й кожного свого сьогоднішнього дня.

Олімпійці жахнулись:

— Покарання? Покарання виховує раба!

— Обов'язок — буржуазна категорія!

— Честь — офіцерський привілей!!

— Це — не радянське виховання!!!

Це було справді так: у нас зберігся стенографічний звіт.

Ми працювали п'ять років. Разом з нами майже не працювали педагоги, але з нами працювали комунари-дзержинці. Вони роби-

ли стільці, арматуру, свердла, нове своє життя, нову людину,— і вони ще робили нову радянську педагогіку. На нашій невеликій ділянці ми були неспроможні зробити багато, і з нашим невеликим «дільничим» досвідом нас не пускали на сторінки педагогічних журналів. Але те, що ми зробили,— вже не сторінка журналу.

Комуна імені Дзержинського за п'ятиріччя відгострила свої методи до достатньої точності. Тільки ще невеликі залишки ідеалізму та індивідуалістичної педагогіки досі отруюють наше торжество. Але й з ними ми сподіваємось справитися в найкоротший час.

Комуна імені Дзержинського не знає прірви між розумовою і фізичною працею. Робітфак машинобудівного інституту підводить нашого комунара безпосередньо до втузу, але він входить до нього не тільки підготовленим студентом — він уже й майстер високої кваліфікації.

Тому вступ до втузу для комунара може бути й необов'язковим. Уже тепер на комунарському заводі працює кілька інструкторів-комунарів, шлях яких, очевидно,— шлях молодшого комскладу промисловості.

Даючи комунарам високу кваліфікацію, зв'язану з середньою освітою, ми в той самий час надаємо йому численних і різноманітних якостей господаря й організатора. Треба побувати на комунарських загальних зборах, щоб у цьому переконатися. Питання промфінплану, технологічного процесу, постачання, роботи окремих деталей, пристроїв, раціоналізації та контролю норм і розцінок, штатів і якості персоналу щодня проходять перед комунарами, проходять не як перед глядачами, а як перед розпорядниками, що не можуть відмахнутися ні від одного питання, бо інакше їх справа другого ж дня почне давати перебої. В розв'язанні цих питань для комунарів знаходиться насамперед місце застосування їх громадської енергії, але це не енергія людей, що зрікаються особистого життя, це не жертва подвижників, це розумна громадська діяльність людей, які розуміють, що суспільний інтерес — це і є інтерес особистий.

У цій загальній настанові, підкресленій у багатьох деталях нашої справи (наприклад, у відрядній зарплаті), ми знаходимо всі відправні точки і для принципів нашої педагогічної техніки.

В чому ці принципи?

Насамперед, усуваючи виховну роботу спеціально над окремою особою, над пресловутою «дитиною», що становить турботу педагогіки, ми ускладнюємо вплив на особу. Ми вважаємо, що вплив окремої особи на окрему особу є фактор вузький і обмежений.

Об'єктом нашого виховання ми вважаємо цілий колектив і на адресу колективу спрямовуємо організований педагогічний вплив. Ми при цьому певні, що найреальнішою формою роботи щодо особи є утримання особи в колективі, таке утримання, щоб ця

особа вважала, що вона в колективі перебуває з власного бажання — добровільно, і, щоб колектив добровільно вміщував цю особу.

Колектив є вихователем особи. В практиці комуни імені Дзержинського, наприклад, провини окремої особи, які б вони не були, не повинні викликáти переважного реагування педагога перед реагуванням колективу. Педагог у комуні остільки може впливати на окрему особу, оскільки він сам член колективу.

Це зовсім не означає, що ми, педагоги і взагалі дорослі керівники колективу, стоїмо осторонь і тільки спостерігаємо. Якраз нам доводиться щохвилини мобілізувати нашу думку і досвід, наш такт і волю, щоб розібратися в різноманітних проявах, бажаннях, прагненнях колективу і допомогти йому порадою, впливом, думкою, а іноді і нашою волею. Це дуже складний комплекс робочих напружень.

Але як би багато ми не працювали, ми ніколи не можемо стати педагогічними авгурами, що проголошують закони виховання. Закони ці випливають із загального життя Радянського Союзу і, зокрема, з життя нашого колективу, і вони такі самі по собі переконливі, що мудрувати над ними нам уже нема чого.

Отже, педагогічна настанова комуни загалом формулюється так: створення правильного колективу, створення правильного впливу колективу на особу.

Розв'язуючи питання життя колективу, ми не можемо розглядати колектив як «групу індивідів, що взаємодіють і реагують». Ми бачимо не «сукупність» і не абстрактний колектив, а конкретний живий колектив хлопців і дівчат — частину радянського робітничого суспільства в епоху будівництва соціалізму, класової боротьби і переходу нашого до безкласового суспільства. І ми бачимо насамперед, що наш дитячий колектив рішуче не хоче жити підготовчим життям до якогось майбутнього життя, він не хоче бути явищем тільки педагогічним, він хоче бути повноправним явищем суспільного життя, як і кожний інший колектив.

Окремі члени колективу не розглядають себе як «зародок майбутніх осіб». Природно й нам стати на таку точку зору і вважати наших вихованців повноправними громадянами радянських республік. Як повноправні громадяни, вони мають право на участь у суспільній праці — по своїх силах. Вони й беруть участь, і беруть участь не в педагогічному порядку, а в робочому, тобто не псують матеріал, а виробляють потрібні речі, не з ідеалістичних міркувань альтруїзму і безкорисливості, а з прагнення до заробітків і свого, і колективу, і за свою роботу вони відповідають з усією суворістю виробництва — відповідають насамперед перед колективом, який поглинає і особисту шкоду, і особисту користь.

З цього основного нашого погляду на дитячий колектив випливають і всі наші методи.

Ми даємо дитячому або юнацькому колективу школу, робітфак, завод, інженерів, промфінплан, зарплату, обов'язки, роботу і право відповідальності. А це означає — даємо дисципліну.

Олімпійці, які знизують плечима, можуть багато говорити про необхідність дисципліни, можуть з радістю спостерігати вже готову дисципліну і навіть розчулюватися з приводу її красот, але зовсім не можуть без несамовитого крику спостерігати процес дисциплінування. Дзержинці нічого особливого в самій дисципліні не бачать; на їх думку, це природний і необхідний стан кожного колективу. В самому факті дисципліни нема для них ніякої проблеми. Вони бачать тільки процес дисциплінування і вважають, що проблема саме в цьому процесі.

Якщо комунар не прибрав верстат і він вкрився іржею, комунарські збори, мабуть, навіть не подумають про те, що винуватця треба дисциплінувати, але всі говоритимуть і кричатимуть:

— Ти зіпсував верстат, розумієш? Ти знаєш, скільки верстат коштує? А що завтра робитимемо, коли через тебе не вистачить деталі п'ятнадцятої? На тебе дивитимемося,— який красивий, так?

І зовсім не розв'язуючи проблеми покарання, а тільки оберігаючи заводське устаткування як спільний колективний інтерес, такого комунара знімуть з верстата і поставлять на просту роботу.

Це, може, і жорстоко, але ця жорстокість необхідна. І тільки тому, що колектив її не зрікається, нам майже не доводиться її застосовувати.

Так само в комуні майже не буває крадіжок, бо всім добре відомий закон комуни: вкрасти не можна, за крадіжку можна через півгодини опинитися за бортом комуни. Для комуни це зовсім не проблема виховання особи, це проблема життя кожного колективу, й інакше жити колектив не може.

Педагогічні теорії, які доводять, що хулігана не можна вигнати в коридор, а злодія не можна вигнати з комуни («ви повинні його виправити, а не виганяти») — це базікання буржуазного індивідуалізму, який звик до драм та «переживань» особи й не бачить, як через це гинуть сотні колективів, начебто ці колективи не складаються з тих самих осіб!

Комуна імені Дзержинського забороняє крадіжки з усією категоричністю, і кожна особа це добре знає і не стане рискувати ні інтересами колективу, ні своїми власними. Тому в комуні майже не буває крадіжок, у всякому разі, за крадіжки у нас не карають. Якщо випадок крадіжки трапляється з новаком, який ще не здатний відчувати інтереси колективу, як свої власні, новенькому скажуть: «Гляди, щоб це було востаннє». А якщо крадіжка трапиться ще раз, колектив обов'язково поставить питання про звільнення.

Ця суворість є найбільша гуманність, яку можна виявити до людини. Ця проблема розв'язується з арифметичною точністю. Залишити злодія в колективі, це означає обов'язково поширити крадіжки, це означає в багато разів збільшити випадки крадіжок, збільшити безконечні конфлікти, зв'язані з підозрами на невинних товаришів, це означає примусити всіх членів колективу замикати

свої речі й підозріло поглядати на сусіда, це означає знищити свободу в колективі, не кажучи про те, що це означає ще й розтягання матеріальних цінностей.

Наскільки занепадає й розкладається колектив при узаконених і дозволених крадіжках, настільки він міцніє в іншому разі, міцніє тільки від самого спільного переживання сили колективу та його права. Той хлопець, який хоч один раз голосував за вигнання товариша за крадіжку, з великим трудом сам іде на крадіжку. Звертаємо увагу ще й на одну обставину: ті, кого колектив викинув з своїх лав, зазнають надзвичайно великого морального потрясіння. Звичайно колектив не виганяє в буквальному розумінні на вулицю, а відсилає в колектор. І ми знаємо дуже багато випадків, коли такий ізгой приходив до позитивних настанов у питаннях соціальної норми. Бували випадки, коли його вдруге присилали в комуну, і він уже назавжди забував про свій злодійський досвід.

Категорична вимога колективу застосовується не тільки щодо крадіжок. У комуні імені Дзержинського така сама категорична вимога ставиться і до випивки, і до гри в карти. За випивку — безумовне вигнання. І саме тому, незважаючи на те, що в комуні є багато хлопців 18 і 19 років, що більшість з них має досить великі кишенькові гроші, комунари ніколи не п'ють і дуже не терплять пияцтва дорослих.

Така дисципліна випливає як усвідомлена необхідність, з умов усього життя колективу, з того основного принципу, що колектив дітей не готується до майбутнього життя, а вже живе. В кожному окремому випадку порушення дисципліни колектив тільки захищає свої інтереси. Цієї логіки зовсім не можуть збагнути «олімпійці», і вона викликає з їх боку найбільший протест. А тим часом ця логіка більше спрямована на захист інтересів особи, ніж будь-яка інша.

Захищаючи колектив у всіх точках його стикання з егоїзмом особи, колектив тим самим захищає й кожну особу і забезпечує для неї найсприятливіші умови розвитку. Вимоги колективу є виховними, головним чином, щодо тих, хто бере участь у вимозі. Тут особа виступає в новій позиції виховання — вона не об'єкт виховного впливу, а його носій — суб'єкт, але суб'єктом вона стає, тільки виражаючи інтереси всього колективу.

Це напрочуд вигідна педагогічна кон'юнктура. Захищаючи кожного члена колективу, загальна вимога в той же час від кожного члена сподівається посильної участі в спільній колективній боротьбі і тим самим виховує в ньому волю, загартованість, гордість. Уже без будь-якого спеціального педагогічного інструментування в колективі розвивається поняття про цінність колективу, про його гідність. Саме в цьому пункті лежить початок політичного виховання. Колектив дзержинців усвідомлює себе як частину великого класового пролетарського колективу, зв'язану з ним у кожному

своєму русі. Це й є політичне виховання, відмінне від політичної освіти.

В цьому самому відчутті цінності колективу полягає і початок понять честі й обов'язку — категорій, що їх «олімпійці» називали «офіцерським» і «буржуазним привілеєм».

Наше виховання дає країні кваліфікованого культурного робітника, здатного бути командиром у будь-якій галузі нашої роботи, але здатного й підкоритися товаришеві. Ще не так давно «олімпійці» описували страхіття, що йдуть від нашого командира (загону, групи), який, на їх думку, обов'язково душить ініціативу, обов'язково чинить насильства. А наш командир тільки виборний єдиноначальник, який, правда, має велику владу і вплив, але в якого міцно зв'язані руки і ноги у всіх тих випадках, коли він починає представляти особисте начало. Загін командирів — це теж колектив, і командир є тільки його уповноважений.

Щодо ініціативи — комунари ніколи не стануть слухати пусту балаканину, хоч би якою вона здавалась привабливою, але без зайвих слів приймуть усяку пропозицію, що дає шлях до розв'язання поставленого загального завдання.

Ми також протестуємо проти виховання діяльності, побудованої тільки на «цікавості». Цікаво послухати дебати в раді командирів, коли розглядається заява якого-небудь новака:

— Мені в цьому цеху працювати нецікаво, переведіть мене до механічного.

Такій «дитині» суворо відповідають:

— Може, зібрати оркестр? Може, тобі цікаво послухати музику?

— Де ти був, коли ми будували завод і цілий місяць носили землю на носилках? Думаєш, нам було дуже цікаво?

— Може, тобі і вбиральні прибирати нецікаво?

Проте новий комунар незабаром починає розуміти, в чому справа. Він приєднується до «буржуазної категорії» обов'язку. Колектив вимагає від особи певного внеску в спільну трудову життєву скарбничку. Робітничий клас, велика Радянська країна збирає осіб не за договором, не за наймом, не з цікавості. І комунари до питань обов'язку ставляться просто і впевнено — це природна позиція пролетаря щодо свого класу.

І якщо цей клас, і наш колектив, і сам індивід людиною визнаються за цінності, в яких вона не має сумніву, виникає поняття про класову пролетарську честь. Нам залишається торкнутись одного питання, найпекучішого в наших педагогічних спорах: а як же педагог? Виходить, що все це робить колектив, а педагог навіщо? І що може гарантувати, що колектив чинитиме саме так, як треба?

Питання доречне. Комуна імені Дзержинського в 1930 році зовсім відмовилась від вихователів, але це не означає, що у нас їх нема. Тільки тут ми говоритимемо про колектив педагогів. Нашим вихователським колективом є вчителі, інженери, майстри

та інструктори, чекісти, члени нашого Правління і насамперед і головним чином — партійний і комсомольський осередки. І виховання комунарів досягається не через чию-небудь проповідь або повчання, а виключно через життя, роботу, прагнення самого колективу. Ця робота і прагнення визначаються тим, чим живе колектив, тобто нашою революцією, нашими п'ятирічками, нашою боротьбою за економічну незалежність, нашим прагненням до знань, нашим робітфаком, нашим упорядкованим, вимитим, вичищеним комунарським побутом, нашою дисципліною, кожною хвилиною нашого напруженого, повного зусиль, сміху, бадьорості, думки, дня. І тому — хай педагоги знизують плечима! Ця «фізкультура» вже трохи запізнилася.

Ми сміливо дивимося в майбутнє. Освічений, знаючий, умілий майстер-комунар, свідомий «господар» Радянської країни, комсомолець і більшовик, організатор і командир, який уміє підкорятися і наказувати, вміє боротися і будувати, вміє жити і любити життя,— ось наше майбутнє, наш вклад у майбутні кадри, який дає комуна імені Дзержинського.

А якщо нам удасться ще перевиховати кількох педагогів — це вже додаткова, позапланова перемога...

КОНСТИТУЦІЯ КРАЇНИ ФЕД

На загальних зборах комуни імені Ф. Е. Дзержинського, в органах комсомолу і самоврядування, в побуті і практиці протягом п'ятирічної роботи комуни виробилися правила та норми, які становлять немовби неписану нашу конституцію, вони визначають увесь розпорядок і хід життя в комуні.

Основні з них такі:

Кожний новоприбулий до комуни товариш аж до особливої постанови ради командирів не має звання комунара і вважається вихованцем комуни.

Вихованець після прибуття до комуни не може бути допущений у спальні і на роботи до огляду його лікарем, купання в бані і одержання свіжої білизни та комунарського одягу.

Вихованець вступає в загін комунарів, і командир загону повинен негайно призначити до нього одного з старих комунарів для ознайомлення його з комуною та правилами комунарського життя і для допомоги новакові на перший час.

Незалежно від цього бюро комсомольського колективу, в свою чергу, призначає до новака товариша для керівництва його поведінкою до присвоєння новакові звання комунара, для спостереження за його першим ростом у комуні і розвитком.

Вихованець на відміну від комунара може виходити з комуни тільки з писаною відпусткою; він може одержувати гроші на руки з свого заробітку щоразу тільки з дозволу ради командирів; він не має права заходити в спальні протягом дня без писаного

дозволу; він не може бути обраний ні в один орган комунарського самоврядування і не може бути членом сторожового загону в комуні.

Проте в загальних зборах комунарів вихованець бере участь з правом вирішального голосу.

Рада командирів або бюро комсомольського колективу має право перевести у вихованці товариша, який вже має звання комунара, за провини, що позбавляють його довір'я комунарів, за грубе порушення інтересів комуни, за всякий вчинок, який ганьбить комуну і звання комунара.

Комунар має право йти з комуни у відпустку в свій вільний час, але повинен попереду доповісти про це начальникові комуни або його помічникові, або СРК. Коли він піде у відпустку без такої доповіді, це вважається самовільним залишенням комуни.

На виробництві, в побуті, в школі, при всіх видах роботи і дорученнях начальника комуни, його помічника, викладачів, майстрів і начальника заводу, СРК, свого командира та його помічника кожний комунар повинен завжди бути старанним і точним, він повинен завжди суворо і точно виконувати правила комуни і в кожній справі насамперед обстоювати і додержувати інтересів усієї комуни, а потім уже своїх власних або окремих товаришів.

Всякий наказ, законно даний, комунар повинен негайно виконати, на знак чого, дістаючи наказ, повинен салютувати у відповідь «є».

Одержуючи на заводі зарплату, комунар повинен вносити щомісяця певну частину її за своє утримання в комуні; половину решти вносити в ощадкасу на своє ім'я до закінчення комуни, а решту грошей, як кишенькові, він може витрачати на свій розсуд, виключаючи купування вина або купування одягу, який порушує комунарську форму.

Загальні збори, як правило, повинні бути завжди відкритими. Присутність усіх комунарів і вихованців на зборах обов'язкова. Головує на загальних зборах секретар ради командирів або його заступник.

Кожний комунар може порушити на загальних зборах будь-яке питання, але обговорення його може бути поставлене або не поставлене головою, передане раді командирів або іншій організації.

Віданню загальних зборів підлягають усі питання комунарського життя, їх рішення вважаються остаточними і можуть бути змінені тільки Правлінням комуни.

Загальні збори мають право накладати на комунарів в разі особливо тяжких провин стягнення: позбавлення відпусток, позбавлення звання комунара, позбавлення кишенькових грошей, догани, зауваження, додаткові роботи, зняття з роботи і з виробництва, зняття з командирської роботи, нарешті, клопотатися про звільнення з комуни перед Правлінням.

Усі комунари поділяються на загони. Кількість загонів і кількість комунарів у кожному загоні, а також питання про принцип

добору комунарів у загоні вирішується загальними зборами на подання ради командирів.

Загонові надається кілька або одна спальня з точною кількістю ліжок і шаф відповідно до кількості членів загону.

Загоном командує командир загону, у якого може бути один або кілька помічників. У кожній спальні повинен бути один помічник на правах старшого по спальні.

Командир загону обирається на шість місяців на загальних зборах комунарів (на спеціальних загальних зборах). Кожний загін висуває свого кандидата в командири загону.

Помічники командирів обираються радою командирів із складу загону на подання командира загону на строк, який дорівнює строкові вибору командирів.

У разі потреби рада командирів має право усунути командира від командування загоном і обрати на його місце іншого комунара з наступним затвердженням його на загальних зборах комунарів.

Командир загону має право наказувати в загоні протягом робочого дня в школі, в спальні, в побуті. Він відповідає за дисципліну в загоні, за чистоту спалень, класів, ліжок, одягу, обличчя, рук, за провітрювання приміщень і за цілість обладнання спалень та класу.

Він дбає про загін, стежить, щоб усе належне загонові було видано вчасно і нормальної якості, подає всі списки-вимоги по замовленню господарській частині.

Він призначає в раді командирів на роботу. Кожний командир є членом ради командирів. Щодня він повинен віддавати рапорт черговому командирові.

На початку місяця командир повинен скласти розподіл праці комунарів по загальному прибиранню, протягом місяця стежити за правильним виконанням цього розподілу. Він повинен стежити за поведінкою окремих комунарів, розмовляти з ними в разі їх помилок, стежити за успіхами їх у школі і допомагати їм не відставати шляхом особистої допомоги або призначення окремих старших товаришів із загону.

Загін, якщо він вибраний за принципом шкільної групи, відповідає за певний клас, його чистоту і цілість обладнання.

На виробництві всі комунари поділяються на бригади згідно з виробничою розстановкою комунарів. Бригада об'єднує комунарів, які працюють на певній групі верстатів у першу і другу зміну.

Бригада виділяє з свого складу бригадира, погоджуючи його обрання з адміністрацією заводу. Бригадир є керівником бригади на виробництві щодо порядку і дисципліни.

Групою бригад, які об'єднують певний відрізок заводу, керує командир групи, що його обирають на тих самих підставах, як і командирів загонів, які беруть участь у раді командирів і віддають щоденні рапорти на загальних підставах.

Командир групи відповідає за роботу групи і насамперед за виконання промфінплану.

Командир загону і командир групи не звільняються від виробничої і шкільної роботи і виконують свої обов'язки додатково і безплатно.

На кожний місяць рада командирів обирає сторожовий загін з окремим командиром.

До ради командирів, крім обраних командирів, входять з правом вирішального голосу: начальник комуни, помічник начальника комуни, начальник господарчої частини, начальник заводу, лікар, секретар комсомольського колективу, члени Правління комуни.

Головує в раді командирів секретар ради (СРК), який обирається загальними зборами комунарів разом з командирами на шість місяців.

Рада командирів є головним керівним органом комунарського самоврядування, і всі інші органи звітують перед радою і керуються її вказівками та постановами.

Секретар ради командирів (СРК) звільняється від роботи на виробництві і одержує зарплату, яка дорівнює його середньому заробіткові на виробництві в момент його виборів.

СРК повинен виконувати всі постанови ради командирів, стежити за роботою чергових командирів, видавати накази від імені ради командирів і брати участь у розв'язанні всіх поточних питань разом з начальником комуни.

СРК має право одноособово накладати стягнення і давати відпустки комунарам та вихованцям, відвідувати уроки всіх курсів, має право наказувати протягом дня.

Всі командири загонів та бригад чергують по комуні по порядку номерів своїх загонів по двоє щодня.

Черговий командир (ЧК) на день свого чергування звільняється від роботи на заводі і одержує зарплату в розмірі середнього денного заробітку за даний місяць. ЧК веде весь робочий день комуни.

ЧК піднімає комуну від сну о 6 годині ранку, приймає рапорт ЧЧСК про проведене прибирання комуни, проводить перевірку комунарів, дає розпорядження про сигнали «на роботу», «кінчай роботу», «до їдальні», «на рапорти», «до клубу» та ін.

Він стежить за своєчасним приготуванням їжі, в їдальні наглядає за порядком, за правильним розподілом їжі і її подаванням на столи.

ЧК стежить за поведінкою комунарів протягом дня, приймає гостей і делегації, наглядає за порядком увечері в клубах і в класних приміщеннях, приймає рапорти командирів загонів і віддає рапорт начальникові комуни або його помічникові про минулий день.

Усі розпорядження ЧК повинні беззаперечно виконуватися всіма комунарами. Він має право зняти з роботи, з класної групи і випровадити з їдальні, клубу та іншого приміщення комунара, який порушує порядок і не підкоряється його наказам. ЧК повинен

завжди бути в парадній формі і мати на лівому рукаві червону пов'язку.

Санітарна комісія обирається загальними зборами комунарів одночасно з радою командирів у складі семи членів. Вона встановлює правила підтримування чистоти в комуні, чистоти одягу і тіла комунарів, порядок прибирання, порядок зміни білизни і користування банею, робить висновки про санітарний стан цілих загонів, окремих комунарів і приміщень у комуні. Всі члени санкомісії чергують по черзі протягом одного робочого дня.

Черговий член санітарної комісії (ЧЧСК) своє чергування проводить разом з ЧК і є головним його помічником.

ЧЧСК приймає ранкове прибирання комуни і класу після кінця занять кожної зміни, приймає верстати після кінця роботи, стежить за додержанням чистоти в комуні, в їдальні, віддає ввечері звичайний рапорт ЧК. ЧЧСК носить пов'язку на лівій руці з червоним хрестом. Ранкове прибирання комуни розподіляється в раді командирів на місяць вперед між загонами комунарів; розподіл його між членами загону робиться самим загоном.

Столова комісія обирається загальними зборами комунарів у складі трьох комунарів разом з радою командирів строком на шість місяців.

Столова комісія разом з начальником господарської частини встановлює кошториси витрат на їжу, встановлює меню на кожний день, стежить за його додержанням. Керівництво своє столова комісія здійснює через старшу хазяйку, яку призначає рада командирів на кожний місяць. Старша хазяйка звільняється від роботи на виробництві і одержує зарплату за середнім відрядним заробітком за минулий місяць.

Обов'язком старшої хазяйки є: нагляд за правильним одержанням продуктів на кухні, правильним їх використанням і за видачею їжі в їдальню.

Кожний комунар повинен приходити в їдальню в свою зміну і займати належне йому місце, чекаючи, поки йому подадуть їжу.

Господарська комісія обирається загальними зборами комунарів разом з радою командирів строком на шість місяців у складі трьох командирів. Господарська комісія разом з начальником господарської частини, комендантом та кастеляншею провадить облік і відає заготівлею і розподілом одягу комунарів, стежить за правильністю носіння його і списуванням на видаток. Вона провадить облік меблів у комуні, відає розподілом їх у приміщеннях комуни, стежить за їх повною цілістю, вчасно віддає їх у ремонт або чистку.

Клубна рада, яка відає всією клубною самодіяльною роботою, обирається загальними зборами на шість місяців у складі п'яти комунарів. На кожний день клубна рада виділяє чергового члена клубної ради, обов'язком якого є нагляд за денним перебігом клубної роботи і віддавання рапорту ввечері ЧК.

Оркестр виділений з відання клубної ради і безпосередньо підлягає раді командирів. До оркестру комунари входять за своїм

добровільним бажанням, але, одного разу записавшись в оркестр, комунар не має права покинути його до свого виходу з комуни. На чолі оркестру стоїть командир оркестру, який відповідає за дисципліну в оркестрі, за справність інструментів, за порядок у музичній кімнаті і допомагає капельмейстерові в його навчальній і концертній роботі.

Штаб соцзмагання обирається загальними зборами комунарів строком на шість місяців у складі трьох осіб. Штаб соцзмагання виробляє норми вимірювання успіхів соцзмагання по школі, побуту та дисципліні і, завжди погоджуючи з педагогічною радою, обліковим апаратом виробництва і радою командирів, провадить облік показників по всіх лініях змагання, відображає їх у спеціальній діаграмі, виробляє модуси преміювання і список осіб на преміювання і подає їх до Правління комуни. Кращі загони по побуту і школі порядком преміювання одержують один з двох комунарських прапорів. Кожного першого числа закінчується цикл преміювання і передача прапорів.

ТАКА НАША ІСТОРІЯ

У 1927 році на засіданні колегії ДПУ УРСР було вирішено увічнити пам'ять тов. Ф. Е. Дзержинського відкриттям у Харківському лісопарку дитячої комуни його імені.

У жовтні призначили обслуговуючий персонал. Штат працівників був невеликий: завідуючим комуною став я, вихователем Т. Д. Татаринов, завгоспом Опришко з Охтирки, куховар був теж звідти.

У грудні до комуни прибуває перша партія безпритульних з колонії імені Горького, серед яких було 50 хлопчиків і 10 дівчаток.

У січні 1928 року до комуни прибуває ще 40 нових безпритульних, підібраних з вулиці. Тепер вони становлять правлячий актив комуни, багато хто вже вийшов у самостійне життя.

У цей же час організується перший духовий оркестр, що становив перше музичне багатство комунарів. Керувати оркестром довелося В. Т. Левшакову, який у нас в комуні з того часу є незмінним капельмейстером.

У вересні до комуни з вулиці і з дитячих будинків прийняли знову 50 нових комунарів. У комуні стало далеко тісніше і веселіше.

У грудні 1929 року в комуні організовано пошивний цех і розширено деревообробні цехи. Незабаром придбано 3 старенькі токарні верстати, старенький ливарний барабан. Почали робити наріжники для ліжок і маслянки, робили стандартні меблі, тисячами шили трусики — це в усякому разі було виробництво.

Запровадження зарплати для комунарів підвищило відповідальність за роботу і продуктивність праці. З цього часу комуна пере-

ходить на цілковиту самоопдатність. В результаті продуктивної праці в комуні виникають грошові нагромадження, що дало змогу значно розширити цехи деревообробної майстерні. Комуна почала викидати на ринок тисячі стільців, креслярських столів та ін. Щоденний випуск продукції досяг суми 3000 карбованців.

У вересні 1930 року відбулося урочисте відкриття робітфаку при комуні. Це був надзвичайно важливий крок уперед, який відкривав великі перспективи в пошуках нового, досконалішого виробництва.

Цього ж року в комуні було скасовано посади вихователів, бо комунари вже настільки виросли і настільки виросло їхнє самоврядування, що вони вже могли далі самі вести комуну.

У травні 1931 року закладено корпус нових спалень і завод електроінструментів.

У листопаді знову відбувся масовий набір безпритульних з вокзалу. Взвод безпритульників разом з комунарами з маршем було приведено до комуни. Тут було урочисто спалено одяг безпритульників, які з цього дня стали рівноправними членами комуни.

У січні 1932 року з участю всеукраїнського старости Григорія Івановича Петровського було пущено перший у Союзі завод електросвердел комуни імені Фелікса Дзержинського. І якою радістю було для комунарів випущене перше електросвердло! З цього дня почалася організована боротьба колективу комунарів за освоєння річної програми в 7000 електросвердел. 28 травня вперше за весь час комунарівці досягли найвищої продуктивності, випустивши 50 електросвердел за день.

Трохи пізніше, в червні, комунарівці задумали виробництво фотоапаратів типу «Лейка» (ФЕД). Було організовано спеціальне експериментальне бюро по розробці плівкового апарата. І тільки в жовтні було випущено перші 3 такі апарати.

Експертизою професорів і спеціалістів фотоапарат «ФЕД» визнано хорошим апаратом, що не поступається перед закордонним, з деякою перевагою в оптичній частині.

У листопаді почали виготовляти технічний проект заводу плівкового апарата типу «ФЕД» продуктивністю 30 тисяч апаратів на рік, і вже в грудні було випущено першу в СРСР серію плівкових фотоапаратів.

Величезну роботу проведено по житлово-культурно-побутовому будівництву.

Нові корпуси спалень, бані, пральні, будинків ІТП виросли за цей час.

Розвиваючись протягом семи років, комуна пройшла великий цікавий життєвий шлях. Тепер вона являє собою один з провідних педагогічних закладів і далеко відома не тільки в СРСР, а й в Європі, Америці. До 214 делегацій відвідали комуну, з яких дві третини були делегаціями Німеччини, Франції, Англії, Америки, Китаю, Австралії та багатьох інших країн.

Зосереджуючи в собі контингент вихованців віком від 11 до 20 років, комуна водночас наполегливо утверджує принципи спільного виховання хлопців і дівчат. Тепер з 400 комунарів у ній близько 100 дівчат.

Усі наступні роки комунарівці енергійно боролися за освоєння програми випуску електросвердел, плівкових апаратів, добившись до першого серпня виконання програми по електросвердлах у 20 тисяч штук.

Величезну увагу приділено навчанню. Комуна давно вже у власних стінах має робітфак Харківського машинобудівного інституту. Майже половина комунарів, учнів робітфаку, пішла вчитися у вузи і втузи. Цього року робітфак комуни перетворюється в технікум з двома відділами: електромеханічним і оптико-механічним.

Маючи річний промфінплан на двох своїх заводах, що досягає 20 мільйонів карбованців на рік, комунари виробляють надзвичайно важливу в загальній економіці країни продукцію, одночасно готуючи країні грамотні висококваліфіковані кадри.

ЗВЕРНЕННЯ ДО КОМУНАРІВ-ВИПУСКНИКІВ

Сьогодні ви виходите в життя, 70 кращих комунарів. Ви виходите комсомольцями, освіченими і кваліфікованими людьми.

У тому, що наша комуна робить випуск, немає нібито нічого виняткового. І в буржуазних країнах є освітні і виховні заклади, і вони щороку роблять свої випуски. Але недарма ваш начальник сказав, що наша комуна є один з кращих виховних закладів в Союзі. В роботі нашої комуни є важливі виховні особливості в справі комуністичного виховання. Адже не було ніякої такої готової комуни, не було ніякої такої коробочки, в яку вмістили вас, виконали над вами якусь роботу і тепер випускають. Ви не тільки вихованці комуни, ви і будівники її. І в цьому ваша заслуга і честь, у цьому ваше справжнє бойове виховання.

Ваше життя в комуні — це насамперед участь у загальній нашій боротьбі, участь у нашій великій революції. Разом з усім робітничим класом, під керівництвом Комуністичної партії... безпосередньо спрямовувані колективом чекістів, ви тут, на своїй ділянці, здобували перемогу за перемогою в боротьбі за техніку, за школу, за економічну незалежність, за новий побут і нову культуру, за соціалізм. Саме в цій активній боротьбі ви дістали виховання.

Тепер ви виходите в життя. Перед вами великий шлях попереду. На цьому шляху ви завжди повинні бути насамперед більшовиками (партійними і непартійними). Уже в нашій комуні ви дізналися, що таке більшовицька дисципліна, що таке наша єдність. Тільки завдяки їм наша комуна виросла в чудовий заклад.

Проводжаючи вас в життя, я хочу вам передати тільки один заповіт, але хочу, щоб ви пам'ятали його завжди. Де б ви не були,

чи будете ви робітниками, інженерами, льотчиками, студентами, в які б умови вас не кинуло життя, будьте в кожний момент вашого життя вірними синами партії, насамперед тримайте нашу більшовицьку єдність, тримайте міцно дисципліну.

Завжди пам'ятайте, що залізна дисципліна, цілковита єдність нашого життя, наших прагнень і зусиль тільки зможе привести до перемоги. І потім завжди побачите, що проти політики нашої партії стояли завжди шкурництво, егоїзм, дурні думки, темні «переконання», неповага до інтересів колективу.

Ваш шлях повинен бути завжди прямим шляхом, і тоді ваше життя буде прекрасним і корисним життям. Насамперед на кожному кроці бути громадянином нашої великої Батьківщини! Завжди йдучи вперед за вказівками нашої партії, завжди будьте відданими, щирими і палкими більшовиками.

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

МАРШ 30 РОКУ

Описуючи в «Педагогічній поемі» події 1927 року, А. С. Макаренко розповідає: «В середині літа в колонію приїхав автомобіль, і чоловік з малиновими петлицями сказав мені:

— Будь ласка, якщо у вас є час, поїдьмо! Ми закінчуємо будинок для комуни імені Дзержинського. Треба подивитися... з педагогічної точки зору.

Поїхали.

Я був вражений. Як? Для безпритульних? Просторий сонячний палац? Паркет і розмальовані стелі?

Але недаремно я мріяв сім років. Недаремно мені снились майбутні палаци педагогіки».

З цього часу в дальшій організації комуни імені Ф. Е. Дзержинського А. С. Макаренко бере безпосередню участь, а з 1928 року працює тільки в комуні залишивши колонію. Знайомство з організаторами комуни і діловий контакт з ними, який визначився з першої зустрічі, розкривали перед А. С. Макаренком найширші можливості. Комуна справді була палацом педагогіки. Тут А. С. Макаренко міг організувати побут, навчально-виховний і виробничо-трудовий процеси на основі розроблених ним теоретичних положень, педагогічного методу й техніки колонії імені М. Горького, міг продовжити і поглибити свій «педагогічний експеримент».

Дійсність виявилася багатшою від найоптимістичніших перспектив. Коли влітку 1928 року О. М. Горький відвідав комуну, він познайомився з дітьми і педагогами, з великою увагою оглянув шкільні приміщення, майстерні, спальні, бібліотеку і сказав:

«Комуна — це вікно в комунізм».

Вирішальне значення для дальшого зростання і розвитку комуни мали історичні роки першої п'ятирічки. З червня 1930 року цей невеличкий тоді дитячий заклад перейшов на повну самоокупність. Виробничі й педагогічні успіхи комуни були вже такі значні, що письменник-педагог вважав за свій обов'язок розповісти про це «вікно в комунізм» широкій громадськості. А. С. Макаренко посилено працював над «Педагогічною поемою» і думав закінчити її описом життя комуни імені Ф. Е. Дзержинського.

В 1929—1930 роках комунари зробили два літні походи: в Москву і Ялту. Дисциплінованість дитячого колективу, стрункість і чіткість організації дзержинців у цих походах проявилися особливо яскраво і наочно. Це нове підтвердження сили прийнятих у комуні методів виховання спонукало письменника розпочати роботу над книжкою, спеціально присвяченою комуні імені Ф. Е. Дзержинського. Повернувшись восени 1930 року з Криму в Харків, А. С. Макаренко пише «Марш 30 року». Назва ця символічна, тому що в повісті комуна показана в «марші» — в постійному русі вперед до дальших успіхів.

Наприкінці 1930 року книжка «Марш 30 року» була закінчена, і А. С. Макаренко надіслав її до Москви, в Державне видавництво худож-

ньої літератури (ГИХЛ). Незадовго перед виходом книжки в листі від 5 жовтня 1932 року Антон Семенович писав О. М. Горькому: «Цими днями вийде в ГИХЛі моя книжка «Марш тридцятого року», яка про комуну багато розкаже цікавого». О. М. Горький, прочитавши книжку після виходу її в світ, писав з Сорренто:

«Дорогий Антоне Семеновичу!

Вчора прочитав Вашу книжку «Марш 30 року». Читав з хвилюванням і радістю. Ви дуже добре змалювали комуну і комунарів. На кожній сторінці відчуваєш Вашу любов до дітей, повсякчасне Ваше піклування про них і таке тонке розуміння дитячої душі. Я Вас щиро поздоровляю з цією книжкою. Мабуть, трохи напишу про неї. Колоністи Куряжа не пишуть мені. Не знаю про них нічого. Сумно, які хороші діти були там.

Міцно тисну Вашу руку.

Передайте дітям привіт мій, скажіть, що я страшенно радий був прочитати, як вони живуть, як добре працюють і добре, по-дружньому — ставляться одне до одного.

17.XII. 32. *М. Горький.*
Сорренто».

Теплий відзив О. М. Горького про книжку «Марш 30 року» порадував і схвилював А. С. Макаренка. Ці почуття висловлено в його листі від 1 січня 1933 року:

«Дорогий і високошановний Олексію Максимовичу!

Ваш лист про мою книжку — найважливіша подія в моєму житті, до цих слів я нічого вже не можу додати, хіба тільки те, що я просто не розумію, як це можна мати таку велику душу, як у Вас. А я про своє писання був дуже поганої думки. Письменницька сверблячка просто виявилася сильнішою від моєї волі, а з доброї волі я не писав би. Ваш відзив переплутав усі мої уявлення про власні сили, тепер уже не знаю, що буде далі. А втім, до письменницької роботи мене вабить одне — мені здається, що в нашій літературі (новій) про молодь не пишуть правдиво, а я дуже добре знаю, яка це краса — молодь, треба про цю красу розказувати. Але це дуже важко, для цього потрібний талант і ще... час».

Первісний рукопис «Маршу 30 року» не зберігся. В цьому томі окремі авторські тексти, в яких було допущено скорочення або зміни, відновлені за виданням 1932 року.

«Марш 30 року» — єдиний твір А. С. Макаренка, що зазнав перед опублікуванням значних стилістичних виправлень, в яких А. С. Макаренко участі не брав. Це пояснюється обставинами, за яких видавалася книжка. А. С. Макаренко в статті «Максим Горький у моєму житті» пише з цього приводу ось що: «...я написав невелику книжечку про комуну імені Дзержинського і... побоявся послати її своєму великому другові, а послав у ГИХЛ. Вона понад два роки пролежала в редакції, і раптом, навіть несподівано для мене, її надрукували».

Подробиці настільки незвичайного виходу книжки в світ такі: в ГИХЛ з Харкова надійшов рукопис від невідомого тоді автора. Тематика і стиль твору були для того часу незвичайними. І хоч книжка визнана була цікавою, вона переходила від одного редактора до іншого, кожний вносив свої виправлення. Коли майже через рік (на початку 1932 року) рукопис одержав редактор Ю. Б. Лукін, то, за його словами, він почав свою роботу з важкого завдання відновлення авторського тексту і попросив у А. С. Макаренка копію рукопису. Копії у автора не було, а приїхати для роботи над книжкою у Москву він не мав можливості. В 1932 році комуна освоювала виробництво електроінструментів, паралельно йшла напружена робота по проектуванню заводу плівкових фотоапаратів. Поєднання в системі комуністичного виховання повної середньої освіти з продуктивною працею А. С. Макаренко вважав завданням першорядного значення і залишити цієї справи не міг. Тільки в кінці літа він поїхав на кілька днів до Москви прочитати верстку «Маршу 30 року». У вересні 1932 року книжка була підписана до друку.

Всі ці ускладнення позначилися на художній формі твору. Свіжість і характерна для А. С. Макаренка своєрідність мови в процесі виправлень рукопису зазнали змін. Однак на змісті книжки це скільки-небудь помітно не позначилося.

У «Марші 30 року», в першій своїй книжці, А. С. Макаренко в дуже простій і доступній формі розповів про нові принципи радянської педагогіки, про безмежну силу комуністичного виховання, про високі моральні якості наших людей.

У «Марші 30 року» дано методичні вказівки з багатьох питань організації дитячого колективу, техніки управління і керівництва колективом.

Ця книжка має також цінність історичного документа. «Марш 30 року» — справжня історія організації нового дитячого закладу, який міг бути створений тільки в нашій країні.

* * *

Стор. 6, рядок 13 зн.: *«Кліфтами», штанами, рукавами і плечима витиралася крейда».* Кліфт — ватна куртка.

Стор. 15, рядок 9 зв.: *«Він надзвичайно активний і цілком заслужено носить тепер звання чергового заступника».*

А. С. Макаренко ускладнював і вдосконалював систему виховання, відкидав віджилі, брав нові елементи, в деяких випадках лише як тимчасовий захід. До них належить створена в 1929—1930 роках спеціальна колегія «чергових заступників» начальника комуни, скорочено ЧЗ. Колегія складалася з 9, потім з 15 членів, старших комунарів — комсомольського активу, які щодня чергували по комуні. Таким чином, кожному доводилося чергувати тричі, а пізніше — двічі на місяць. Це була особлива форма ділового використання старших комунарів. Таким активом А. С. Макаренко дуже дорожив і вважав за потрібне використовувати його сили на найвідповідальнішій роботі. (З часу запровадження ЧЗ педагоги в комуні не чергували). Почесне звання заступника начальника комуни ЧЗ мав тільки в день свого чергування. Як тільки він здавав чергування і знімав пов'язку, він ставав рядовим комунаром і ніякими додатковими правами не користувався. Колегія ЧЗ дуже піднесла авторитет чергового і відігравала позитивну роль у становленні колективу. В 1931 році співвідношення сил у колективі змінилися: багато старих активістів уже було випущено з комуни, колектив у цілому досить сформувався. Обов'язки чергових по комуні ЧК — виконували в цей час усі командири загонів по черзі, але вони не мали звання і прав «чергових заступників».

Стор. 15, рядок 11 зн.: *«Фомічов похмуро стояв посеред залу...»* Виклик «на середину» на загальних зборах або засіданні ради комунарів було однією з форм впливу колективу на особу. А. С. Макаренко, характеризуючи цей виклик, говорив в одній з лекцій: «Чому боялися загальних зборів? Треба вийти на середину кімнати, стати і відповідати на всі боки... Це не ганьба, а відповідальність перед колективом».

Стор. 16, рядок 6 зн.: *«...а давали їм можливість працювати в ізогуртку».*

Ізогурток об'єднував дві організації: гурток образотворчих мистецтв і гурток винахідників. Ізогурток мав у своєму розпорядженні «вільну майстерню». Про роботу вільної майстерні А. С. Макаренко докладніше розповідає в «Методиці організації виховного процесу» (розділ «Культробота»). «Така майстерня,— зауважує А. С. Макаренко,— приваблює здебільшого малят, які ще не доросли до серйозніших гуртків і які завжди відзначаються конструкторськими мріями і здібностями».

Стор. 22, рядок 11 зн.: *«Всіх чергових по комуні дев'ять».* Див. про це примітку до стор. 15.

Стор. 24, рядок 15 зв.: *ЧЧСК — черговий член санітарної комісії.*

Стор. 34, рядок 12 зв.: *«...бахнув по комуні щоденною «Шарошкою».* Шарошка — назва складного різця для обробки металу. Комунари вибрали цю назву для стінної газети і вже назвою визначили її бойовий характер. А. С. Макаренко використовував полеміку між газетами «Дзержинець» і «Шарошка», щоб активізувати діяльність і піднести значення стінної преси

в комуні. А. С. Макаренко спрямовував роботу редколегії «Шарошка» й іноді просиджував ночі, переписуючи статті на машинці (друкарки в комуні в той час не було). В архіві А. С. Макаренка збереглася тільки невелика частина одного номера цієї газети.

У Центральному державному архіві літератури та мистецтва зберігаються три повні номери «Шарошки» за 1930 рік (№ 2 від 2 березня, № 11—12 від 14 березня, № 15—16 від 19 березня) і, крім того, два номери неповні, які також випущені навесні 1930 року. В цьому самому фонді є два повні номери газети «Дзержинець» того ж 1930 року (№ 119 від 22 квітня і № 125 від 24 червня) і один неповний (від 1 травня 1930 року). (Фонд 332, оп. 2, 98-99. Стінгазети комуни імені Дзержинського 1930 р.) Матеріали цих газет частково наведено в статті проф. Г. Є. Жураковського «Комсомол у житті і роботі закладів А. С. Макаренка». Ученые записки Московского областного педагогического института, том XXV, 1953 р.

Стор. 49, рядок 19 зн.: *«Нерідко у нас бувають екскурсії з міста. Але найбільше буває іноземних делегацій».*

В архіві А. С. Макаренка збереглася книга відзивів про комуну імені Ф. Е. Дзержинського, яка велася з дня відкриття комуни — з 29 грудня 1927 року. В книзі близько 360 записів мовами багатьох народів світу. Серед відзивів про комуну — записи тт. М. Шверника, письменників: Ф. Гладкова, О. Безіменського, Юліуса Фучіка, Анрі Барбюса, численні захоплені відзиви робітничих делегацій.

Стор. 49, рядок 4 зн.: *«шукаючи зносної дороги до комуни».*

В жовтні 1930 року була збудована дорога завдовжки 1 *км* з чвертю, яка сполучає комуну з бєлгородським гудронованим шосе. Значна частина земельних робіт для цієї дороги була виконана силами комунарів. (Див. стор. 162—165 цього тому).

Стор. 54, рядок 13 зн.: *«Кабінет у комуні імені Ф. Е. Дзержинського — місце, про яке треба поговорити серйозно, тому що ця невелика кімната має в комуні величезне значення».*

А. С. Макаренко розглядав роботу в кабінеті як один з методів шліфування особистості.

В кабінеті Антона Семеновича — в цьому педагогічному центрі — вихованці вдосконалювали свої манери, вони вчилися поєднувати пошану і повагу до старших з власною гідністю.

А. С. Макаренко писав про це: «Стиль поведінки вихованців у кабінеті педагогічного керівника і ради командирів повинен стати певною традицією в колективі: стриманість, ввічливість, привітний діловий тон. Будь-яка фамільярність недопустима в такій самій мірі, як і надмірна сухість, офіціальність або розв'язність».

Стор. 58, рядок 33 зв.: *«Комунари, очевидно, вважають кабінет своїм центром».*

Питання про педагогічний центр А. С. Макаренко докладно висвітлив у «Методиці організації виховного процесу» (розділ «Центр»). Він писав: «Якщо педагогічний керівник куди-небудь виходить надовго, замість нього повинен залишатись в кабінеті хтось, хто заступає його на цей час. Центр не може не діяти. В комуні імені Ф. Е. Дзержинського в такому разі в кабінеті залишається хто-небудь з педагогів, секретар ради командирів (СРК) або черговий по комуні командир (ЧК). Ці товариші не замінюють педагогічного керівника, вони тільки представляють його під час відсутності. В комуні всі знають, що в кабінеті завжди є особа, до якої можна звернутися в екстренному випадку».

Стор. 60, рядок 18 зн.: *«Він завжди голосує, хоч його руку давно вже звикли не помічати під вішалкою».*

У кабінеті А. С. Макаренка в кутку біля дверей була невелика стінна вішалка, де висіла його шинель.

Стор. 68, рядок 11 зн.: *«Починається церемонія рапортів».* Уже зазначалося, що А. С. Макаренко змінював організаційні форми і запроваджував нові прийоми відповідно до мінливих умов життя. Змінювався, зокрема, порядок віддавання рапортів командирів. У 1929—1930 роках колектив

комунарів був невеликим — 150 чоловік: з них 60 «старих комунарів» і 90 новеньких, стаж яких у комуні не перевищував 1—1,5 року. Такий колектив потребував особливого старанного й уважного педагогічного піклування. Тому були періоди в 2—3 місяці, коли рапорти командирів віддавалися на загальних зборах усього колективу. Саме про цей час і пише тут А. С. Макаренко. І в колонії ім. М. Горького, і в комуні імені Ф. Е. Дзержинського пізніше, коли склався колектив, командири віддавали рапорти в кабінеті А. С. Макаренка, і на це йшло 10—15 хвилин. Треба підкреслити, що зміни, які вносилися в організацію життя колективу, підтримували необхідний мажорний тон — новизна збуджувала енергію, навіть якщо це був тільки новий відтінок або деталь.

Стор. 71, рядок 5 зн.: *«Накласти стягнення має право і сам ЧЗ одноособово».* Чергові заступники — ЧЗ — мали право накласти стягнення за незначну провину. Це було їх особливим привілеєм, тому що і до організації цієї «колегії» і після того, як закінчилися її повноваження, право накладати покарання належало А. С. Макаренкові і раді командирів у присутності А. С. Макаренка або особи, яка його заступала (рада збиралася тільки з участю педагога).

Стор. 73, рядок 10 зв.: *«...можливості у них обмежені: «два наряди», «без кіносеансу», «без відпустки».*

Покарання, які могли накласти ЧЗ, визначалися характером провин, а до певної міри і віком караних — вони накладалися головним чином на малюків та «середняків» від десяти до чотирнадцяти років.

Стор. 73, рядок 16 зв.: *«Найлегше викручуються призначені без кіно».*

А. С. Макаренко звичайно «амністував» вихованців, залишених «без кіно». Але це не можна розцінювати як простий прояв добросердя. Кіно в комуні — двічі на тиждень — було частиною виховно-освітньої роботи, тому тематика картин добиралася дуже старанно. Нові картини обговорювалися. Як правило, відразу після сеансу Антон Семенович давав короткий аналіз проглянутої картини, вказував над чим треба подумати, чого повчитися у героїв. Улюбленими картинами були: «Чапаєв», «Броненосець Потьомкін». Кіно було продуманою школою політичного і культурного зростання комунарів, хоч самі вони ставилися до нього, як до розваги.

Стор. 78, рядок 12 зн.: *«Коли про ці казки почули в соцвисі, почалося мало не ціле слідство...».*

Лженаукова теорія, яка твердила, що казки шкідливі для дітей, була один час дуже поширена.

А. С. Макаренко вважав, що казки виховують уяву і почуття реального. Він особливо високо цінив виховне значення народних казок. Педагогічно неприйнятні так звані «страшні» казки.

Стор. 81, рядок 29 зв.: *«Горльот — це наша гра, яку ми вважаємо найцікавішою і найпотрібнішою пролетаріатові грою».*

Автором цієї гри був організатор і керівник клубної роботи в комуні імені Ф. Е. Дзержинського В. Н. Терський.

Докладніший опис гри див. у статті Н. В. Павлової «Фізичне виховання в досвіді А. С. Макаренка», «Известия АПН РСФСР», № 23, 1949.

Стор. 82, рядок 7 зв.: *«Форма одягу парадна».*

У дівчат убрання були з хорошої шерстяної синьої матерії простого гарного крою, над вибором якого не мало потрудилися, поки прийшли до загального рішення: спідниця плісирована великою складкою, проста блузка з невеличкою кишенею і таким самим, як у хлопців, білим коміром, чорний лакований пояс і синій берет. Літня парадна форма була зшита з білої тканини, різної для одягу хлопців і дівчат. Крій убрання дівчат такий самий, як зимова форма; у хлопців блузи увібрані в довгі брюки. Золоті тюбетейки і біле взуття. Лівий рукав зимової і літньої форми прикрашували чорні бархатні ромбики з вишитою золотом монограмою — «ФД». Крім парадної форми, комунари мали костюми: шкільні, домашні, спортивні зимові і літні, а також робочі комбінезони — спецівки на виробництві. А. С. Макаренко не наполягав на точному додержанні одноманітної форми в домашній обстановці, що видно з фотографій, але неухильно

вимагав, щоб костюм був у цілковитому порядку — вичищений і випрасуваний, волосся старанно причесане і до блиску начищене взуття.

В особливі дні в наказі по комуні зазначалася для всіх обов'язкова форма одягу. У лекціях А. С. Макаренко говорив про це, як про один з елементів дисципліни.

Стор. 82, рядок 17 зв.: *«Уже в лютому пропонує СРК на загальних зборах обрати першотравневу комісію».*

А. С. Макаренко вважав надзвичайно важливим методом комуністичного виховання «організацію завтрашньої радості» і систематично створював у вихованців перспективні шляхи (близьку, середню і далеку перспективи).

В. Е. Гмурман
Г. С. Макаренко

ФД-1

Закінчився літній марш 1930 року, комунари повернулися до Харкова. Навчальний 1930/31 рік пройшов у напруженій роботі в школі й майстернях. Навесні 1931 року в комуні імені Ф. Е. Дзержинського почалося будівництво заводу електроінструментів. У 1931/32 навчальному році треба було освоїти це нове виробництво. Комунари потребували відпочинку.

Щоб забезпечити новий завод робочою силою, треба було з осені значно збільшити кількість комунарів. Це вимагало повного перебудування й переобладнання побутового корпусу та шкільних приміщень.

Беручи до уваги всі ці обставини, вирішили провести всю двомісячну відпустку в поході.

Літній похід, повернення в Харків, а потім участь усього колективу дзержинців у завершенні будівництва заводу, навчальних і побутових корпусів і становлять головну сюжетну лінію «ФД-1».

«ФД-1» — це заводська марка першого в Радянському Союзі переносного електросвердла, виробництво якого освоїв електроінструментальний завод комуни імені Ф. Е. Дзержинського з метою звільнення радянської промисловості від іноземного імпорту. Літери «ФД» означають ініціали Фелікса Дзержинського, а цифра 1 — номер моделі.

А. С. Макаренко підкреслює, що основна й найважливіша продукція комуни імені Ф. Е. Дзержинського — виховані нею нові люди «радянської марки». Люди, здатні, за його словами, «боротися і будувати, жити і любити життя».

«ФД-1» являє собою первісний варіант 3-ї частини «Педагогічної поеми», про що свідчить підзаголовок, зроблений автором на титульному листку машинопису. Але, незважаючи на це, твір, що розглядається, є оригінальною працею А. С. Макаренка, що не збігається як за змістом, так і за розвитком дії з текстом третьої частини «Педагогічної поеми».

Найближче «ФД-1» стоїть до повісті А. С. Макаренка «Марш 30 року». Обидва твори написані в стилі документального запису. Їх об'єднує, крім того, строга хронологічна послідовність. «Марш 30 року» охоплює життя комуни в період з 1927 по 1930 рік, «ФД-1» — з 1930 по 1932 рік. Ця послідовність відзначена самим автором на перших сторінках «ФД-1», де підбито короткий підсумок так званого кримського походу дзержинців — маршу 1930 року.

«ФД-1» А. С. Макаренко написав у Москві під час відпустки, в березні й квітні 1932 року, приблизно за півтора місяця.

Працював він з великим натхненням, гаряче бажаючи зробити досягнення комуни здобутком усього радянського суспільства. Але обставини склалися надзвичайно несприятливо для цього твору.

А. С. Макаренко запропонував «ФД-1» Державному видавництву художньої літератури.

Судячи з листа до О. М. Горького від 5 жовтня 1932 року, А. С. Макаренко спочатку думав, що книжка схвалена до друку. Він писав у згаданому листі:

«До речі, про мою літературну діяльність: в ГИХЛі прийнято і другий рукопис «ФД-1», великий нарис аркушів на дванадцять...».

Про затримку з виданням книжки Антон Семенович пише О. М. Горькому в листі від 1 січня 1933 року: «Зараз у ГИХЛі лежить мій рукопис «ФД-1» з історії останніх років комуни Дзержинського. В редакції ставляться до нього дуже стримано, мабуть він видаватиметься теж два роки, як і «М. 30 р.».

«ФД-1» так і не був виданий.

У 1938 році, коли А. С. Макаренко розпочав роботу над повістю «Прапори на баштах», він скористувався багатьма сторінками готового рукопису «ФД-1». Цим і пояснюється певна текстуальна подібність «ФД-1» і «Прапорів на баштах». Матеріал, призначений для третьої частини «Педагогічної поеми» автор використав для повісті «Прапори на баштах». Твори «Педагогічна поема» і «Прапори на баштах» відображають діяльність А. С. Макаренка, який спочатку працював у колонії імені М. Горького, потім у комуні ім. Ф. Е. Дзержинського.

На авторському рукописі нема помітки про форму твору. В цитованому вище листі А. С. Макаренка до О. М. Горького автор скромно називає «ФД-1» нарисом. Проте своєю формою «ФД-1» найближче стоїть до повісті, його подібність до «Прапорів на баштах», названих А. С. Макаренком повістю, дають підставу віднести його до цього літературного жанру.

Повість «ФД-1» пройнята патріотичною ідеєю виховання освічених, активних і життєрадісних будівників комунізму.

Читач знайде тут багато принципіальних положень Макаренка про зв'язок педагогіки з політикою, про виховну роль навчання і продуктивної праці, про виховання радянського патріотизму. Велике місце відвів автор питанням дисципліни.

«Нас живе тут сто п'ятдесят шість чоловік, наше життя все побудоване на стальному скелеті дисципліни, багатьох правил, обов'язків, само собою зрозумілих положень. Але цей скелет такий для нас звичний, такий звично зручний, такий органічно зв'язаний з нами, що ми його майже не помічаємо або помічаємо тільки тоді, коли пишаємося ним».

У цих словах виражена ідея свідомої, вільної і разом з тим залізної дисципліни в соціалістичному суспільстві, яку проявляють радянські громадяни в повсякденній свідомій праці.

Щоб добитися такої дисципліни в дитячому колективі, треба створити відповідний «дисциплінарний досвід». А. С. Макаренко показує в «ФД-1», що процес виховання відбувається не тільки від свідомості до поведінки, але й від поведінки до свідомості. «Словесне виховання,— пише він,— без супровідної гімнастики поведінки є найзлочинніше шкідництво».

Безумовний педагогічний інтерес становить опис кавказького походу дзержинців. Стежачи за цим описом, читач бачить, як під час подорожі по рідній країні, розширяється загальний кругозір вихованців, як руйнуються їх наївні, багато в чому ще дитячі уявлення й поняття, як на основі організованих відносин з трудящими різних республік і національностей розвивається почуття морально-політичної єдності, поглиблюється суспільнополітичний світогляд вихованців, формується дійовий радянський патріотизм.

* * *

Авторський рукопис, який зберігся, очевидно, зібраний з двох різних комплектів, написаних на друкарській машинці: перший комплект — від сторінки 1-ї до сторінки 125-ї, з яким доданий до рукопису оглав не збігається; другий комплект — від сторінки 152-ї до сторінки 363-ї, останньої, з яким оглав збігається. При об'єднанні двох комплектів сторінки в другому комплекті не були заново пронумеровані. Тому розриву між останньою сторінкою першого комплекту і першою сторінкою другого комплекту, тобто між 125-ю і 152-ю сторінками, насправді немає. Про це свідчить неперервна сюжетна лінія. На сторінці 125-й загальні збори комунарів відзначають виконання плану в арматурному цеху на 86%, а на сторінці 152-й

комунари гнівно обрушуються на металістів за невиконання плану на 14%. Отже, сторінка 152-а рукопису насправді є 126-ю сторінкою, 153-а стор.— 127-ю, 154-а стор.— 128-ю і т. д.

Отже, авторський рукопис повісті «ФД-1» повинен складатися не з 363, а з 337 сторінок. У ньому немає 146 сторінок, що становить 43% усього рукопису. Це пояснюється тим, що А. С. Макаренко, як про це вже говорилося, працюючи над повістю «Прапори на баштах», користувався як первісним матеріалом рукописом «ФД-1». Не збереглися сторінки 43, 44, 54, 59, 78—103, 107—111, 121, 122 — з першого комплекту, 153—156, 163—185, 245—247, 253—255, 263, 264, 274, 275, 278—289, 291—310, 342—359 — з другого комплекту. З 27 розділів рукопису в 19 бракує тієї чи іншої кількості сторінок. Зовсім немає розділів: 10. І трагедії і комедії; 14. Становище на фронті; 25. Симфонія Шуберта; 26. Поворот оверштаг.

Заголовки цих розділів, а також тих розділів, які збереглися частково, відновлені і наводяться в цьому виданні за оглавом, доданим до авторського машинопису.

До цих розділів належать: 8. Чудеса техніки; 11. Свято; 15. 14 липня; 21. У Харкові; 23. Перші атаки.

Пропуски там, де нема тих чи інших сторінок або абзаців, позначено крапками.

На звороті чотирнадцяти сторінок рукопису зберігся раніше написаний автором текст, згодом ним змінений.

В рукописі трапляються невеликі виправлення, здебільшого рукою автора, рідше сторонньою рукою.

Стор. 107, рядок 8 зн.: «*Тільки вчора ми були в Севастополі...*» Повість «ФД-1» починається з повернення комунарів із кримського походу, описаного в книзі «Марш 30 року».

Стор. 108, рядок 15 зв.: «*Ми салютуємо тим, хто зустрічає, нашим маршем — маршем Дзержинського*». Музику цього маршу написав капельмейстер оркестру комуни В. Т. Лєвшаков.

Стор. 108, рядок 14 зн.: «*...а на неї налітає перший взвод*». У комуні була прийнята складна система поділу на первинні колективи залежно від мінливої обстановки; в побуті і в виробничому житті такими первинними колективами були загони та бригади, в школі — класи, в походах (незалежно від їх тривалості) — взводи.

Стор. 114, рядок 19 зв.: *ЦКДД* — скорочено: Центральна комісія допомоги дітям.

Стор. 115, рядок 4 зв.: «*Дуже шкода, що Ільф і Петров витратили на дрібниці прекрасний термін: «великий комбінатор»*». Персонаж твору Ільфа і Петрова «Дванадцять стільців» авантюрист Остап Бендер іронічно схарактеризований авторами як «великий комбінатор».

Стор. 119, рядок 13 зн.: «*...наш спільний корешок, якого звали звичайно Колькою*». В комуні імені Ф. Е. Дзержинського старші дзержинці були шефами молодших і називали їх «корешками».

Стор. 121, рядок 33 зн.: «*За палац цей нам дорікали наросвітівські діогени*» Діоген з Сінопа (403 — 323 рр. до н. е.) — знаменитий грецький філософ. Вважав, що найвище благо людини полягає у відмовленні від усіх потреб, прищеплених культурою. Слідуючи своєму вченню, Діоген відмовлявся від усіх життєвих вигод і, за переказом, жив у бочці.

Після слів «*За палац цей нам дорікали наросвітівські діогени*» в рукопису йде текст, закреслений автором: «Як твердять заздрісні педагоги, ми були багаті, але наше багатство тільки й полягало в самому цьому будинку. Навколо нього розмістився Соломон Борисович із своїм виробництвом, і загальний вигляд нагадував стару Москву на картинах Реріха».

Стор. 121, рядок 29 зн.: «*Тут потрібні цифри*». Після цих слів у рукопису йде текст, закреслений автором: «Стара естетика забороняла в художньому творі цифри. От дивно, чому? Цифри — це чудова художня річ. В якийнебудь такій двоцифровій або п'ятицифровій штуці є більше поезії, ніж у цілій дивізії пастушків і пастушок, ніж у всій родині Ларіних. Хіба це не поетично, слухайте...»

Стор. 121, рядок 17 зн.: «*Саме в цю епоху сталося дещо, що нагадує Ваграм, в Енним інститутом*». У бою під селом Ваграм (на Дунаї) 6 липня 1809 року Наполеон розгромив австрійську армію і взяв з Австрії багатомільйонну контрибуцію.

Стор. 133, рядок 3 зв.: «*А з Болотовим нічого не вийшло*». Далі в авторському машинописі немає двох сторінок (стор. 43—44).

Стор. 133, рядок 18 зв.: «*Болотов разом з усіма*». Комуна перевиховала Болотова. В школі він був серед перших учнів, здобув середню освіту і з відзнакою закінчив інститут. Болотов мав спеціальність інженера-підводника, загинув, захищаючи Батьківщину, в дні Великої Вітчизняної війни.

Стор. 138, рядок 5 зн.: «*що ми не зовсім здорові*». В авторському машинописі немає шістьох сторінок, які містять кінець розд. 7 і початок розд. 9 (стор. 54—59).

Стор. 141, рядок 21 зв.: «*У ливарному цеху...*» Аналогічний опис ливарні дано в повісті «Прапори на баштах», ч. II, розд. 5, «Ливарна гарячка».

Стор. 143, рядок 18 зв.: «*Підвішена до стелі трансмісія разом із стелею трялась і вищала, комунари до трансмісії ставилися упереджено і боялися її*». Матеріал до цього розділу про технічні неполадки в токарному цеху використано в повісті «Прапори на баштах», ч. II, розд. 21, «Механічні сльози».

Стор. 149, рядок 5 зв.: «*У Орлова пропало пальто з вішалки*». За матеріалами цього розділу про крадіжку розказано в повісті «Прапори на баштах», ч. II, розд. 30, «Крадіжка».

Стор. 150, рядок 30 зв.: «*У кабінеті вже не півдесятка комунарів, а ціла юрба, і хто...*» Тут рукопис уривається і далі немає 26 сторінок, які містять кінець розд. 9, увесь розд. 10 і початок розд. 11 (стор. 78—103).

Стор. 151, рядок 3 зн.: «*Закінчив він жартом*». Цей жарт описано також у повісті «Прапори на баштах», ч. III, розд. 4, «Перше травня».

Стор. 152, рядок 40 зв.: «*Спершу піде пролог*». Тут у машинопису немає п'ятьох сторінок, де було дано пролог у віршах і зміст сатиричного огляду «Будівництво стадіону», написаного А. С. Макаренком (стор. 107—111).

Стор. 152, рядок 7 зн.: «*Все гонят, все клянут меня...*» Наведеними тут віршованими рядками закінчувався огляд «Будівництво стадіону». Текст цей читав Соломон Борисович Левенсон, який був в огляді однією з дійових осіб. Деякі епізоди з огляду ввійшли також у повість «Прапори на баштах» ч. II, розд. 29, «Борис Годунов».

Стор. 153, рядок 5 зн.: Розмову Крейцера з комунарами з приводу будівництва нового заводу подано докладно в повісті «Прапори на баштах», ч. II, розд. 20 «Крейцер».

Стор. 155, рядок 14 зв.: Про виробничу програму розказано в трохи зміненому вигляді в повісті «Прапори на баштах», ч. II, розд. 28 «Плакат-план».

Стор. 156, рядок 11 зв.: «*Соломон Борисович пожвавішав у січні, вабув громи Декіна...*» Мається на увазі ревізія закінченого С. Б. Левенсоном будівництва. Голова ревізійної комісії, призначеної правлінням комуни, фігурує в повісті «ФД-1» під прізвищем Декін. Комісія склала акт про незадовільний стан будівель і окремо відзначила, що вони не відповідали вимогам протипожежної охорони.

Стор. 158, рядок 2 зн.: «*Комунари не дозволяли Соломонові Борисовичу зосереджуватися...*» Дві сторінки авторського машинопису не збереглися (стор. 121—122).

Стор. 159, рядок 26 зн.: Увесь дальший матеріал цього розділу ввійшов у повість «Прапори на баштах», ч. II, розд. 21 «Слово».

Стор. 161, рядок 28 зв.: «*Я працював дванадцять годин на добу, хіба я відпочивав коли...*» Дальших чотирьох сторінок авторського рукопису нема (стор. 153—156).

Стор. 164, рядок 10 зн.: «*...втратили Воленка...*» Весь епізод з Воленком і залишення ним комуни Ф. Е. Дзержинського дано в повісті «Прапори на баштах», ч. III, розд. 11, 12, 13.

Стор. 165, рядок 27 зв.: «...*по-друге, Нікітін знав все*». Тут машинопис уривається, дальші двадцять чотири сторінки, які містять кінець розд. 13, увесь розд. 14 і початок розд. 15, не збереглися (стор. 163—185).

Стор. 169, рядок 19 зв.: «...*пролетів Олексюк з своїм прапором на місце*». Стрій комунарів так само, як і стрій колоністів-горьківців, замикав один з малюків з невеликим прапорцем у руках. Олексюк був таким прапороносцем у комуні.

Стор. 172, рядок 11 зн.: «...*не мав відрядження Курупру*». Курупр — скорочено: Курортне управління.

Стор. 173, рядок 8 зв.: ТПТЕ — скорочено: Товариство пролетарського туризму та екскурсій.

Стор. 175, рядок 11 зв.: «...*Є комунари, які вивчили Анісімова на «ять»*. Маються на увазі путівники С. С. Анісімова.

Стор. 199, рядок 28 зн.: «*Вона охоче починає сперечатися і в такому становищі, але це...*» Дальших трьох сторінок авторського машинопису немає (стор. 245—247).

Стор. 199, рядок 12 зн.: «...*навколо пам'ятника Фабриціусу*». Фабриціус Ян Фріцович (1877—1929), комуніст, активний учасник громадянської війни 1918—1920 років.

Стор. 202, рядок 15 зн.: «*Тоді господарі кричать «ура» і біжать за нашою колоною в свій...*» Машинопис уривається, три сторінки не збереглися (стор. 253—255).

Стор. 203, рядок 2 зн.: «*Час від часу біля церкви збиралися бабусі, дідусі, парочки і взагалі споживачі «опіуму»*. Мається на увазі відомий вислів Маркса: «Релігія — опіум народу».

Стор. 204, рядок 3 зв.: «*Комунари, які чули про релігію тільки на антирелігійних вечорах, звернулися до мене з запитанням*». Увесь епізод з церквою, починаючи з цих рядків до стор. 274, кінчаючи словами «...ну, я й пішов, що мені...», згодом з деякими незначними змінами був використаний автором у «Педагогічній поемі», ч. III, розд. II «Перший сніп».

Стор. 206, рядок 7 зн.: «*Це з-за два наряди в-в-важається? — питає Колька причепливо*». Далі двох сторінок авторського машинопису немає (стор. 263—264).

Стор. 212, рядок 4 зв.: «...*мене піймав на даху Соломон Борисович і зніяковіло зашепотів*:» Дві сторінки машинопису не збереглися (стор.274—275).

Стор. 213, рядок 14 зн.: «...*як командири за це діло візьмуться?*» Далі немає дванадцяти сторінок авторського машинопису, які містять кінець розд. 22 і початок розд. 23 (стор. 278—289).

Стор. 213, рядок 3 зн.: «*Повернувшись з походу, ми одержали з Наркомосу розкладку сімдесяти п'яти місць між дитячими будинками, здебільшого...*» Дальші двадцять сторінок авторського машинопису, які містили кінець розд. 23 і початок розд. 24, не збереглися (стор. 291—310).

Стор. 222, рядок 16 зв.: «*І йде чіпляючись за двері...*» Тут авторський машинопис уривається, дальших тридцяти шести сторінок, які містять повністю розділи 25 та 26 і початок розд. 27, немає (стор. 324—359).

Стор. 222, розд. «*Поворот оверштаг*» Поворот, при якому парусне судно переходить лінію вітру носом до нього, тобто поворот проти вітру, визначається терміном «оверштаг».

Стор. 223, рядок 6 зн.: «*Ні, не даремно комунари підставили ніжку Петравіцу в Австрії і Блеку та Деккеру в Америці*». Тут названо імена власників іноземних фірм, які випускали електросвердла.

В. Є. Гмурман
Г. С. Макаренко

З ІСТОРІЇ КОМУНИ ІМЕНІ Ф. Е. ДЗЕРЖИНСЬКОГО

Педагоги знизують плечима

29 грудня 1932 року комуна імені Ф. Е. Дзержинського відзначала п'ятирічний ювілей. Цей день було відсвятковано урочисто в присутності представників партійних і громадських організацій, органів НКВС і Наркомосу України. Активну участь у підготовці і святкуванні взяла виїзна бригада газети «Комсомольская правда».

Бригада «Комсомольской правды» склала і підготувала до друку ювілейний збірник комуни «Друге народження» (Харків, 1932). Книжка вийшла невеликим тиражем на правах відомчого видання і в продаж не надійшла. Стаття «Педагоги знизують плечима» була опублікована в цьому збірнику.

Стор. 226, рядок 14 зв.: «...все виховання хотіли підперти рефлексологією». Мова йде про вульгаризаторські спроби «вивести» педагогіку з рефлексології. Наукову теорію умовних рефлексів А. С. Макаренко високо цінував.

Конституція країни ФЕД

У колонії імені Горького було розроблено статут, який визначав правила внутрішнього розпорядку, права і обов'язки колоністів та вихованців тощо. Цей документ, відомий під назвою «конституції», не зберігся.

«Конституція» комуни імені Ф. Е. Дзержинського являє собою дальший розвиток і поглиблення традицій колонії відповідно до нових, складніших умов комуни імені Ф. Е. Дзержинського.

Стаття «Конституція країни ФЕД» була опублікована в збірнику «Друге народження» виданому до п'ятиріччя комуни імені Ф. Е. Дзержинського. (Харків, 1932).

Така наша історія

Стаття «Така наша історія» була опублікована в газеті «Комсомолец Донбасса», № 192, 24 серпня 1934 року.

Звернення до комунарів-випускників

Судячи зі змісту, текст має бути датований 1935 роком. Опубліковано вперше в першому виданні Творів А. С. Макаренка (т. 7, стор. 454).

В. Є. Гмурман
Г. С. Макаренко

Зміст

АНТОН СЕМЕНОВИЧ МАКАРЕНКО

Марш 30 года. ФД-1.

Из истории коммуны имени Ф. Э. Дзержинского

(на украинском языке)

Издательство «Радянська школа»
Комитета по печати при Совете Министров
Украинской ССР

Редактор *В. І. Ковальчук.*

Художній редактор *Г. Ю. Поліщук.*

Обкладинка художника *В. Д. Квітки.*

Технічний редактор *Г. Г. Саливон.*

Коректори *О. Д. Ткач, Л. А. Губкіна.*

Здано до набору 24/VIII 1971 р. Підписано до друку 28/I 1972 р. Папір 60×90¹/₁₆, друк. № 1. Умовн. арк. 16, видавн. арк. 18,65. Тираж 35 000.

Видавництво «Радянська школа» Комітету по пресі при Раді Міністрів Української РСР, Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5. Видав. № 22255. Ціна 1 крб. 04 к.

Зам. № 1-295. Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.